

LXIII. évf. 2019 5-6. szám

MŰEMLÉKVÉDELÉM

MŰEMLÉK- VÉDELEM

LXIII. évf. 2019 5-6. szám Ára: 1800 Ft

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM FOLYÓIRATA
LXIII. évf. 2019 5-6. szám

Alapította: Gerő László
Szerkesztőbizottság: L. Balogh Krisztina, Fejérdy Tamás, Győr Attila, Koppány András, Krähling János,
Nagy Gergely Domonkos, Ritoók Pál, Veöreös András

Főszerkesztő: Vukoszávlyev Zorán
Szerkesztőségi asszisztens: Lengyel Zita és Szólik Krisztina
Szerkesztőség: Miniszterelnökség – Építészeti és Építészügyi Helyettes Államtitkárság Építészeti Főosztály
1054 Budapest, Báthory u. 12.
Telefon: 795-3273, e-mail: krisztina.szolik@me.gov.hu

Előfizetésben terjeszti az Építészügyi Tájékoztatói Központ Kft. Előfizetési díj 2019. évre: 5000,- Ft
Példányonként megvásárolható az ÉTK Kft. könyvesboltjában (1074 Budapest, Hársfa u. 21.) és bizományosoknál
(FUGA; TERC Kft.; Írók boltja). Egy szám ára: 900,- Ft

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENT

Dr. Almássy Kornél: Köszöntő, avagy a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ küldetése és jövőképe / <i>Salute: the mission and vision of the Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Centre</i>	229
Bartos György: A pázmándi Szűz Mária Szeplőtelen Fogantatása plébániatemplom építéstörténeti kutatásának eredményeiről / <i>On the results of the construction history research of the Parish Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Pázmánd</i>	251
Borossay Katalin: Tállya rejtőzködő kápolnái / <i>Hiding chapels of Tállya</i>	272
Fülöp András: Hegyoldal fejlesztés alatt. Az egerszalóki pinceházak / <i>Hillside under construction – Wine cellars of Egerszalók</i>	283
Klagyivik Mária – Koppány András: A Szécsény-benczúrfalvi Benczúr-kastély kertjének kutatása és helyreállítása / <i>Research and restoration of the Benczúr Mansion garden, Szécsény-Benczúrfalva</i>	293
Bartos György – Galamb Zsuzsanna – Koppány András: „Nagy üvegház mennyezetre, egy végig nyúló folyosóval” – A dégi Festetics-kastély narancsháza / „Large greenhouse to the ceiling, with a corridor running the full length” – <i>The orangery of the Festetics mansion in Dég</i>	306
Galamb Zsuzsanna: A kúriából növesztett kastély I. – Az egykori geszti Tisza uradalom központi épületei a források alapján / <i>A castle grown from a mansion I. – The central buildings of the former Tisza-mansion in Geszt, based on resources</i>	321
Jankovics Norbert: A kúriából növesztett kastély II. – Beszámoló az egykori geszti Tisza uradalom központi épületeinek falkutatásáról / <i>A castle grown from a mansion II. – Report on the wall exploration of the central buildings of the former Tisza-mansion in Geszt</i>	334
Tarbay Anna Mária: Festőrestaurátori beszámoló a geszti Tisza-kastély roncsolásos falfestés kutatásáról / <i>Paintings conservator's report on the destructive wall-painting exploration of the Tisza Mansion in Geszt</i>	349
Nádai Zsófia Csilla: Történeti kertkutatás régészeti módszerekkel a geszti Tisza-kastély parkjában, 2019. évben / <i>Historic garden investigation with archaeological methods in the park of Tisza mansion, Geszt, performed in 2019.</i>	357
Gerákné Árvai Zsuzsa: Geszt, Tisza-kastély kertje az archiv források tükrében / <i>The garden of Geszt, Tisza Mansion in the light of archival sources</i>	369
Galamb Zsuzsanna: Feledésbe merült sirbolt – A Tisza család kriptája Geszten / <i>A forgotten tomb – the crypt of the Tisza family in Geszt</i>	379

A folyóirat tanulmányai lektoráltak.

A címlapon a Fischer József tervezte Walter Rózsi villa képei szerepelnek
(MÉM MDK Magyar Építészeti Múzeum Fotótára negatív sz. 092.962a; 092.964e; 092.964f).

Lapalapító: Miniszterelnökség
A folyóirat az Építészügyi Tájékoztatói Központ Kft. gondozásában készül
Felelős vezető: Mohr László ügyvezető igazgató
Kiadói szerkesztő: Karácsony Tiborné kiadóvezető
1074 Budapest, Hársfa u. 21. Telefon: 06-30-278-4247, e-mail: e.karacsony@etkkft.hu
Tipográfia: WOW Stúdió Kft.
Nyomdai munkák: Séd Nyomdaipari Kft.
Azonosítási szám: 6/2020
INDEX: 25 585 ISSN: 0541-2439

KÖSZÖNTŐ, AVAGY A MAGYAR ÉPÍTÉSZETI MÚZEUM ÉS MŰEMLÉKVÉDELMI DOKUMENTÁCIÓS KÖZPONT KÜLDETÉSE ÉS JÖVŐKÉPE

Dr. Almássy Kornél

Igazgató MÉM MDK

SALUTE: THE MISSION AND VISION OF THE HUNGARIAN MUSEUM OF ARCHITECTURE AND MONUMENT PROTECTION DOCUMENTATION CENTRE

The institutionalized protection of monuments in Hungary was established as the first example on our continent and the idea of the Hungarian Museum of Architecture dates back more than a century. I intentionally use the term “idea”, because while Hungarian monument protection has operated in various institutional forms for the last nearly a century and a half, the Museum, which aimed to present universal Hungarian architecture, has not been able to perform its task with full intensity. The Museum, of course, exists in a legal sense and in a collection form, but what is the actual value of a museum that cannot, or can only periodically show and display its treasures?

Fortunately, the case of the Hungarian Museum of Architecture (MÉM) has changed a lot in recent years, since, under the auspices of the Hungarian Academy of Arts (MMA) – thanks to the efforts and support of the recently deceased Honorary President György Fekete – it has finally found a home.

In recent years, Hungarian heritage protection has also undergone large-scale institutional changes, which were justified by the changed economic situation and the increase in the budget amounts to be spent on monument conservation renovations. Over the last decade, the administrative structure has changed several times, clearly causing a lot of uncertainty for heritage professionals.

I am convinced that the final placement of the Monument Protection Documentation Centre (MDK) collections with the support of MMA has brought security and predictability both in the processing and researchability of existing collection stock and in the lives of the professionals working there.

The Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Centre has been operating in its current form since the end of 2017.

MÉM became a member of the “family” of the Hungarian Academy of Arts already at the end of 2016, when the Forster Center was closed. A year later, the remaining team of the colleagues working in the Prime Minister’s Office followed the MÉM. This primarily affected the scientific collections (Plan Archives, Photo Archives, Scientific Archives, Library) and the colleagues working with these collections, as well as the scientific researchers of monument protection. Finally, photographers from the former Budavár Nkft. also joined us, who had already been involved in the photography of monuments in the former “office”, doing their job at a high standard.

With this, the Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Centre (MÉM MDK) was established at the beginning of November 2017. At the end of November 2018, the monument collections were moved from the former headquarters on Táncsics utca to our current site, a leased property on Jász utca 33-35 in Angyalföld. At the end of February 2019, the monument research department, and then in the middle of May of the same year, a significant part of the MÉM collection were also moved from Daróczi út 3. to the new site. With this, the framework of the complex scientific institute of monument protection was also physically established.

Thus, the institutional framework has been set up, now the infrastructural conditions are adequate for the current operation, and the financial background of the scientific institute and the museum is provided.

Recently, as a result of joint work (and these few words should really be emphasized), the colleagues of MÉM MDK formulated a document on the mission and vision of the institution. The most obvious and honorable opportunity to publish this document was provided by the Műemlékvédelem (=Monument Protection), a national professional journal with a long history. In addition to the summary thoughts wishing to present the mission and vision of our institution, I would also like to introduce the plans for the final infrastructural placement of MÉM MDK in a few sentences:

A MODERN, PROFESSIONAL, SOCIALLY RECOGNIZED, AUTHENTIC MUSEUM AND KNOWLEDGE CENTER

The institutionalized protection of monuments in Hungary, established as one of the first in Europe, is more than 140 years old, while the Museum of Hungarian Architecture has a history of more than 50 years. The inheritor (legal successor) of this tradition is the Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Centre (MÉM MDK). MÉM MDK stands out among the successor institutions, as it is able to perform the scientific tasks of monument protection as well as the presentation and collection of the history of Hungarian architecture on the basis of its past, nationwide collections and professional experience.

The collections of the Monument Protection Documentation Centre (MDK) were established almost a century and a half ago and have been growing since then. The scientific circle developing around these collections by time has passed down from generation to generation the love of monuments and the expertise essential for their preservation. Monument protection is in the common interest of society. Taking this into account, the task of the institution is to represent the highest professional quality in the theoretical and scientific fields of monument protection by introducing good practices and forming the mindset of society.

The mission of the Hungarian Museum of Architecture (MÉM) is to collect, research and present the built heritage existing in the current territory of Hungary, a country more than a thousand years old, right from the beginning of architecture; including the oeuvre of Hungarian architects realized all around the world. Based on the regularly renewed permanent and temporary exhibitions, the museum examines and presents Hungarian architecture in the universal context of European civilization with the purpose of strengthening national self-esteem.

As a research center, the unified institution of the MÉM MDK is the number one and richest source of monument protection and of the history of architecture, construction, and urban planning in the Carpathian Basin. The goal of the MÉM MDK is to create the social embeddedness of historical and contemporary architecture. To achieve this, the MÉM MDK aims to be an archive, a research center, a creative space and a platform at the same time; an institution that documents the events and aspirations of the past and the present, brings them together and provides a forum for various initiatives.

In order to realize our goals and planned activity, our aim is to support the continuity of a professional future generation, and to provide them with essential academic and non-academic skills, among other things by participating in education and operating an internship system.

One of the basic conditions for maintaining modernity is the exchange of professional experience. The institutions of Hungarian monument protection and the Museum of Architecture traditionally maintain strong international relations with foreign partner institutions.

Monitoring the state of cross-border built heritage, together with documenting and supporting their preservation are basic tasks, especially considering that the collections of MÉM MDK make the starting point of essentially all cross-border monument restorations. This, together with the fact that MÉM MDK is the largest collection of architectural history and monument protection in the Carpathian Basin, creates an opportunity to play a decisive regional role in the professional fields listed above.

MÉM MDK AT VÁROSLIGETI FASOR

When the MÉM MDK was established in its current form – practically when it was integrated into the institutional system of the MMA – a government decision was made on placing the institution at the final location of Városligeti fasor 9-13. The nearly two-hectare large, imposing downtown area of the former BM (Ministry of Interior) Hospital offers excellent facilities for presenting Hungarian architecture, and the building complex to be developed here will provide an opportunity to introduce Hungarian architectural culture abroad and at home. The institution takes part in education, in the training of the civil society and the profession, and in the improvement of the architectural culture in general. We hope that, in line with the above vision and mission, the new museum area will serve as a scientific and artistic research base dealing with the past, present and future of the built environment.

The area, now owned by the MMA, is obviously not suitable for museum functions in its current form, as the buildings of the former BM Hospital were already very neglected in the last year of their operation (2007). Over the past two years, MMA boards have launched several intellectual workshops to design the new museum location and clarify the professional program.

A feasibility study for the development of the entire area and a study plan for the building complex to be developed for ensuring the functionality that serve the operation of the MÉM MDK within the Városligeti fasor site will be completed soon.

The so-called Rózsi Walter Villa, designed by the architect József Fischer, which was once a masterpiece of Hungarian Modernism, is located on the territory of the hospital. The building permit process for the renovation of the building is still ongoing, and there is a good chance that the reconstruction works will take place in 2021. This would make the presentation of the world-class Hungarian architecture of the interwar period possible at the first permanent exhibition space of MÉM MDK.

A hazai intézményes műemlékvédelem kontinensünkön az elsőként alakult meg és a Magyar Építészeti Múzeum gondolata is több mint egy évszázados múltra tekint vissza. Gondolatot írok, nem véletlenül, hiszen amíg a magyar műemlékvédelem különböző intézményes formában működött az elmúlt közel másfél évszázadban, addig az egyetemes magyar építészeti bemutatni kívánó múzeum nem tudta teljes intenzitással ellátni a feladatát. A Múzeum természetesen jogi és gyűjteményi formában létezik, de mit ér egy olyan múzeum, amely nem, vagy csak időszakkonként tudja megmutatni a kincseit?

Szerencsére az elmúlt években a Magyar Építészeti Múzeum (MÉM) ügye nagyot változott, hisz a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) égisze alatt – a közelmúltban elhunyt Fekete György tiszteletbeli elnök úr erőfeszítéseinek és támogatásának nagyban köszönhetően végre otthonra lett.

A magyar örökségvédelem is komoly intézményi átalakításokon esett át, amelyet a megváltozott gazdasági helyzet és a műemléki felújításokra fordítandó költségvetési összegek megnövekedése indokolt. Az elmúlt évtizedben a hivatali struktúra többször átalakult, és nyilvánvaló, hogy az örökségvédelemben dolgozó szakembereknek ez a folyamat sok bizonytalanságot okozott.

Meggyőződésem, hogy az MMA támogatásával a Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MDK) gyűjteményeinek elhelyezése biztonságot és kiszámíthatóságot hozott mind a meglévő gyűjteményi anyagok feldolgozásában és kutathatóságában, mind az ott dolgozó szakemberek életében.

A Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM MDK) jelen formájában 2017 év végétől működik.

A MÉM már 2016. év végén, a Forster Központ megszűntetésekor a Magyar Művészeti Akadémia „családjának” része lett. Egy évre rá a Miniszterelnökségben dolgozó kollégák másik része követte a MÉM-et. Ez elsősorban a tudományos gyűjteményeket (Tervtár, Fotótár, Tudomá-

nyos Irattár, Könyvtár) és az azokkal foglalkozó kollégákat, másrészt a műemléki tudományos kutatókat érintette. Végül a volt Budavár Nkft-től hozzánk kerültek a fotósok is, akik már az egykori „hivatalban” is műemlékek fotózását látták el, magas színvonalon.

Ezzel 2017 november elején megszületett a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM MDK). Műemléki gyűjteményei 2018. november végén a Táncsics utcai volt székházból jelenlegi telephelyünkre, az angyalfüldi Jász utca 33-35. alatti bérelt ingatlanba kerültek. 2019 február végén a műemléki kutatási részleg, majd ugyanezen év május közepén a MÉM gyűjteményének jelentősebb része is átköltözött a Daróczi út 3. sz. alól. Ezzel fizikailag is létrejöttek a komplex műemléki tudományos intézet keretei.

Az intézményi keretek létrehozása tehát megtörtént, az infrastrukturális körülmények megfelelőek a jelenlegi működéshez, a tudományos intézet és múzeum finansziális keretei biztosítottak.

A közelmúltban a MÉM MDK kollégái közös munka eredményeként (és ez a néhány szó tényleg kiemelten aláhúzendó) megalkották az intézmény küldetésének és jövőképeének dokumentumát, amelynek bemutatására a legkézenfekvőbb és megtisztelőbb lehetőséget a jelentős múltra visszatekintő országos szakmai folyóirat, a Műemlékvédelem adta. Az intézményünk misszióját és vízióját bemutatni kívánó összefoglaló gondolatok mellett néhány mondatban szeretném bemutatni a MÉM MDK végleges infrastrukturális elhelyezésének terveit is:

KORSZERŰ, PROFESSZIONÁLIS, TÁRSADALMILAG ELISMERT, HITELES MÚZEUM ÉS TUDÁSKÖZPONT

Több mint 140 éves az Európában elsőként megalakult, intézményes magyar műemlékvédelem és több mint 50 éves a magyar építészet

múzeuma. Ennek a hagyománynak az örököse (jogutódja) a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM MDK). A MÉM MDK kiemelkedik a jogutód intézmények közül, hiszen múltja, országos hatókörü gyűjteményei és szakmai tapasztalata alapján képes ellátni a műemlékvédelem tudományos feladatait és a magyar építészet történetének bemutatását, gyűjtését.

A Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MDK) gyűjteményei majd' másfél évszázada születtek, azóta gyarapodnak, és a körülöttük kifejlődött tudományos műhely azóta hagyományozza nemzedékről nemzedékre a műemlékek szeretetét és a megőrzésükhöz elengedhetetlenül szükséges szaktudást. A műemlékvédelem a társadalom közös érdeke. Ezt figyelembe véve az intézmény feladata a műemlékvédelem elméleti, tudományos területein a legmagasabb szakmai minőség reprezentálása jó gyakorlatok felmutatásával, valamint a társadalom véleményének formálásával.

A Magyar Építészeti Múzeum (MÉM) küldetése a több mint ezeréves Magyarország mindenkori területének, az építéssel kezdeteitől fel-lelhető épített örökség gyűjtése, kutatása és bemutatása; beleértve a magyar építésznek a nagyvilágban megvalósult életművét is. A múzeum a rendre megújuló állandó és időszakos kiállításokkal a nemzeti önbecsülés erősítése érdekében az európai civilizáció egyetemes összefüggéseiben vizsgálja és mutatja be a magyar építészetet.

Az egységes intézményként működő MÉM MDK kutatóközpontként a Kárpát-medencei műemlékvédelemnek és az építészet, építőipar és urbanisztika történetének első számú, leggazdagabb forrása. A MÉM MDK célja a múltbeli és kortárs építészeti társadalmi beágyazottságának megteremtése. Ennek megvalósításához egyszerre archívum, kutatóközpont, alkotói tér és platform kíván lenni; olyan intézmény, amely dokumentálja a múlt és a jelen eseményeit, törekvéseit, továbbá összefogja azokat és fórumként helyet ad a különféle kezdeményezéseknek.

A tevékenységünk megvalósításához feladtunk a szakmai utánpótlás biztosításának támogatása, az egyetemen nem tanulható tapasztalatok átadása is, többek között az oktatásban történő részvétellel, gyakorlatorientált rendszerű működtetésével.

A korszerűség fenntartásának alapvető feltétele a szakmai tapasztalatcsere. A magyar műemlékvédelem és az építészet múzeuma hagyományosan erős nemzetközi kapcsolatokat ápol külföldi társintézményekkel.

A határon túli épített örökség állapotának figyelemmel kísérése, dokumentálása, megőrzésének támogatása alapvető feladat, különös tekintettel arra, hogy lényegében minden határon túli helyreállítás kiindulópontját a MÉM MDK gyűjteményei jelentik. Ez a tény, valamint az, hogy a MÉM MDK a Kárpát-medence legnagyobb építészettörténeti és műemlékvédelmi gyűjteménye, megteremti a lehetőséget annak, hogy meghatározó regionális szerepet töltsön be a fentiekben felsorolt szakmai területeken.

MÉM MDK A VÁROSLIGETI FASORBAN

A MÉM MDK jelen formában történő megalapításakor – gyakorlatilag az MMA intézményrendszerébe történő integrálásakor – kormányzati döntés született az intézmény Városligeti fasor 9-13. alatt történő végleges elhelyezéséről. A volt BM Kórház közel két hektáros impozáns belvárosi területe kiváló lehetőséget nyújt a magyar építészet bemutatására, az itt kialakítandó épületegyüttes lehetőséget fog teremteni a magyar építészeti kultúra külföldi és belföldi megismertetésére, az intézmény részt vállal az oktatásban, a civil szféra és a szakma továbbképzésében, az általános építészeti kultúra növelésében. Reményeink szerint – a fenti vízióknak és misszióknak megfelelően – az új múzeumi terület az épített környezet múltjával, jelenével és jövőjével foglalkozó tudományos és művészeti kutatási bázisként fog működni.

Az MMA tulajdonába került terület nyilvánvalóan jelen formájában nem alkalmas múzeumi használatra, hisz a volt BM Kórház épületei már a működésük utolsó évében (2007) is igen elhanyagoltak voltak. Az elmúlt két esztendő során az MMA testületei több szellemi műhelyt hoztak létre az új múzeumi elhelyezés kialakítása, a szakmai program tisztázása érdekében.

Hamarosan elkészül a teljes területi kialakításra vonatkozó megvalósíthatósági tanulmány, illetve a MÉM MDK működését kiszolgáló funkciók biztosítására szolgáló, Városligeti fasori területen belüli épületegyüttes tanulmányterve.

A kórház területén található a Fischer József építész által tervezett úgynevezett Walter Rózsi villa, amely egykoron a magyar modernizmus egyik remekműve volt. Az épület felújításának engedélyezése jelenleg is folyamatban van és jó esélyt látunk arra, hogy a 2021-es évben az épület kivitelezése megtörténjen és ezzel az első MÉM MDK állandó kiállítóterként bemutatható legyen a két világháború közötti világszínvonalú magyar építészet.

1. kép Seidner Zoltán: A Fischer József építész tervei alapján 1936-ban a VII. Bajza utca 10. alatt emelt Walter Rózi villa összképe a kert felől.

MÉM MDK Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Fotótára negatív sz.: 092.962c

4. kép MÉM MDK Fotótár

5. kép MÉM MDK Tervtár

6. kép MÉM MDK Irattár

7. kép MÉM MDK Könyvtár

8. kép Bajna, Sándor–Metternich-kastély

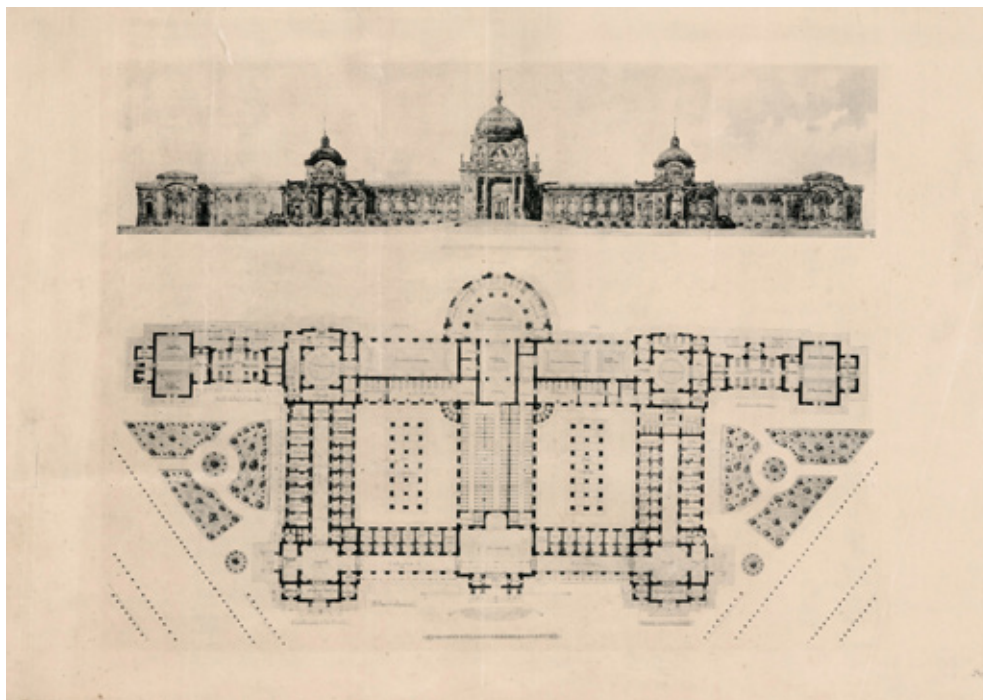
9. kép Bajna, Sándor–Metternich-kastély

10. kép Dég, Festetics-kastély parkja

11. kép Dég, Festetics-kastély

12. kép Czigler Győző–Dvořák Ede–Gerster Kálmán: a városligeti Széchenyi fürdő alaprajza és homlokzatterve, 1908 körül, tervfotó MÉM MDK Magyar Építészeti Múzeum ltsz.: 80.01.75

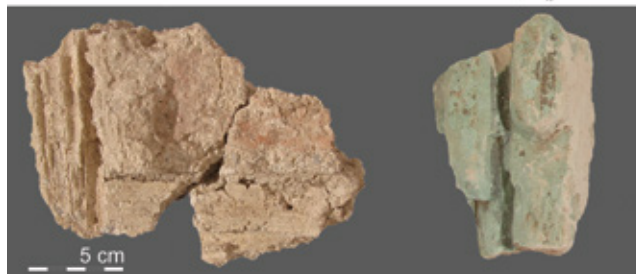
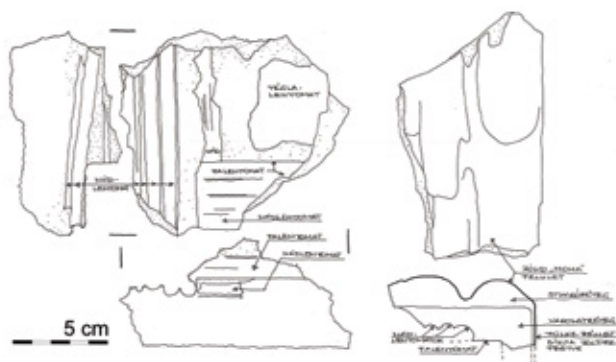
13. kép A városligeti Széchenyi fürdő

14. kép Iskaszentgyörgy, tereplécső a kastélykertben

15. kép
Iskaszentgyörgy,
kastélykert

18. kép Fertőd, Marionette színház

19. kép Kőrmend, Batthyány-kastély

20. kép Kőrmend,
Batthyány-kastély
falkutatása

21. kép Sümeg, püspöki palota (részlet)

22. kép Sümeg, püspöki palota falkutatása

23. kép Zirc, apátság, a templomhajó mennyezetfreskója

24. kép Veszprém, érseki palota, mennyezetfreskó

25. kép Veszprém, érseki palota,
mennyezetfreskó részlete

26. kép A Kőrössi Albert Kálmán építészetéről az Iparművészeti Múzeummal együttműködésben a Ráth György-villában rendezett kiállítás enteriőre

27. kép
Az UVATERV
tervező vállalat
fotótárának
az 1950-es években
összeállított
nézőképes albumai
a Magyar Építészeti
Múzeumban

28. kép Veszprém város topográfia

29. kép Ismeretlen fényképész: Falus Elek iparművész, belsőépítész otthonában, íróasztalánál az 1930-as években.
MÉM MDK Magyar Építészeti Múzeum ltsz.: 86.17.246

30. kép Molnár Farkas Dálnoki-Kováts Jenő számára 1932-ben tervezett Budapest XII. Lejtő utca 2/a alatti villájának 2005-ben készült modellje

31. kép Kozelka Tivadar: a Bán Sándor építész tervei alapján 1937-ben a Budapest XI. ker. Villányi út 75. alatt emelt Juhász-villa fényképe. MÉM MDK Magyar Építészeti Múzeum negatív sz.: 5378

32. kép Ismeretlen fényképész: Wälder Gyula Himfy utcai villájában tervezőasztalánál dolgozik, 1944.
MÉM MDK Magyar Építészeti Múzeum ltsz.: 71.396

A PÁZMÁNDI SZŰZ MÁRIA SZEPLŐTELEN FOGANTATÁSA PLÉBÁNIATEMPLOM ÉPÍTÉSTÖRTÉNETI KUTATÁSÁNAK EREDMÉNYEIRŐL

Bartos György

Művészettörténész, történész, a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ műemléki kutatója. Kutatási területe: a középkor és újkor építésze, történeti épületkutatás, magyar építészettörténet.

E-mail: bartos.gyorgy@mma-mem.hu

ON THE RESULTS OF THE CONSTRUCTION HISTORY RESEARCH OF THE PARISH CHURCH OF THE IMMACULATE CONCEPTION OF THE BLESSED VIRGIN MARY IN PÁZMÁND

On the results of the construction history research of the Parish Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Pázmánd

In the absence of written sources, the literature so far has mentioned nothing about the early stages of the construction history of the Baroque church (being of medieval origin according to its Gothic tower). At the same time, the construction of today's church was connected to the building works performed between 1718-1720 by the Jesuit order of monks acquiring the estate. However, several structures (e.g. the Bohemian or handkerchief vaults) and details of the building can only be dated later.

As a result of archival and field research done during the structural reinforcement works started in 2011-2012 and the façade renovation project from 2016, now the 15th century construction of the Gothic church is attributed to the Buzlay family, who were also manors of the neighboring villages. Based on canonica visitation data collected by canon *István Kuthy*, the transformation of the church – rebuilt by the Jesuits into its present form – can be linked to the constructions between 1780-82 ordered by *General János Kempelen Nepomuk*, the new patron acquiring the local estate of the Jesuit order, which was dissolved in 1773. The family's burial site was set up in a crypt under the sanctuary, their tombstones are built into the wall of the sanctuary, while the family's oratory (place of worship of the patrons) can be found on the upper floor of the sanctuary.

The church and tower roof structures, which burned down in the fire of 1865, were restored with the support of another landlord and patron, *Prince Ferdinand Coburg-Gotha*. The spire made at that time was destroyed in World War II and was reconstructed on the basis of archival photos in 1997.

As the last phase of the exterior renovations, the restoration of the Gothic tower's façade has begun in 2019, for which accurate survey drawings and drone photos were made.

A TEMPLOM TÖRTÉNETE ÉS LEÍRÁSA A SZAKIRODALOM ÉS A MŰEMLÉKI NYÍLVÁNTARTÁS ADATAI SZERINT¹

A település Fő utcájának kiteresedésében, kisebb magaslaton, szabadon álló, délkelet-északnyugati tájolású, egyhajós, félköríves szentélyzáródású, a szentély felé kontyolt nyeregtetős, barokk stílusban épült templom, a szentély déli oldalához csatlakozó, támpillérekkel megerősített gótikus toronnyal, ennek párjaként észak felől kétszintes, barokk sekrestye-oratóriummal. Középkori templom felhasználásával a komáromi jezsuiták építtették 1718-1719-ben, 1721-től plébánia.

Fejér megye kis számban fennmaradt középkori eredetű templomainak egyikeként jelentős településtörténeti és műemléki értéket képvisel. Műemlék (1-4. kép).

Délkeleti, 3 tengelyes főhomlokzatát stukkódíszes timpanon zárja le, egyszerű körkeretes bejárata fölött karzatablak és kétfelől szoborfülkék Szent Péter és Szent Pál szobrával. A kapu két oldalán, alul az I. és II. világháborús kő emléktáblák. A középrészt timpanon zárja, mezőjében vakolatból formázott Isten szeme-ábrázolással.

A homlokzatokat lizénákkal képzett faltükrök tagolják, a hajó hosszanti falait három-három egyenes záradéku, nagyméretű ablak töri át,

körülfutó főpárkánya gazdagon profilált (5-7. kép).

A torony a templom északnyugati végéhez dél felől csatlakozik. Súlyos tömegű, dísztelen, sarkain 3 lépcsős támpillér és 2 későbbi támiv. Északnyugati oldalán – utólag nyitott – egyenes szemöldökű ajtó, följebb két szinten, körkeretes, rézsüs kávájú gótikus ablakok egymás fölött, minden oldalon. Keskeny övpárkánya fölött a harangszint későbbi magasztás, barokk szalagkeretes harangablakkal. Örpárkány zárja a tornyot, rajta szögletes, barokkos formájú vörösréz sisak (rekonstrukció, 1997), tetején fém kereszttel.

Belső: Csehüveg boltozatos karzat, karzatalj, hajó és szentély, a szentélyfej cikkelyes negyedgömbbel fedett. Bejárati oldalon karzat.

Falképek: boltozaton figurális és ornamentális kifestés a 20. század második feléből.

Berendezés: főoltár, barokk 18. század második fele – főoltárkép: 1955 (*Bicskey Karle János*); szószék, mellékoltár, padok, barokk 18. század második fele; orgona: 19. század eleje, átépítve. A szentély két oldalán *Kempelen János és felesége, Kempelen Terézia, Almássy Antal* vörös márvány síremlékei 1801, 1810, 1823, 1834 (8-12. kép).

A SZONDÁZÓ ÉPÍTÉS TÖRTÉNETI KUTATÁS ELŐZMÉNYEI ÉS KÖRÜLMÉNYEI

A jelenleg is folyamatban lévő felújítási munkák elmúlt évtizedekben történt előzményeiről az egyházközség kiadványában olvashatunk:

„A templomot az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség 1963-64-ben külsőleg tataroztatta. Ekkor bontották ki a befalazott körkeretes, XIII. századi toronyablakokat.

A templom 1985-ös szigetelését követően 1986-ban kapta meg jelenlegi fehér színét. A toronyóra messze hangzó ütéseit már 1805-ben is hallhatták a falubeli emberek. A tönkrement, elrozsdásodott szerkezet és számlapok cseréjét 1987-ben kezdeményezte a községi tanács. Az óra pedig hamarosan újra indult és azóta is mutatja az arra járóknak a pontos időt.

A belső falfestés felújítása az elektromos hálózat és a világítótestek szükségzerű kiváltása után 1997 a beázó tető cseréjének éve volt. A munkálatok szó szerinti megkoronázásaképpen 1998. augusztus 3-án daru emelte fel az új toronysisakot a helyére, amely a II. világháborúban megsérült és lezuhant régít pótolja.”² (13-14. kép).

1.kép A templom elhelyezkedése a falu Fő utcájának kiteresedésében. Kataszteri térkép részlete, 1884

2. kép A templom összképe kelet felől.
Drónfelvétel: Lukács Gábor, 2019. 1.

3. kép A templom összképe északnyugat felől.
Drónfelvétel: Lukács Gábor, 2019

4. kép A templom összképe délkelet felől a beállványozott toronnyal.

Fotó: Bartos György, 2019

A Római Katolikus Egyházközség 2011-ben kezdte meg templomának statikai megerősítését, 2016-ban pedig a homlokzatokat újították fel, s az ehhez szükséges művészettörténeti kutatási munkák elvégzésével bíztak meg. A torony homlokzati felújítását 2019-ben kezdték meg.

A templomot Fejér megye egyik jelentős, középkori alapokon épült barokk műemlékeként tartjuk számon, építéstörténetének számos részletét – főként a középkori templom-előzmény építésének és pusztulásának, majd maradványainak a jezsuiták 1718-1721 közötti barokk építkezésekor történt felhasználásának mozzanatait – homály fedi. Pedig ezek megismerése akár az épület súlyos statikai problémáinak okaira is rávilágíthatna (pl. a középkori és a barokk szerkezetek eltérő alapozása...).

A kutatások első ütemeként összegyűjtve a történeti forrásokat, azzal a problémával szembesültem, hogy a település középkori történetéről semmilyen adattal nem rendelkezünk, így

Györffy György adattárában sem szerepel. A falu Páznán (Villa Paznan) néven csak igen későn bukkan fel írott forrásban, s ilyen nevű település *Csánky Dezső* adattára szerint az ország hét vármegyében fordult elő és magában Fejér megyében is kettő volt.³ A török hódoltság után itt a birtokos jezsuiták hagyománya szerint viszont, az ismeretlen nevű középkori falu romos temploma körül telepített falujuknak ők adták – *Pázmány Péter* iránti tiszteletből – a Pázmánd nevet.

A középkori templom maradványaként fennálló gótikus torony datálása is a 13. és 15. század között ingadozik. Talán az utóbbit tarthatjuk valószínűbbnek, s a 15.-16. század fordulójára körül Lovasberényben és Pázmádon birtokos *Buzlay család* építtetői szerepét feltételezhetjük itt is.

A templom – mint a község egyetlen középkori épülete – építéstörténetének tisztázása településtörténeti jelentőséggel bír.

Helyszíni, szondázó falkutatásunk egyik fő célja a középkori templom és a barokk templom

5. kép Az északkeleti oldalhomlokzat a felújítás előtt, nagy vakolathiányokkal.
Fotó: Bartos György, 2016

6. kép A főhomlokzat felső zónája a felújítás előtt a kettérepedt timpanonban vakolatból formázott Isten szeme-ábrázolással, a karzatablakot közrefogó szoborfülkékben Szent Péter és Szent Pál szobrával.
Fotó: Bartos György, 2016

7. kép A bejáratí ajtó kökerete késő barokk kori, az ajtószárnyak viszont az 1865-ös tűzvész után készülhettek. Fotó: Bartos György, 2016

egymáshoz való viszonyának tisztázása volt: a gótikus tornyon kívül más épületrészeket is belefoglaltak-e az új épületbe a jezsuiták, vagy csak a romos épület építőanyagát használták fel másodlagosan? Ezekre a kérdésekre a torony és a hozzá kapcsolódó falszerkezetek falkutatói vizsgálatától remélhettünk válaszokat.

A mai templom szokatlan – a barokk korban inkább elképzelhető – tájolás szerint épült. Nem keletelt, hanem északnyugat-délkeleti hossztengetű, timpanonnal lezárt főhomlokzata a bejáratral délkelet felé néz, északnyugat felőli szentélye pedig egyenes záródású, erősen lekerekített sarkokkal, délnyugat felől a gótikus torony, északkelet felől a sekrestye-oratórium tömbje által közrefogva. A harangszint aljáig gótikus falazatú torony és a hajó, valamint szentély barokk falainak iránya megegyezik, s emiatt a középkori templom hasonló tájolását tarthattak valószínűnek (hiszen egy szabályosan keletelt tájolású templomtesthez a torony a sarkával kapcsolódott volna!), de a bejárat és a szentély fordított elhelyezését feltételeztük. Tehát, a torony eredetileg a nyugati homlokzathoz kapcsolódhatott dél felől (15-16. kép).

Az eddigi szakirodalom nem ismert a templom barokk kori újabb építkezéséről szóló adatot, de a csehsüveg boltozatok – az általánosan elfogadott építészettörténeti vélemény szerint – nem

8. kép A két pillérrel megerősített, kosárvíves orgonakarzat alatt lépünk a templomhajóba. Fotó: Bartos György, 2016

9. kép A kétszakaszos, csehsüveg boltozatokkal fedett templomhajó délnyugati oldala Nepomuki Szent Jánosnak szentelt mellékoltárral és Almássy Antal sírelmével. Fotó: Bartos György, 2016

10. kép A diadalív dél felőli pillérén elhelyezett késő barokk szószék.
Fotó: Bartos György, 2016

11. kép A szentély déli fala Bicskei Karle János 1955-ben festett Angyali üdvözlés falképével, alatta az eredetileg a toronyaljba nyíló – ma befalazott – kökeretes ajtóval és Kempelen Nepomuk János síremlékével (1801). Fotó: Bartos György, 2016

épülhettek 1718-1721 között, csak ennél jóval később, az ekkor megkezdett építkezés befejezéseként, vagy egy újabb építkezés részeként. Esetleg csak a birtokot és a kegyúri jogokat 1775-ben megszerző, a templomot temetkezőhelyként is használó *Kempelen család* idején? Ez a fennálló templom barokk részeinek datálását is elbizonytalanította.

A helyszíni kutatás és a kivitelezési munkák kutatói megfigyelésének célja a torony, a szentély és a hajó homlokzatainak alsó – a kőlap-burkolatú lábazatok fölötti – sávjában leerve az 1963-ban készült, 1985-ben javított cementes vakolatot, a falszövet és a falazóanyag változásainak, a falcsatlakozásoknak a vizsgálata, az eset-

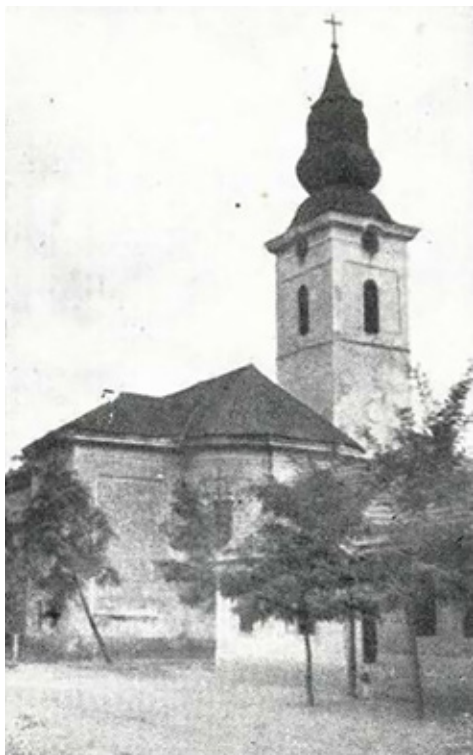
12. kép A késő barokk főoltár.
Fotó: Bartos György, 2016

leges középkori falszakaszok felderítése volt. Majd – a kivitelezők állványait használva – a homlokzatok magasabb zónájában a barokk homlokzati architektúra részleteinek finomítása, a nyíláskeretek és párkányok eredeti profiljának feltárása.

A LEVÉLTÁRI KUTATÁS EREDMÉNYEI

A Székesfehérvári Püspöki Levéltár iratanyagában *Kuthy István kanonok* kéziratos plébániatörténeti gyűjtésében találtam a templom és az egyházközség múltjára vonatkozó legtöbb fontos adatot.⁴

Pázmánd (Págyon) birtokosa a Jagelló-korban *Buzlay Mózes* volt, aki a szomszédos Lovasberényben a templomot is építtette. 1517-ben az ő lányá-

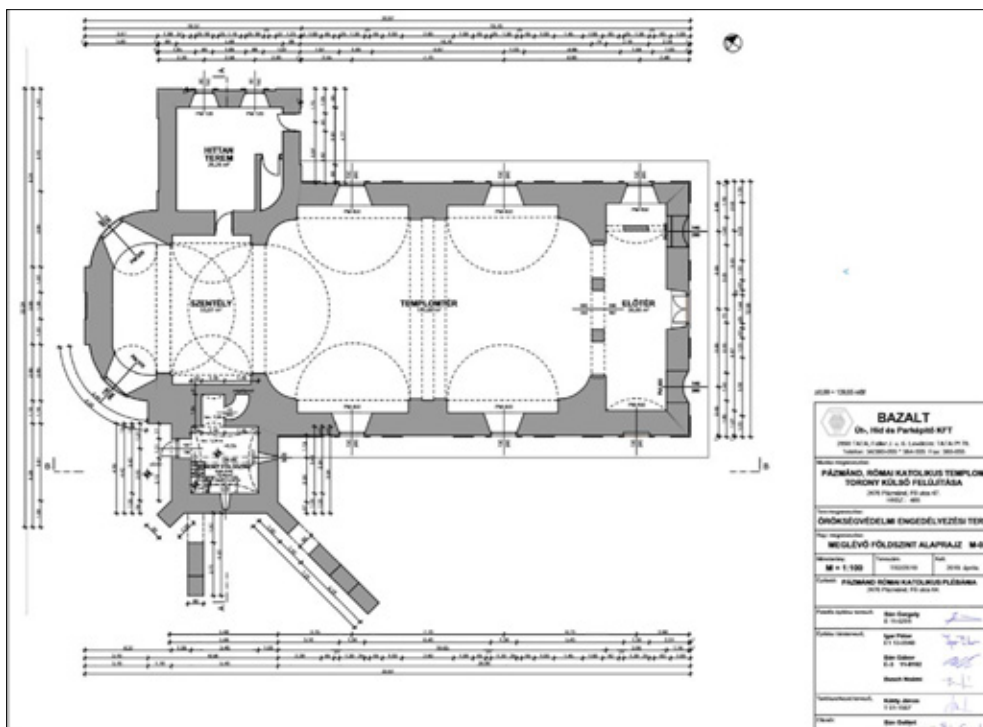
13. kép Az 1865 után készült, 1945-ben elpusztult toronysüveg rekonstrukcióját lehetővé tevő archív fotók egyike. Képeslap részlete 1930 körül

14. kép A II. világháborúban elpusztult toronysüveg helyett 1997-ig gúlasíak fedte a tornyot. Archiv fotó, 1962. MÉM MDK Fotótára, ltsz.: 92814

15. kép A torony délkelet felől nézve a templomhajó nagy felületeken vakolathiányos oldalhomlokzatával a homlokzat felújítási munkák előtt.
Fotó: Bartos György, 2016

16. kép A templom alaprajza. Bazalt Kft., 2019

nak, Katalinnak birtokaként említik (Villa Paznan). Később megvette Verebellel együtt Orbovai Jakusits György szerémi választott püspök, s 1637-ben a komáromi jezsuita rendháznak adományozta. Egészen a rend eltörléséig, 1773-ig ők birtokolták. Ők építették a kastélyt, és a régi, kőből épült, de a törökök által elpusztított templomot is ők építették újjá a Szeplőtlen Szent Szűz tiszteletére 1719-ben. Kegyrúként ők látták el felszereléssel is a templomot és alapították meg a plébániát is 1721-ben.⁵ A templom középkorból megmaradt tornyát már 1733 előtt villámcsapás érte, aminek következtében az egyik ablaka körül kihullottak a kövek és javításra szorult. Az ekkor fennálló templomról egy 1753-as összeírásból tudjuk, hogy „szentélye boltozott, de a hajó gerendás és deszkázott”.⁶ 1762-re a falu teljes lakossága katolikus hitre tért, templomukat réginek mondják, melyet „a földesúr (a jezsuiták) faszindellyel födette be s három harangos elegáns tornyot épített hozzá”.⁷

Az 1765-ben Koller Ignác püspök által végzett Canonica visitatio jegyzőkönyve szerint: a kegyúri jog a komáromi jezsuitáké, „remény,

hogy a templom csinosításáról is gondoskodni fognak a régi komáromi templom tárgyaiból.”

„A templomot a Boldogságos Szűz Szeplőtelen Fogantatásának tiszteletére építették ...megáldás 1718-ban. A mellékoltárt Ribics Xav. Ferenc Nep. Szt. János tiszteletére állíttatta, s azt ő benedicálta ...Ereklyék csak a főoltárban foglaltatnak, nevezetesen Szt. Benignus és Bonifacius vértanuké.

Tornya kőből épült, csúcsát kereszt ékesíti. Három harangja közül a két kisebbet 1742-ben Bodajkon áldotta meg a Boldogságos Szent Szűz tiszteletére gr. Berényi pécsi püspök, a nagyobb pedig 1754-ben Váiban Padányi Bíró Márton veszprémi püspök Szent Donát tiszteletére. Van orgonája és padjai. Gyóntatószéke a sekrestyében áll.

Temetője a templomon kívül, attól különválasztva. Pöstyéni Mihály akkor váli plébános és fehérvári esperes áldotta meg 1726-ban. Feszület áll benne.”⁸

A jezsuita rend feloszlatása utáni állapotokat az 1778. évi canonica visitatio jegyzőkönyve rögzítette: „Ami a templom jókarbantartását illeti, arról

csak panaszkodni lehet” – írja, miután a jezsuiták érdemeit sorolta az ősi templom romjaiból „szolidan, a népet befogadó terjedelemmel” való újjáépítésével kapcsolatban. Ekkor a templomban „kripta nincs”. „A falazott torony ősi, bár zsindeley takarja, ki van téve a beázásnak. Torony csúcsán kereszt díszlik.” 1771-ben beszerzett négy új harangot ír le a jegyzőkönyv, amelyek nincsenek consecrálva, mivel „a torony keskeny, a harangoknak a szertartásra történendő leeresztése életveszélyes volna”.⁹ (Ez a harangokra vonatkozó leírás téves lehet, mert a későbbi vizitációk még mindig az 1765-ben leírt harangokat találták a toronyban!)

Az 1796-os canonica visitatio jegyzőkönyvében említik először a jezsuitákat követő új birtokost és kegyurat, *Kempelen Nepomuk János tábornokot*, aki „kötelességének lelkiismeretesen eleget tesz”. Az 1782-ben megáldott „egyház ... építésetileg erős alkotás, terjedelme elégséges” – tudjuk meg.¹⁰

Az csak az 1805. évi canonica visitatio jegyzőkönyvéből derül ki egyértelműen, hogy „a templomot *Kempelen Nep. János tábornok 1780-ban* építtette. Megáldását 1782-ben végezte *Szalai János helybeli plébános*.” Tornya köből épült, órával ellátott, négy harang függ benne.

Két oltára van, – ekkor először említett – orgonája 6 változatú, rézből készült keresztelőkútja kőlabon áll, fedelén Keresztelő Szent János szobrával. Két gyöntatószéke van.¹¹

„Pázmánd temploma a helység végén épült nyugat felé fordítva. Kripta a József féle előírássok értelmében készült a kegyúri *Kempelen* familia részére. Maga a templom erős falú, támasz szerkezet nélkül, cserép tetőzettel, javítást igényel. Kereszt díszlik a homlokzaton. Torony hasonlóan kemény anyagból, órával is el van látva... A belső részek jó állapotban találtattak, kivévn a padlózatot, mely a tető roszasága miatt erősen töredezett. Az épített kórust oszlopokra rakták rá, mellvédjét díszítették, orgonája 6 változatú. A sekrestye fölötti oratóriumot kifestették. A fehérre színezett szőszéket aranyozással is díszítették.” – írják 1818-ban.¹²

1833-ban megtudjuk, hogy „a *Kempelen* család kriptája a templom alatt van, a királyi rendeleteknek megfelelően berendezve. A templom szerkezete erős. 1831-ben a torony tetőzetét kicserélték, a templom tetejét is megújították. A belső részek is jó állapotban találtattak, de szükségesnek látszik a meszelés.”¹³

Az 1845-ben felvett jegyzőkönyv a templomtető megújításának idejét 1833-ra pontosítja, de lényegesebb információt is közöl a kegyúr

17. kép A torony harmadik szintjéről a szentély padlására vezető feljárat ajtónyílása – jelenlegi barokk kialakítása ellenére – bizonyára gótikus eredetű, csak a templom átépítése előtt az egykori hajó padlására vezetett.

Fotó: Bartos György, 2016

18. kép A gótikus torony törtkő fala a barokk szentély padlása felől nézve a 2012-ben elvégzett statikai megerősítés után.

Fotó: Bartos György, 2016

változásáról: az új birtokos és kegyúr ekkor már Szász Coburg-Gotha Ferdinánd herceg.¹⁴

„A templomon sok változás történt az utolsó – 1845 évi – egyházlátogatás óta. Kifestették a szentélyt, renoválták, jórészt újraépítették a fő- és mellékoltárokat, a szószéket, mindez 1200 forintba került, mely a hívek közötti gyűjtésből adódott. Renoválták a chorust és orgonát. Az 1865 évi szept. 8-ki tűzvész, mely kiterjedt a falunak nagyobb részére, a templom és a torony tetőjét megemésztette, a harangokat összeolvasztotta, behatolt a belsőbe (oratóriumba) is, amit azonban sikerült megmenteni. A tetőzetet még azévből kijavították, 1000 forintot adott rá a Coburg herceg, az igás és kézi napszámok természetesen a népre nehezédtek. A torony bár még nem készült el véglegesen, tető alatt áll. Költségeire az említett herceg 600 forintot, az új birtokos 400 forintot adományozott. A harangok – 16 mázsás súlyt meghaladják – már a toronyban

vannak. Rossz állapotban találta a visitatio az ablakokat, jötevőkre várnak.” – írják 1869-ben.¹⁵

A HELYSZÍNI KUTATÁS ÉS A KIVITELEZÉSI MUNKÁK KÖZBEN ELVÉGEZETT KUTATÓI MEGFIGYELÉSEK EREDMÉNYEI

A 2012-ben végzett kivitelezési munkák közben vizsgálva a templomhajó falkoronáit a padlástérben egyöntetű, barokk téglafalakat és velük egykorú boltozatokat láttam. Ezek a szerkezetek egyértelműen különböznek a középkori torony kőből épült falazatától, ahhoz – jól láthatóan – utólag épültek. A torony harmadik szintjéről a szentély padlására vezető feljártat ajtónyílása azonban – jelenlegi barokk kialakítása ellenére – bizonyára gótikus eredetű, csak a templom átépítése előtt az egykori hajó padlására vezetett.

19-21. kép A 3. toronyszint ablaknyílásai és a negyedik szint gótikus ablakai – 1963-64-ben végzett kibontásuk és helyreállításuk óta – eredeti gótikus formájukat és méretüket őrzik. Sima, tölcséres kávaikat szépen faragott kváderkövekből alakították ki a törtkő falazatban, egykor volt osztószerkezeteiknek nincs nyoma. Fotó: Bartos György, 2016

Sem a 2012-ben elvégzett statikai megerősítési munka (amikor vasbeton-koszorú és héjszerkezet készült a hajó és a szentély padlásán a fal-koronák összefogatása céljából), sem a II. ütemben elvégzett homlokzat-felújítás nem terjedt ki a toronyra, ezért annak falait csak szemrevételezéssel vizsgálhattam. A 2016 szeptemberében megkezdett kivitelezési munkát megelőző szondázáskor a falcsatlakozásnál kisméretű vakolatleveréssel megállapíthattam, hogy a gótikus torony vakolt, meszelt falához utólag épült hozzá a barokk hajó délnyugati oldalfala.

A toronytest mai vakolata alatt simított, fehérre meszelt vakolatréteget találtam.

Vizsgáltam a gótikus torony belsejében a korábbi födém szerkezetek és a nyílásátalakítások nyomait.

Szintenként haladva a gótikus toronyban látható, hogy a toronyalj eredeti bejárata a ma befalazott, barokk kori, szentély felőli ajtó helyén

lehetett. Ennek befalazása miatt alakították ki utólag a toronyalj mai bejáratát a 20. században. A torony földszinti terének boltozata valószínűleg barokk kori, betömedékelt, kisméretű ablaka viszont középkori.

A második szinten befalazott ablaknyílás szemöldökívét barokk jellegű téglából falazták. A harmadik szintről nyíló padlás bejárat átalakításai ellenére lehet gótikus eredetű nyílás, ami eredetileg a gótikus hajó padlására vezetett. A harmadik toronyszint többi ablaknyílása és a negyedik szint gótikus ablakai – 1963-1964-ben végzett kibontásuk és helyreállításuk óta – eredeti gótikus formájukat és méretüket őrzik. Sima, tölcséres kávaikat szépen faragott kváderkövekből alakították ki a törtkő falazatban, egykor volt osztószerkezeteiknek nincs nyoma (17-21. kép).

A torony harangszintjének nyílásai barokk kori formát mutatnak, a parapet-falak barokk jellegű téglából épültek, s bár e szint falai is törtkő-

22. kép A 2016 szeptemberében megkezdett kivitelezési munkát megelőző szondázáskor a falcsatlakozásnál kisméretű vakolatleveréssel megállapíthattam, hogy a gótikus torony vakolt, meszelt falához utólag épült hozzá a barokk hajó délnyugati oldalfala.

Fotó: Bartos György, 2016

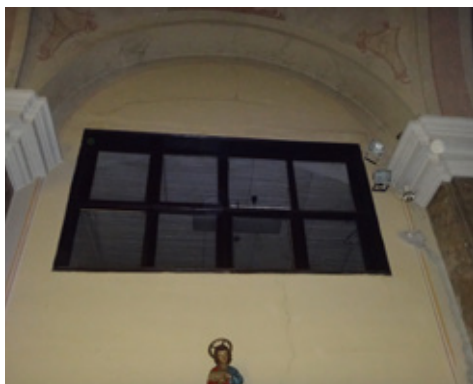
23. kép A hajó délnyugati oldalfala egyetlen építési periódusban, szinte tisztán barokk jellegű téglából épült, csupán néhány másodlagosan beépített kő vegyült a falazatba a lábazati részekben is, a magasabb zónában pedig csak egy nagyméretű, gótikus eredetű kváderkövet találtam a barokk téglafalazatban. Ablaknyílásai is egykorúak (ablakszerkezetei modern koriak).

Fotó: Bartos György, 2016

24. kép A barokk sekrestye falaiban már eddig is több – másodlagosan, építőkként beépített – kőfaragvány látszott. Főként a sarkok megerősítésére és a fal alsó zónájába építették be ezeket.

Fotó: Bartos György, 2016

25. kép A sekrestye-tömb emeletét elfoglaló kegyúri oratórium barokk ablaknyílása a szentély felől nézve.

Fotó: Bartos György, 2016

26. kép Az oratórium értékes, barokk ablakszerkezete is megmaradt faragott díszítésű faszerkezetével és eredeti vasalataival.
Fotó: Bartos György, 2016

27. kép A sekrestye szentélybe nyíló
ajtájának kökerete is barokk, ajtószárnya
azonban modern.

Fotó: Bartos György, 2016

28. kép A barokk szentély és a gótikus torony
csatlakozásánál párkánymagasságig visszabontva
megmaradt a torony északnyugati oldalára merőleges
támpillér. Fotó: Bartos György, 2016

ből épültek, ezek vékonyabbak (80 cm) az alsó szintek egységesen 1 méteres falainál.

A templom ma meglévő harangjai 20. századiak.

A templomhajó falain jól látható károsodások tették szükségessé a felújítási munkák I. és II. ütemében elvégzett beavatkozásokat: a bejárat oldal falán a timpanon csúcsától a kapunyílásig és a szentély barokk téglafalában is erőteljes, függőleges repedés húzódott, jelezve az épület hossz tengelye mentén történt kettényílását, aminek oka talán a talaj süllyedése lehet. Az épület szétnyílását már a 19. században is próbálták megállítani az oldalfalak vonóvasal való összefogatásával. A vonóvasat rögzítő csavar és lapos-

vas vált láthatóvá a szondázás során, amelyek a 19. század második felére datálják ezt a megerősítési kísérletet.

2016 szeptemberében kezdődött a kivitelezési munka a délnyugati oldalon, ahol ezt megelőzően a lábazat feletti sávban szondázó kutatást végeztem. Ezt követően a kivitelezők a kölapburkolatú lábazat fölötti zónában leverték a rossz állapotú, egyöntetűen 20. századnak bizonyult vakolatot.¹⁶

A hajó délnyugati oldalfala egyetlen építési periódusban, szinte tisztán barokk jellegű téglából épült, csupán néhány kő vegyült a falazatba a lábazati részeken is, a magasabb zónában pedig csak egy nagyméretű, másodlagosan beépített,

gótikus eredetű kváderkövet találtam a barokk téglafalazatban. Ablaknyílásai is egykorúak (ablakszerkezetei modern koriak). A karzatszint délnyugati végén eredetileg ablak nyílt, amelyet – talán az épület statikai problémái miatt – már a 19. században vakablakká falaztak be. Alatta a karzatalj szintjén is láthatóvá vált egy téglalív a falszövetben, de ez nyílásként soha nem működött, csak egy belső falfülke hátfalaként.

A mai vakolat alatt csak egy-két kicsi foltban találtam korábbi, simított, fehérre meszelt vakolatmaradványt. A főhomlokzat két szoborfülkéjében korábbi, simított vakolat- és festésrétegek (fehér és többféle sárga) maradtak meg. A templomhajó zárópárkánya a sérülések ellenére is eredeti profilját őrzi.

A templomhajó oldalfalairól most csak részlegesen verték le az 1960-as években felhordott és már egyszer javított vakolatot, a jó megtartású felületeken meghagyták azt és jelentős mértékű vakolatjavítást végeztek. A munka közbeni állapotot állvány-szakaszonként és szintenként fotódokumentációban rögzítettem, ez a fotósorozat jól mutatja a mostani vakolatleverés mértékét, a kutató által megfigyelt és a kivitelezők

29. kép A torony északnyugati oldala.
Fotó: Bartos György, 2016

30. kép A torony délnyugati oldala
két átlós irányú támpillérrel és ezeket utólag
megerősítő támívekkel.
Fotó: Bartos György, 2016

31. kép A torony felső szintjei dél felől nézve.
A gótikus torony vakolt, meszelt falához utólag épült
hozzá a barokk hajó délnyugati oldalfala.
Fotó: Bartos György, 2016

32. kép A támvégek éleit és a lábazati zónát erősítő – mostanáig vakolatlan köfelületként bemutatott – kváderkövek erősen károsodtak az elmúlt évtizedekben. Fotó: Bartos György, 2016

által újra vakolt felületek kiterjedését (22-23. kép).

A barokk sekrestye falaiban már eddig is több – másodlagosan, építőkőként beépített – kőfaragvány látszott. Főként a sarkok megerősítésére és a fal alsó zónájába építették be ezeket. A faragott kövek bizonyára a középkori templomból származnak, de értelmezhető, datálható tagozatot nem találtam közöttük. Nagyrészt egyszerű kváderköveknek látszanak, de lehet, hogy profilos faragású oldalukat befelé fordítva építették be őket (24. kép).

A hajó északkeleti oldalának vakolathiányai-ban láthatóvá vált barokk falszövetben faragott köveket nem találtam.

A sekrestye-tömb emeletét elfoglaló kegyűri oratórium értékes, barokk ablakszerkezete is megmaradt faragott díszítésű faszerkezetével és eredeti vasalataival, ahogy a sekrestye szentélybenyíló ajtajának barokk kőkerete is, ennek ajtószárnya azonban modern (25-27. kép).

A szentély barokk ablaknyílásainak szerkezete is modern kori, sárga katedrál üvegezésükön beáradó fény alapvetően meghatározta a szentély hangulatát. Az üvegezést most semleges színűre cserélték, de végleges döntést hozni csak a főoltár restaurátori vizsgálata után, annak eredeti színvilágához igazodva lesz lehetséges.

ÖSSZEFOGLALVA A KUTATÁS EREDMÉNYEIT

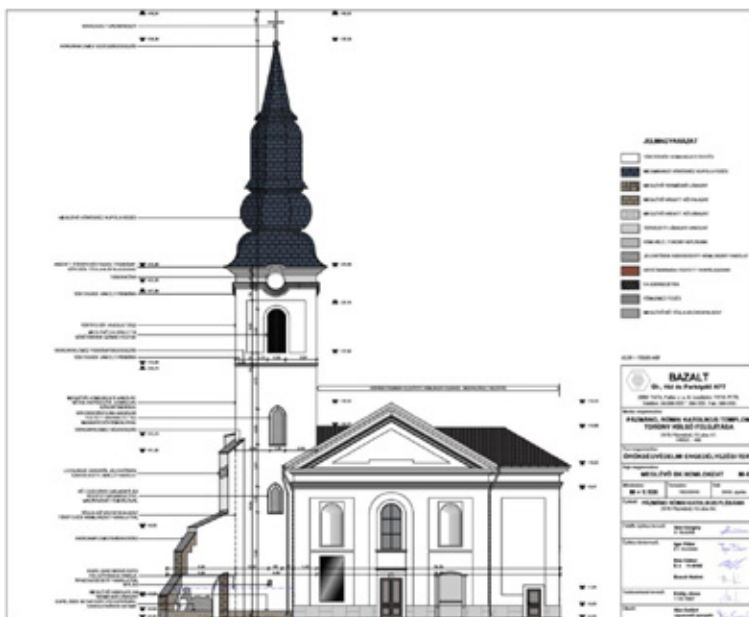
Megállapítottam, hogy a – levéltári adatok szerint 1780-82-ben felépült – barokk templom falaiban a tornyon kívül nem áll fenn középkori eredetű épületrész. Sajnos, eddig nem kerülhetett sor a torony és a barokk szentély közös, 215 cm vastagságú falának alaposabb vizsgálatára, amelyben feltehetően megőrződött a gótikus templomhajó oldalfalának egy rövid szakasza is.

A barokk templom eredeti homlokzati vakolata simított, fehérre meszelt volt.

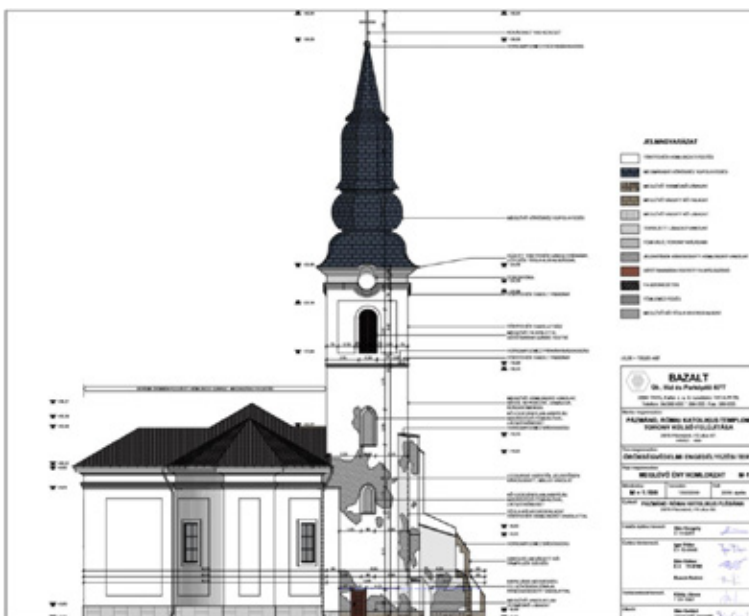
A barokk kori falakba másodlagosan beépített kőfaragványok között nem találtunk olyan értelmezhető darabokat, amelyeknek kibontása indokolt lett volna.

A torony homlokzati helyreállításának megkezdett munkálatai¹⁷ közben a kivitelezők állványairól vizsgálhattam a részleteket, megfigyeléseim eredményeiről helyszíni konzultáció keretében többször tájékoztattam az építetőt, a kivitelezőt és az építési hatóság képviselőit, ahol erre mód volt, a kivitelezés ezek ismeretében folytatódott.

Érdekes problémaként merült fel a torony sarkait, a támpillérek és támvégek éleit és a lábazati zónát erősítő – mostanáig részben vakolatlan köfelületként bemutatott – kváderkövek és kőpárkányok felületkezelésének kérdése: megfigyelésem szerint az eredeti, fehérre meszelt, simított vakolat vékonyan ezeket a kőszerkezeteket is fedte, a vakolat síkja szinte ezek síkjával esett egybe. Csak az 1960-as évek felújítási munkái során felhordott vastagabb vakolatréteg és egyidejűleg a köfelületek kőként való bemutatásának hibás műemlékes gyakorlata hozta létre a máig fennálló (és ezeknek a kőszerkezeteknek jelentős károsodását okozó) állapotot. Mivel a vastag modern kori vakolat eltávolítására jelenleg

35. kép A templom délkeleti homlokzatának felmérési rajza.
Bazalt Kft., 2019

36. kép A templom északnyugati homlokzatának felmérési rajza.
Bazalt Kft., 2019

nincs mód, csak annak javítására, így meglévő síkját megtartva kell simított, fehérre festett felületet kialakítani, a kváderkövekhez lehetőleg elvékonyított vakolattal csatlakozva és azokat is vékonyan bevakolva (28-36. kép).

JEGYZETEK

1. Az alábbiakban Cser István leírását idézem (*Magyarország műemlékjegyzéke. Fejér megye.* Szerk. Bardoly István – Haris Andrea. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2008. 83. és az IVO-rendszerben korlátozott hozzáféréssel megtalálható rekord <https://ivo.lechnerkozpont.hu/m%C5%B1eml%C3%A9k?azon=3740> Pázmánd, Római katolikus plébániatemplom Immaculata) – néhány ponton kiegészítve – amely a korábbi irodalom (Károly János: *Fejér vármegye története V.* Fejérvármegye Közönsége, Székesfejervár, 1904. 71.; Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei. I. Dunántúl.* Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1959. 247-248.; *Magyarország műemlékjegyzéke.* Szerk. Jékely Zsolt, Ikafalvi Diénes Virág. Országos Műemléki Felügyelőség, Budapest, 1990. 474.; *Fejér megye művészeti emlékei.* Szerk. Entz Géza – Sisa József. MTA-Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1998. 117.) történeti adatait foglalja össze.
2. Pázmánd, Szűz Mária Szepőlötelen Fogantatása templom. Pázmándi Római Katolikus Egyházközség, h.é.n. 3-4. és <http://pazmand.hu/egyhazi/tortenelem/> (íjf. Pintér László) A toronysüveg – végül is jól sikerült – rekonstrukciójához csupán 2-3 archív fotó állt rendelkezésre.
3. Fejér megye. in: Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 321-443.
4. *A továbbiakban a történeti forrásokat Kuthy István fordításában, az ő kéziratából idézem. (Kuthy SzPL)*
5. Károly J., 1904. 71. és Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1897. 342. idézi Kuthy SzPL
6. Connotatio Status Ecclesiarum...1733. és Összeírás Fejér megyében 1753/54 idézi Kuthy SzPL
7. Canonica visitatio 1762. idézi Kuthy SzPL
8. Canonica visitatio 1765. idézi Kuthy SzPL.
9. Canonica visitatio 1778. idézi Kuthy SzPL.
10. Canonica visitatio 1796. idézi Kuthy SzPL
11. Canonica visitatio 1805. idézi Kuthy SzPL.
12. Canonica visitatio 1818. idézi Kuthy SzPL.
13. Canonica visitatio 1833. idézi Kuthy SzPL.
14. Canonica visitatio 1845. idézi Kuthy SzPL.
15. Canonica visitatio 1869. idézi Kuthy SzPL.
16. Homlokzat felújítás költségvetése. Vörösmarty László, 1963. MÉM MDK Tervtár, ltsz.: 05338; 1985-ben a falakat szigetelték, 1986-ban a homlokzatokat fehérre festették.
17. Pázmánd, Római katolikus templom torony külső felújítása. Tervező: Bazalt Út-, Híd és Parképítő Kft. Bán Gergely, Igar Péter, Bán Gábor, Busch Noémi; 2019. ápr.

TÁLLYA REJTŐZKÖDŐ KÁPOLNÁI

Borossay Katalin

Tudományos referens a Magyar Művészeti Akadémia Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Kutatási Osztályán
E-mail: borossay.katalin@mma-mem.hu

HIDING CHAPELS OF TÁLLYA

Today, there are several sacred buildings in the village of Tállya, standing as symbols of the former market town's past being eventful also from a denominational point of view. Approaching from Szerencs, after leaving Rátka, the west-east view of the settlement reveals itself with the white walls of the Lutheran church, the slender belfry of the Reformed church and the monumental tower of the Catholic church. The road, reaching the village from the south, runs between the former Catholic and Lutheran – now village – cemetery and the old Reformed cemetery, then turning west, it passes the Promenád (=Promenade, also known as the Népkert or the Sétatér). In the Catholic cemetery there is the tomb of Mihály Németh, canon of Eger, while on the Sétatér the tomb of the last landed gentry family, the Maillot's can be found, and in the old Reformed cemetery are the tombs of prominent Reformed families. However, archival sources indicate that other chapels also existed in the settlement over the past centuries. The study reveals three private sacred spaces hiding in today's settlement tissue.

1. kép Tállya látképe. Fotó: Bélavári Krisztina, 2011

Tállya községben jelenleg is több szakrális épület áll, jeleként az egykori mezőváros felekezeti szempontból is mozgalmas múltjának. Szerencs felől közeledve, Rátkát elhagyva feltárul a település nyugat-keleti irányú látképe az evangélikus templom fehér falaival, a református templom karcsú és a katolikus templom monumentális tornyával (1. kép). A településre délről beérkező út az egykori katolikus és evangélikus – ma községi – temető és a régi református temető között, majd nyugatnak kanyarodva a Promenádnak (más néven Népkert vagy Sétatér) mellett halad el. A katolikus sírkertben Németh Mihály egri kanonok, a Sétatérben az utolsó birtokos család, a Maillot-k, a régi református temetőben jeles református családok sírkápolnáin állnak. A levéltári források¹ azonban arról tanúskodnak, hogy más kápolnák is léteztek a településen az elmúlt századokban.

KÁPOLNA A RÉGI TEMETŐBEN

A tállyai Szent György templomot először a pápai tizedjegyzékek említik az 1330-as években. A város és temploma feltehetőleg az 1540-es

években lett protestáns. Sok évtizedes háborítatlan protestáns birtoklás után a Thököly-féle mozgalmaktól kezdve a Rákóczi-szabadságharc végéig többször gazdát cserélt, de a birtoklástörténetben a fordulópontot kétségkívül az 1688. október 18-án történt katolikus visszafoglalás jelentette. A templomot 1691. július 22-én benedíkalta Fenesy György egri püspök, védőszentje Szent László lett.² A tizedjegyzékeken kívül a templomra vagy más középkori misemondó helyre vonatkozó egykorú forrás nem ismert, de az újkori, 17-18. századi iratok alapján joggal feltételezhetjük, hogy a plébániának volt egy temetői kápolnája is.

A tállyai temetőkre vonatkozó első adatot a város 1688-as összeírásában³ találjuk, ami két temetőt említ. Az egyik a templom körüli, fallal – a templom körítő-falával – kerített temető, amelybe az 1772-1814 közötti időszakig temetkeztek. Az 1772-es vizitáció szerint még használják,⁴ az 1814-es szerint már nem.⁵

A másik, kerítetlen temető az összeírás szerint a dézsmaház közelében volt.⁶ A közel száz évvel későbbi, Römisch-féle térképen⁷ a térkép-

2. kép: A regéci kamarai uradalomhoz tartozó Tállya településtérképe. MNL OL S 11 – No. 159:2. (Römisch, Franciscus; 1783)

hez tartozó összeírás⁸ segítségével azonosítható a dézsmaház: a száma 1., a megnevezése *granarium dominale*. Römisch Tállyán két temetőt vett fel: a katolikust (*coemeterium catholicorum*) a településre dél felől bevezető út nyugati, a reformátust (*caemeterium reformatorum*) az út keleti oldalán.⁹ A református temetőtől északra látható egy nagy kiterjedésű, felirattal, számmal nem jelölt, zöld színű terület. Ez az 1688-as összeírás „dézsmaházi” temetője – azonos azzal a temetővel, amit a Tállyán 1739-ben és 1742-ben pusztító pestisjárványok utáni időkből származó források régi temetőként, pestistemetőként¹⁰ említene (2. kép). E városon kívüli temető megnyitásának időpontja ismeretlen, nyilvánvaló viszont, hogy a közösség – előbb a katolikusok, majd a protestánsok lett városban a reformátusok, utóbb a katolicizmus újbóli térnyerése után a két felekezet minden bizonnyal együttesen – az új temetők megnyitásáig használta. A járványok több száz áldozata feltehetőleg megtöltötte az addig használt temetőt és közegészségügyi, valamint felekezeti szempontból is kedvezőbb volt új helyeken jobban elkülönített sírkerteket nyitni a két, még korántsem békésen egymás mellett élő egyház számára.¹¹ A régi temető az 1784-es össze-

3. kép Tállya mezőváros kataszteri térképe 1867. MNL SFL XV.7/b.

írásban¹² még mint viszonyítási pont, később már csak mint utcanév szerepel.¹³

Ebben a temetőben állt egy kápolna – a település minden valószínűség szerint középkori eredetű temetőkápolnája –, amelyre 1659-ben, a református birtoklás idején Tóth Szaniszló özvegye, Trótsányi Margit végrendeletében 100 forintot hagyott.¹⁴ A következő adat az épületről 1775-ből való. A plébános az uradalmi tisztek előzetes jóváhagyásának birtokában kérte a püspök engedélyét, hogy a *kálmánisták felhagyott temetőjében elhelyezkedő* – egykor általuk kétség kívül (a katolikusoktól) *elfoglalt* – *puszta kápolna romjából származó kövek* felhasználásával bővíthesse meg a plébániaházat.¹⁵ Az építkezésre még abban

az évben sor került, nyilván a kért könyag felhasználásával.¹⁶ A kápolnáról további említés nincs: a plébánia két új szobájának építéséhez valószínűleg a teljes kömennyiségére szükség volt.¹⁷ A temető egykori területét is újrahászno-sították. 1867-ben az északi részén két nagyobb kert található, nyugati szélén és déli részén újon-nan nyitott utcák mentén elhelyezkedő, részben már beépített, részben beépítésre váró telkek sorakoznak (3. kép). Ez a telekstruktúra a mai napig szinte változatlanul fennáll.

KÁPOLNA A FÖLDESÚR HÁZÁNÁL

Mint már esett szó róla, Tállya több mint egy év-századon keresztül, a 16. század közepétől a 17. század közepéig református település volt. Birtok-sai és lakossága egyaránt az új hitvallást követ-ték, így hát joggal nevezhetjük ezt az időszakot Tállya református századának. A 17. század elejé-re nemcsak itt, hanem egész országrészekben szűnt meg szinte teljesen a katolikus vallásgya-korlat. Egy 1606-os jezsuita missziós jelentés szerint a rendháztól rendházig – a Kolozsvár mel-letti Monostorról Homonnára – utazó szerzetes útja során nem talált katolikusokat.¹⁸ Száz évvel később egy tanúvallatás református résztvevői nem emlékeznek, hogy valaha is egy-két pápistá-nál több lett volna a városban.¹⁹ Ha ez így talán túlzás is, a református időkben állandó plébánia, s így plébániához kötődő katolikus vallásgyakorlat valószínűleg valóban nem, katolikus közösség azonban a 17. század második felében már bizo-nyosan ismét volt Tállyán. A fentebb említett tanúvallatás tanúságtevői egy bizonyos *Turoczi* nevű páter nevéhez kötik a katolikus vallás-gyakorlat újjáéledését, a földesúr házában tartott miséket, az ottani oltár- és harangláb-állítást.²⁰

Bár a 17. század második felében ezen a területen három szerzetesrend – jezsuita, ferences és pálos – is misszionált,²¹ a legszervezettebbek és a leghatékonyabbak kétség kívül a jezsuiták voltak: a század első felében homonnai, az 1640-es évek második felétől az ennek szerepét és fela-datait átvevő ungvári rendházukból látták el a Tizsántúlt,²² majd Sárospatakon alapították székházát és plébániát.²³ Az első lépéseket Tállya rekatolizálása érdekében valószínűleg Thuróczy Illés jezsuita szerzetes tette meg, aki 1648-1650 között volt az ungvári rendház misszionáriusa.²⁴

Tállya ebben az időben, 1644-től a Rákóczi-család birtoka²⁵ – s mint ilyen, „fejedelmi” város. A birtokszerző I. Rákóczi György (1593-1648) feleségével, Lorántffy Zsuzsannával (1600 körül

-1660) együtt református vallású, a protestáns hitélet jeles támogatója volt. Fia, II. Rákóczi György (1621-1660) úgyszintén; feleségének, Báthory Zsófiának (1629-1680) a Rákóczi-család kívánságára kellett elhagynia katolikus vallását. A két Rákóczi György idejében nyilván nem folyt katolikus vallásgyakorlat a tállyai urasági házban, így egyelőre nem ismert, hogy *Turoczi* páter hol és milyen körülmények között misézett²⁶ – ha egyáltalán módja nyílt rá a színreformátus fejedelmi birtokos család városának már régóta és túlnyomórészt református közegében.

Férje halála után Báthory Zsófia és fia, I. Rákóczi Ferenc (1645-1676) is áttért a katolikus vallásra. A fejedelemasszony hathatósan támogatta a jezsuitákat: az 1664-1665-ben még csak *missio* rangú, illetve nagyságú pataki ház 1666-ban már *residentia*.²⁷ Patak a jezsuiták aktivitásának köszönhetően a lehető legrövidebb időn belül a hitvalló és a hitelesítés célját szolgáló, látványos-ságszámba menő ünnepi liturgiák központja lett, melyeknek nemcsak a helybéli lakosok, hanem a fejedelmi család tagjai – az özvegy fejedelem-asszony, a fia és 1666 után a menyecse, Zrínyi Ilona is – és a többi hegyaljai településről érkezők is résztvevői voltak. Az 1664-es úrnapi körmenet Tállyáról indulva érkezett Patakra: az *Úrnapijára* – írták a pataki jezsuiták – a *fejedelmek városából, Tállyáról hatalmas körmenet jött hozzánk, mert nekik még nem volt monstranciájuk, hogy helyben ilyen (szertartás)okat végezzenek*.²⁸ Az 1660-as években tehát nagyon is elképzelhető, hogy Tállyán a földesúr házában folyt a katolikus vallásgyakorlat – méghozzá a pataki jezsuiták közreműködésével.²⁹ Az uraság háza ebben az időben már az 1654-1655-ben épült, máig Rákóczi-kúriaként ismert épület,³⁰ melynek utcai szobája kétség kívül megfelelt a célnak (4. kép). Tartozunk azonban az igazságnak azzal, hogy az épület műemléki kutatása során nem került elő olyan levéltári adat vagy épületrészlet, -maradvány, amely megerősítené a helyiség ez irányú használatát.³¹

Az 1670-es évek elején fordulat következett be úgy a fejedelmi család, mint Tállya életében. Báthory Zsófiának nagy anyagi áldozat árán ugyan, de sikerült megmentenie a Wesselényi-összeesküvésben részt vevő fiát a vagyonát és életét fenyegető megtorlástól. (*Báthory Zsófia fiának, I. Rákóczi Ferencnek vagyonra és életre veszélyben*.) Az összeesküvés leleplezése utáni években bujdosók és császáriak Felső-Magyarországon többször, váltakozó sikerrel csaptak össze. 1671-ben Tállya református lel-készét elűzték, temploma katolikus kézre került,

4. kép Tállya, Rákóczi-ház. Fotó: Bélavári Krisztina, 2011

plébánosa 1672-től 1679-ben bekövetkezett haláláig a pártállásán jó néhányszor fordító Jósza István volt.³² Az 1680-as évek elején Thököly hadai gyengítették a régióban a katolicizmus pozícióit. 1681-ben a tállyai templom újra református kézre került, 1683-ban pedig a jezsuitáknak el kellett hagyniuk Patakot, ahová csak 1687-ben térhettek vissza. Ugyanebben az évben a katolikusok visszafoglalták a tállyai templomot. Mindent összevetve Báthory Zsófia 1680-ban bekövetkezett haláláig valószínű, Zrínyi Ilona és a református Thököly Imre 1682-es házasságkötéséig még elképzelhető, 1683 után azonban már teljesen valószínűtlen, hogy az urasági ház katolikus vallásgyakorlat színteréül szolgált volna. Az évtized vége felé a ház már nem is volt alkalmas rá, 1688-as összeírása szerint mennyezete berogyott, ablakai megroskadtak, berendezése szegényes. II. Rákóczi Ferencnek voltak tervei Tállyával: a házat 1705-ben felújíttatta, a szabadságharc éveiben a reformátusok által ismét elfoglalt templomot pedig az 1706-os szécsényi országgyűlésen – a pataki és a tokaji mellett harmadikként a birtokain fekvők közül – visszakövetelte, illetve visszavette a reformátusoktól.³³ Az 1711-es év aztán nemcsak a szabadságharc, hanem a vallási háborúskodás

végére is pontot tett. A regéci uradalom Trauthson János Donát Lipót hercegé, a tállyai templom pedig minden tartozékával és haszonvételével egyetemben végleg a katolikusoké lett. A tállyai Rákóczi-kúriát ettől fogva csak birtokigazgatási és gazdasági tevékenységekre, illetve célokra használták; a birtokos Bécsben élt, a misézés a templomban folyt. A tállyai római katolikus egyház és plébánia 1749-es összeírása idején a településen a templomon kívül más katolikus imahely nem volt.³⁴

A SZENT KERESZT KÁPOLNA

Az 1770-es évek elejétől fogva ismét van a településen olyan urasági lak, amelyik rendelkezik saját kápolnával. A Szent Kereszt kápolnát az 1772-es³⁵ és az 1814-es vizitációban³⁶ említik; a kápolnának helyet adó, az előbbiben Dessewffy-, az utóbbiban Meskő-, illetve Berzeviczi-kúriaként emlegetett épület a későbbi – és ma is ezen a néven ismert – ún. postaház.³⁷

1770-ben báró Dessewffy Sámuel püspöki engedéllyel egy toldalékot, egy kis falazott szentélyt épített Tállyán, melyet a *Szent Kereszt tiszteletére benedíktak: magánkápolna, egy szentmisére van engedélye, oltárral és a szentmise*

5. kép Tállya, postaház, nyugati szárny déli homlokzata. Fotó: Simon Zoltán, 2011

bemutatásához szükséges felszereléssel el van látva, ... minthogy nemrég épült, tiszta, rendes, falai díszítettek.³⁸ Az 1772-es vizitáció szerint a kápolna festett, szép faoltára, ékes tabernákulumma és sértetlen portatíljája van.³⁹ 1777-ben a püspök a következő tulajdonosnak, Vétsey Farkasnak megerősítette a kápolna misejogát azzal a kikötéssel, hogy naponta csak egy mise mondható és tilos a misézés a főnnepéken és a plébániatemplom patrocíniumán.⁴⁰ A kápolna szerepel a 18. század második felében felvett Pfarr-Topographie-ban is,⁴¹ utoljára pedig az 1814-es vizitációban: *a kápolna tágas, kiváló építésű, oratóriummal és a megkívánt felszereléssel el van látva; oltára a régisége miatt kopott. Ekkor már nincsen szó mindennapos használatról: magánmiséket csak azon alkalommal celebrál az ordinárius látható helyre kitett engedélye szerint az illetékes udvari káplán vagy más helyi pap, ha az uraság ősszel szüretre, tavasszal szőlőmetészsére megjelenik*⁴² (5. kép).

Az épületen 1991-ben végzett falkutatás eredményei összhangban vannak a levél-, illetve irattári kutatásokéval. A nagyméretű, több periódusú épület mindössze két, csehsüveg-boltozatos helyiségből álló nyugati szárnyának nagyjából harminchat négyzetméteres déli helyisége volt a

kápolna. Belső terét déli homlokzatának utóbb elépített, fekvő ovális alakú ablak világította meg. A helyiség északi végében a magasabb járószintű északi helyiség felől megközelíthető fakarzat volt. A falakon több rétegben 18-19. századi diszítőfestés maradványai mutatkoznak⁴³ (6. kép).

Vécsey Farkas (1744 körül – 1787/88) Dessewffy Sámuel (1711-1776) Teréz nevű leányának (1748-1814) férje volt, tehát a ház leányágon öröklődött tovább. A Vécsey-Dessewffy házaspárnak leszármazottja nem ismert,⁴⁴ a házat a 19. század első felében készült adóösszeírások már Meskó Jakab-házként említik.⁴⁵ Dessewffy Teréz testvére, Dessewffy Borbála Meskó Jakab felesége volt, így került birtokba a Meskó család: előbb az apa (†1810), majd – utód nélküli első házassága után – a második feleségétől, Kende Juliannától született hasonnevű fia (†1838).⁴⁶ Az 1814-es vizitációban – mint fentebb említettem – a házat Berzeviczy-kúriának hívják,⁴⁷ a Meskó-Kende házaspár Anna nevű lányának⁴⁸ második férje volt Berzeviczy János (†1825).⁴⁹ A Berzeviczy-birtoklást követően az épület egy ideig a Semseyeké volt, de erről az időszakról egyelőre csak két adat ismert: az egyik a Sóhalmy család visszaemlékezése, amely szerint Sóhalmy György

6. kép Tállya, postaház, nyugati szárny déli helyisége (egykori kápolna), díszítőfestés maradványa.
Fotó: Simon Zoltán, 2011

postamester 1853 után vette meg a házat tőlük és a kápolnát a továbbiakban hivatali helyiségként használta,⁵⁰ a másik egy ajándékozási levél 1875-ből, amely szerint az ajándékozás tárgyát képező festmény a Semsey-kápolna oltárképe volt.⁵¹ Fentiekből az is kiderül, hogy a Szent Kereszt kápolna nagyjából a 19. század közepéig (a 19. század második negyedére tehető Semsey-birtoklás idején) még működött,⁵² a Sóhalmy-birtoklás idején viszont már biztosan nem, vagyis a Szent Kereszt kápolna nagyjából nyolcvan éven keresztül volt egymást követő birtokos családok házi kápolnája.

E három egykori kápolna valamelyikéhez forrással köthető felszerelési vagy berendezési tárgy csak egy van, az iménti oltárkép. A *felszentelt kép* Máriát ábrázolta, *nagyságos Semsey úr ... tállyai kápolnájának oltárán volt alkalmazva, ... nagyságos Semsey úr egyik család tagja által jutott az ajándékozó levélíró birtokába,*⁵³ nyilván a ház eladása, a helyiség funkcióváltása alkalmával. A vizitációk, leltárak

a templomban vagy plébánián található műtárgyakat többnyire darabszámba veszik fel, ritkábban a téma, vagy a méret akár csak megközelítő megadásával, így nem csoda, hogy az 1879-es és az azt követő egyházi leltárakban a festmény nem azonosítható.⁵⁴ A tállyai templomban vagy plébánián jelenleg nem található olyan témájú és méretű festmény, amire ez a szükséztű és igen kevésbé egyénített leírás ráillene. A sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjteményben azonban van egy tállyai eredetű, rózsakoszorús Máriát a gyermek Jézussal⁵⁵ (7. kép) ábrázoló olajfestmény, amely mérete alapján akár lehetett is egy házikápolna kegykép-másolat oltárképe. A 18. század első felére datált képet a 19. században erősen, de az eredeti kontúrokat jobbra követve átfestették, aminek oka – mint az átfestés eltávolítása után kiderült – az eredeti festékréteg kipattogzása, sérülése volt. Ugyancsak a restaurálás hozta napvilágra a kép alján olvasható, az átfestés alkalmával eltüntetett, töredékes szöveget. Mária bal kezénél a festék és

a vászon meg-, illetve ki volt égve. Ez a sérülés valószínűleg a képhez túl közel helyezett gyertyától származott,⁵⁶ amire magyarázat lehet Kuklay Antalnak, a gyűjtemény alapítójának s egyben a műtárgy begyűjtőjének közlése, mely szerint a kép *a tályai olvasós társulat rózsafüzéres asszonyainak áhítatát szolgálta*.⁵⁷ Hogy előtte a nagyságos Semsey úr, vagy elődei áhítatát szolgálta volna, az az adott információ-mennyiség birtokában nem bizonyítható, de nem is cáfolható.

JEGYZETEK

1. A tályai plébánia levéltári anyaga részben helyben, a plébánia épületében (Tálya, plébániai irattár; a továbbiakban: TP11), részben a kassai érseki levéltárban (Arcibiskupský Archiv v Košicích – Archivum Archidioecesis Cassoviensis; a továbbiakban: AACass) található. A 17-20. századi irat- és tervanyagot az OTKA-K-109323 számú, *Műemléki topográfiai kutatások Kőszegen és Tokaj-Hegyalján* című kutatási projektje keretében digitalizáltuk. A nagyrészt latin nyelvű forrásokat Borossay Katalin és Molnár Péter fordította.
2. A templom történetéről ld. BOROSSAY Katalin: Rettegés és félelem Tályán: adalékok a tályai római katolikus templom építéstörténetéhez, különös tekintettel az 1931. évi boltzatcserére. *Ars Hungarica*, 45. 2019. 295-308.
3. MNL OL E 156-a. Fasc. 82. No. 58. *Oppidum Tallya*.
4. AACass, Košické Biskupstvo. Parochialia. Acta Parochiae Tallya (a továbbiakban: KB Par. APT) *Puncta Visitationis Canonicae in Parochia Tallyensi et ejus filiali Rátka anno 1772.*; AACass KB Par. APT *Canonica Visitatio Parochiae Tallyensis cum Filiali Ratka, 1779.* (helyesen: 1772) aug. 1.
5. TP11 VIII.a.6. *Decretum Visitationis Canonicae Parochiae Oppidi Tallya de Anno 1814.* A két vizitáció között, 1775-ben Mária Terézia rendeletileg tiltotta meg a belterületi temetők használatát.
6. *Est in oppido hoc pro parte dominorum terrestrium domus decimatoria una, prope coemeterio sine sepibus.* Lásd a 3. jegyzetet.
7. MNL OL S 11. No. 159:2. Römisch, Franciscus: *Mappa Regio-Cameralis Oppidi Tallya*.
8. MNL OL E 157. 1. tétel. *Calculus Intravillani Regio-Cameralis Oppidi Tallya*.
9. A térképen katolikusként jelzett temető a 18. század második felétől, a pestisjárványok utáni időszakról (lásd a 11. jegyzetet) 1830-ig működött, utána uradalmi terület lett, a temető ettől délre kapott jóval nagyobb területet; ma ez a település köztemetője. A térképen reformátusként jelzett temető a jelenlegi református temető északi részét képezi.

7. kép Madonna rózsakoszorúval. Sárospatak, RKEGy, ltsz.: 74.148.1. Restaurálás közbeni, letisztított állapot. Fotó: Bán Beatrix, 1983

10. A pestisben elhunytakat nem temették a templomkerti temetőbe.
11. 1749-ben a katolikusoknak már három temetője van, a templomkerti és még kettő a városon kívül: *Coemeteria sunt triplicia, benedicta, unum circa Ecclesiam cinctum Muro, duo vero extra oppidum.* AACass KB Par. APT *Conscriptio Tallyensis Ecclesiae et Parochiae Pertinentiorumque, Anno 1749.*
12. MNL OL E 325. 8. tétel (Tálya) *Conscriptio Exemptarum Domini Regétz, 1784.*
13. MNL OL E 325. 8. tétel (Tálya) *Ad Protocoll. XXI. (1803)*
14. *A tályai temetőben való kápolnára hagyok 100 frtot.* HÉZSER Emil: *A tályai ev. reform. egyház története 1540-1900.* Budapest, Europa Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1900. (a továbbiakban: HÉZSER 1900) 161.
15. *Duobus meis angustis cubiculis cogito adicere adhuc duo cubacula, ... hunc in finem nonnulla*

- etiam materialia jam procuravi. Pro iuvamine hujus aedificii observo deservituros lapides ex ruderebus desolatae Capellae in derelicto Coemeterio Calvinistarum situatae, indubie per ipsos olim occupatae. ... humillime oro Vestram Excellentiam, dignetur gratiose mihi indulgere, ut pro bono hujus Parochiae lapides asportari possint.* AACass KB Par. APT *Duobus meis angustis* ... (Náray József plébános [Eszterházy Károly egri] püspökhöz, 1775. május 3.) A felhagyott temetőt a református sírok túlsúlya miatt nevezhette a plébános a kálvinisták temetőjének (vö. a következő kápolnánál a Tállya református századáról írottakkal, valamint a 14. jegyzettel).
16. AACass KB Par. APT *Infelicem casum* ... (Náray József plébános [Eszterházy Károly egri] püspökhöz, 1775. augusztus 19.); AACass KB Par. APT *Conscriptio Proventum Parochiae, et Ecclesiae oppidi Tallya eruta ex annis proximi praeteritis*, 1776.
 17. Ez a plébániaház már nem áll: az 1850-1860-as évek fordulóján bontották le.
 18. GYULAI Éva: A sárospataki jezsuiták és a hegyaljai plébániák a 17. század második felében. In: *Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon: művelődéstörténeti konferencia a jezsuita rend sárospataki megtelepedésének 350. évfordulója alkalmából, Sárospatak, 2013. október 3-4.* (Folia collecta, 2.) Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, 2014. (a továbbiakban: GYULAI 2014) 112.
 19. HÉZSER 1900 55-58. Az eljárás tárgya a plébánia-templom felekezetek között vitatott tulajdonjoga volt.
 20. *Tudgya, mikor származott bé a Papista vallás Tallyára, az M. Földes úr házánál először csak Csengetyűjök volt, az után nagyobb Harangot szerettek, az oltár pengig az utca felől való házban volt, úgy hallotta, hogy a Patert Turoczinak hitták. ... mikor ide jött lakni, Turocz nevű Pater volt itt, az úr házánál volt exercitiumok ...*
A jegyzőkönyveknek csak közlései ismertek, eredetijük nem. A korábbi közlő, Györfly József a névre *Turocz* olvasatot ad, Hézser *Tinócz*it. Mivel Györfly közlése jobb minőségű, mint Hézseré, az ő névváltoztatát fogadom el. GYÖRFFY József: A tállyai református egyház templomfoglalási pöréről. *Protestáns Szemle*, 5. 1893. 119, 120.; HÉZSER 1900 55., 57. A jezsuita katalógusok tanúbizonysága szerint Turóczi nevű szerzetes több is volt a rendtartományban a 17-18. század folyamán, Tinóczy vagy hasonló nevű egy sem. Ladislaus LUKÁCS S. I.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. (1551-1773)*, I-IX. Romae, Institutum Historicum S. I., 1978-1995. (a továbbiakban: CP); Ladislaus LUKÁCS S. I.: *Catalogus generalis seu Nomenclator geographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551-1773)*, I-III. Romae, Institutum Historicum S. I., 1987-1988. (a továbbiakban: CG)
 21. GYULAI 2014; TÓTH István György: A remetarend vándormisszionáriusa: Vanoviczi János, az első pálos misszionárius levelei (1642-1677). *Levéltári Közlemények*, 72. 2001. 187-245. Tállyán az 1688-as visszafoglalás utáni első plébános, Fenya András ferencrendi szerzetes volt. AACass KB Par. APT *Ex oppido Tallya* (p. 1763)
 22. *Ungvarinum: Ditionem ultra Tibiscanam paene totam complectitur, nempe comitatus Ungvariensis, Zempleniensis, Abanguariensis, Zabolchensis, Benegkiensis, Zakmariensis, Ugochensem usque ad fines ultimos Transylvaniae, ubi integris pagis a nostris, ob absentiam curionum, providetur in spiritualibus, praesertim ruthenis, recenter eorum opera Ecclesiae unitis.* CP III. 442. A homonnai jezsuita kollégium alapításáról, hányattatásairól és áttelepüléséről Ungvárra ld. MOLNÁR Antal: A homonnai jezsuita kollégium (1615-1619). In: UŐ.: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16-17. században.* (TDI Könyvek, 8.) Budapest, L'Harmattan, 2009. 95-146. A jezsuita katalógusokban az ungvári ház (*Collegium Ungvariense*) először az 1648-as évnél jelenik meg. CP III. 221.
 23. A jezsuiták pataki megtelepedéséről és működéséről, kapcsolatukról a Rákócziakkal ld. GYULAI Éva: Rákóczi és a sárospataki jezsuiták. In: *II. Rákóczi Ferenc, az államférfi: tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulójára.* Szerk. TAMÁS Edit. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 53.) Sárospatak, 2008. (a továbbiakban: GYULAI 2008) 294-345.
 24. A katalógus szerint szláv nemzetiségű Thuróczy (1603-1655) a vezetéknevét szülőhelyéről, a felvidéki Znióváraltjáról (Turóc; Kláštor pod Znievom) kapta. Tanulmányait Leobenben, Bécsben, Nagyszombatban és Grazban végezte. 1634-ben Grazban szentelték pappá, örökfogadalmát 1637-ben Győrben tette le. 1648-1650 között Ungvárról, 1653-ban Győrből misszionált. Élete során négy ízben töltött rövidebb-hosszabb időt Nagyszombatban, további állomáshelyei a már említetteken kívül Homonna és Komárom voltak. Veszprémben hunyt el. CP II. 771.
 25. 1644-ben I. Rákóczi György ostrommal vette be az uradalomnak nevet adó Regéc várát; egy 1644. augusztus 20-án Tokajban kelt levelében tállyai tartózkodásáról ír. Kemény János és Bornemisza Pál levelezése az 1644-1645-iki hadjárat idejéből II. Közread.: SZILÁGYI Sándor. *Történelmi Tár*. 1880. 293-294.
 26. A városban az ungvári jezsuitáknak ekkor még nem, hanem csak 1735-től 1773-as feloszlásukig volt háza: Rákóczi u. 35. (hrsz.: 598). A ház a szőlőtermesztés-borkészítés és -tárolás céljait szolgáltatta, csakhogy, mint a többi extraneus tállyai háza.
 27. CP III. 803., 851.; CP IV. 40. 1663-1681 között a fejedelmi család lelki gondozását is a pataki jezsuiták látták el. CP III. 761. – CP IV. 736.; GYULAI 2008 312.

28. *Pro festo Corporis Christi venit ad nos ingens processio ex oppido Principum Thallya, isti nec dum habentes monstrantiam, qua domi talia peragerent* A pataki jezsuiták 1664. évi jelentéséből idézi: GYULAI 2008 301-302. Lásd még GYULAI 2014 112-113., 125-126.
29. A pataki jezsuiták között a katalógusok (CP, CG) szerint nem volt Turóczi vagy hasonló nevű, ami szintén azt támasztja alá, hogy a tanúvallatásban két tanú által is megnevezett páter korábban működött Tállyán és máshonnan kellett, hogy jöjjön.
30. Rákóczi u. 20. (hrsz.: 716)
31. Az épület műemléki kutatását Simon Zoltán végezte 1989-ben.
32. Jósza páter (Jósza István, 1640 k.: – 1679), a „kuruc kanonok” tállyai plébánosi működését Gyulai az 1660-as évektől, Mihalik 1672-től datálja. A történelmi kontextust, Jósza életkorát és azt figyelembe véve, hogy 1667-1668-ban Rómában, előtte Bécsben tanult, az 1672-es dátum reálisabbnak tűnik. GYULAI 2014 132.; MIHALIK Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták: katolikus megújulás az egri egyházmegyében 1670-1699.* (Magyar történelmi emlékek – Értekezések) Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017. 66-70.; JÓSA Miklós-ULRICH Attila: *A németezőgyéni és bánházi Jósza család története.* (Régi magyar családok, 3.) Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005. 56-62., 164.
33. Az országgyűlés lefolyásáról ld.: Csécsi János naplója a szécsényi országgyűlésről. In: *Rákóczi tükrök: naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról 2.* (Magyar századok) Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1973. 162-166.
34. AACass KB Par. APT. *Conscriptio Tallyensis Ecclesiae et Parochiae Pertinentiorumque, Anno 1749.*
35. TPII VIII.a.2. *Canonica Visitatio 1772.*
36. TPII VIII.a.6. *Decretum Visitationis Canonicae Parochiae Oppidi Tállya de Anno 1814.*
37. Sóhalmy tér 1. (hrsz.: 1029)
38. *Est Tallyae unum sacellum muratum Domini Illustrissimi Baronis Samuelis Dersöffy, affixum per eundem cum indultu Episcopali Ordinarii anno 1770 erectum, in honorem Sanctae Crucis benedictum, privatum pro uno Missae sacrificio facultate praedictum, solo altari, et paramentis ad Missam celebrandum necessariis instructum, sine omnibus reliquis, aut praedudiciosis; ut recens erectum, mundum, et decoratum in parietibus.* AACass KB Par. APT. *Puncta Visitationis Canonicae in Parochia Tallyensi et ejus filiali Rátka anno 1772.*
39. *In oppido Tallya reperimus in domo Illustrissimi Baronis Samuelis Dersöffy sacellum muratum ab omni profani usu segregatum, depictum a lignea decora, et tabernaculo nitido, portatili integro, calice inaurato, et casula cum accessoriis instructum, sacello huic concessimus facultates oratorii privati.* TPII VIII.a.2. *Canonica Visitatio 1772.*
- Az előző jegyzetben a vizitáció előre kiküldött, a plébános által kitöltött kérdőívének válaszából, itt pedig a vizitációnak a püspök által kiadott, hivatalos szövegéből idéztem. Eszterházy Károly egri püspök 1772-es vizitációjának megszervezéséről és lefolytatásáról ld. *Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásainak jegyzőkönyvei: Heves és Külső-Szolnok vármegye, 1766-1767.* Közread.: KOVÁCS Béla. (Az egri egyházmegye történetének forrásai, 1.) Eger, Érseki Gyűjteményi Központ, 1997. 7-17.
40. AACass KB Par. APT. *Dilecto Nobis in Christo ...* (Eszterházy] Károly egri püspök Vétsey Farkasnak, 1777. november 8.)
41. *Az egri egyházmegye plébániái és filiái a XVIII. század második felében a Pfarr-Topographie alapján.* Közread.: KOVÁCS Béla. Eger, Érseki Gyűjteményi Központ, 2003. (a továbbiakban: KOVÁCS 2003) 42.
42. *Nulla in Oppido isto praeter Parochialem alia existit Ecclesia, excepta Capella in Curia Meskoiana, hodie Berzevicziana existente; in qua nonnisi Feriis Rogationum publica solet institui supplicatio. Missae vero privatae occasione tantum ea, cum Dominatus pro Vindemiis in autumnus, aut tempore verno pro vitium propagatione comparet per respectum Capellanum Aulicum, aut alium particularem sacerdotem celebrantur, penes Indultum Ordinarii in Loco patulo appensum. Capella est spatiosa, structurae magnificae, Oratorio, et requisita suppellectili provisae; Ara nihilominus est jam vetustate attrita.* TPII VIII.a.6. *Decretum Visitationis Canonicae Parochiae Oppidi Tállya de Anno 1814.*
43. Az épület műemléki kutatását Simon Zoltán végezte 1991-ben.
44. ÉBLE Gábor: *A Cserneki és Tarkeői Dessewffy család: genealogiai tanulmány.* Budapest, Franklin Nyomda, 1903. VII. tábla.; VÉCSEY Zoltán: *A Vécsey család története: ahogy azt ma én tudom...* [Budapest,] Vécsey R., [2012.] 296-297., XI. táblázat.
45. MNL SFL V.271. Adókievetések, 1808-1848.
46. CSOMA József: *Abaij-Torna egyesült vármegyéek monographiája I.: Abaij-Torna vármegye nemes családjai.* Kassa, 1897. (a továbbiakban: CSOMA 1897) 396. A Meskó családban a Jakab keresztnév öt egymást követő generációban volt használatos. MESKÓ Márton: *A felső-kubini Meskó család le származása és történeti emlékei.* Mezőberény, Kner Nyomda, 1894. (a továbbiakban: MESKÓ 1894) 45. A Meskó család vallásos érzületéről mádi kastélyukban lévő Szent Donát kápolnájuk és a felsővadászi templom körüli mecenatúrájuk tanúskodik. KOVÁCS 2003 42.; GYULAI Éva: Kultusz és valóság: Rákóczi-relikviák egyházi gyűjteményekben: a felsővadászi Rákóczi-casula és a jezsuiták homonnai kollégiumának Escobar-

- példánya. In: *Történeti Muzeológiai Szemle: a Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve*, 7. 2007. 15-19.
47. Lásd a 42. jegyzetet.
 48. MESKÓ 1894 45. oldalán található családfa a Meskó-Kende házaspár négy gyermeke közül csak a két fiúról (Vince †1808, Jakab †1838) tesz említést, volt azonban két leány is: Anna és Mária-Anna-Róza-Teréz (†1818). Fáy Tünde szíves közlése.
 49. Berzeviczy János gyászjelentése: *Budapesti Napló* 1900. július 1. 14. Meskó Anna Berzeviczynek a harmadik felesége volt. KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok* II. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1911. 168.
 50. *1853-ban a legöregebb Sóhalmy György vette át a postát elődjétől, regéci Bretzenheim hercegtől. Sóhalmy György nagyapa aztán meg is vásárolta a házat 2000 ezüst forintokért a Semsey-családtól. ... Négy-öt lépcsőn kell lemenni a postahivatalba. Ez volt a kolostor házikápolnája – magyarázza Sóhalmy Lajos – s csak I. György nagyapa töltötte fel. Amott volt a kórus.* TÖRÖK Sándor: III. Györgynél a tályjai öreg postaházban. *Magyarország* 1938. ápr. 24. 9. Tályán még ma is él az a szóbeli hagyomány, hogy az épület a „veres barátok klastroma” volt; Sóhalmyék ezek szerint úgy gondolták, hogy a kápolna középkori és a „barátokat” követő tulajdonosok tovább használták azt.
 51. TPII VIII.d.31. *Mária-kép adományozása* (Hege-dűs Józsefné Balássy Alajos plébánosnak, 1875.02.03.)
 52. A tályjai Semsey-birtoklás egyelőre felderítetlen. A szomszédos Mádon Semsey Jóbnak (1787-1839) és nejének, Keglevich Évának (1788-1867) volt birtoka. A Semsey családról: CSOMA 1897 496-503.; POZSONYI József: *A semsei Semsey család története*. (Régi magyar családok, 1.) Debrecen, 2002. 96. (VIII. tábla)
 53. Lásd az 51. jegyzetet.
 54. *Képek, a falakon felfüggesztve, összesen 16, értéktelenek.* TPII VIII.a.17. *A tályai r. k. egyház sz. szerelvényeinek és egyéb kellékeinek 1879. évről összeállított leltára.* (A 16 képből 14 keresztúti stáció lehetett.)
 55. Ltsz.: 74.148.1., 81x107 cm. Hasonló témájú és korú a hegyeshalmi r. k. templom kora barokk mellékoltárának oltárképe. SEDLMAYR János: *Hegyeshalom: római katolikus plébániatemplom*. (Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára, 658.) Budapest, TKM Egyesület, 2000. 14. Köszönöm M. Bán Beatrixnak, hogy felhívta rá a figyelmemet.
 56. Restaurálta Bán Beatrix 1982/83-ban. A restaurátornak „sajóládi Madonna”-ként adták át a műtárgyat, ez azonban tévedés volt: a műtárgy kartonján átadóként a tályjai templom van megjelölve. A feltárt szöveg: ... ÉGY MENYEKNEK KIRÁLY-NÉJA. A restaurálási dokumentáció rendelkezésemre bocsátásáért dr. Görbe Katalinnak (Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátor Tanszék) és M. Bán Beatrixnak, a leltári kartonért Kelecseny Mónikának (Sárospatak, RKEGy) mondok köszönetet.
 57. Szabó-Ganczaugh Júlia: *A sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény*. Szakdolgozat; MKE Restaurátor Tanszék, 2013. 12. A szakdolgozat rendelkezésemre bocsátásáért dr. Görbe Katalinnak mondok köszönetet.

HEGYOLDAL FEJLESZTÉS ALATT – AZ EGRERSZALÓKI PINCEHÁZAK

Fülöp András

Régész (1995), épületkutató, tudományos referens a Magyar Építészeti Múzeum Műemlékvédelmi Dokumentációs Központban

E-mail: fulop.andras@gmail.com

HILLSIDE UNDER CONSTRUCTION – WINE CELLARS OF EGRERSZALÓK

Egerszalók is located in northeastern Hungary, in Heves County, not far from the city of Eger. It is famous for its so-called cellar houses, carved into the easily formable volcanic tuff rock by poorer locals.

The existence of cellar houses in the area is confirmed by written sources from the 16th century (Szarvaskő), but their number increased especially in the middle of the 19th century. The author suggests that this may be related to the so-called land consolidation, when a process of unifying the peripheral, fragmented and distributed lands and re-distributing common lands started across the country for more efficient land management. The land consolidation generally made peasant farming more modern, but the change had its losers who might have become the residents of the newly-carved cellar houses. One of the cellar owners in Egerszalók was identified. It is known that outside of the cellar he owned a land of only 196 square feet, and his name implies he supposedly supplied the village with bread. Besides their cave-house, only a few residents owned bigger land than this, enough to make a living from it. At other times, the servants of wealthier peasant farmers lived in such accommodations. From the beginning of the 20th century, the elderly left alone or young married couples moving separately from their parents lived in such homes. It is known from one-time descriptions that they were in very poor health.

Typical feature of Egerszalók's cellar houses located closer to the village is that the room and the kitchen had separate entrances, and it was not until the middle of the 19th century that the layout system spread with an outside entrance to the kitchen, from where the room could be accessed. From the kitchen, another windowless room opened to house the animals. At that time, it was common to heat the oven from the kitchen, and sometimes an open chimney was formed above the kitchen to let out the smoke through the hole cut into the rock. There was already a small front yard attached to the houses. The layout of the floor plan and the placement of the oven show the influence of the house type of the Alföld region.

In addition to carved housing cavities, various crop storage rooms were cut into the rock, which were used to store the residents own produce or to keep there the payment-in-kind for their work.

A „barlanglakások” különleges csoportját alkotják népi építészetünknek. Amikor róluk hallunk, lelki szemünk előtt természetes üregekben kialakított hajlékok jelennek meg, ám mivel ezek mesterséges képződmények, helyesebb rájuk a pinceház elnevezést alkalmazni. Eger környékére különösen jellemző ez a házforma, ugyanis a jórészt riolittufa, dácittufa vagy édesvízi mészkő sziklába könnyen ki lehetett alakítani lakásra alkalmas üregeket. A pinceházak elsősorban olyan – elsősorban alacsony helyzetű – társadalmi rétegeknek kínáltak megoldást, amelyek tagjai számára lényeges szempont volt, hogy az építkezéshez ne kelljen külön építőanyagot vásárolni

(1. kép). Ráadásul egy ilyen pinceház kialakításához kőműves sem kellett, elegendő volt a család munkaereje.¹

Mielőtt a „barlanglakások” ismertetésére rátérnénk, hangsúlyoznunk kell, hogy a kőbe vájt üregek hagyománya a környéken a középkortól kezdve dokumentálható. Egerszalóktól nem messze emelkedik a síroki vár, amelynek régebbi és újabb feltárása számos adattal szolgált a kérdés vizsgálatához. Emellett a faluban jó pár újkori pinceház található, amelyek könnyen összevetethők a régészeti objektumokkal.² A feltárások egyik fontos tanulsága az volt, hogy a középkor építőmesterei, ha csak tehették, a kiálló szikla-

1. kép Hangulatkép a pinceházakról. Fotó: a szerző felvétele, 2017

képződményeket befoglalták az épületbe, és inkább a kívánt formájúra faragták azokat, hogy ezzel is kevesebb falazási munkát kelljen végezniük. A felsővár udvarszintje alatti, sziklába vágott pincerendszer már a 17. századvégi inventárium is leírja.³ A vár koraujkori időszakából pedig olyan, részben a sziklafalba vájt kemencéket ismerünk, amelyek pontos analógiáját a faluban vagy a környéken dokumentált néprajzi anyagban leljük fel.⁴

A kőbe vájt, gazdálkodással összefüggő létesítmények külön csoportját alkotják még a középkori gabonásvermek,⁵ és szakirodalmat régóta foglalkoztató kérdés a sziklába vágott fülkék, az ún. kaptárkövek problematikája is. Ez utóbbi, méhészkedéssel összefüggő objektumok középkori eredetét – bár régészeti módszerekkel nemigen datálhatók – szintén régóta feltételezi a kutatás, és annyi bizonyos, hogy változatlan formában az újkorban is készítették ilyeneket. Az egyik ilyen kaptárkő éppen egy egerszalóki kőbe vájt kunyhó mellől ismeretes.⁶

Amennyiben Egerszalókot vizsgáljuk, a falu neve a 13. század közepétől tűnik fel a középkori oklevelekben. Tudjuk, hogy az 1280-as években az Aba nembeli *III. Makján* nádor a mai falutól délkeletre egy várat emelt,⁷ ám a 14. század elején a vár elpusztult vagy elhagyták. 1337-ben már csak várhegyről, később inkább várhelyről beszélnek a források.⁸ Érdekes, hogy egy 1509. évi oklevél szerint a vár helyén építkezésre alkalmas követ lehet fejteni.⁹ E kőbánya működése a 18-19. században is jól adatolható,¹⁰ ami azért lényeges, mert nagyban köszönhető ennek a helyi lakosok köfajtásában való jártassága.¹¹

A falu birtokosai a 14. századtól a Szalók nemzetséghez tartozó családok voltak, de már a középkortól (rész)birtokos volt itt az egri káptalan, amelynek tulajdonlása a 16. század elejére lényegében kizárólagossá vált. A káptalan a török hódoltságot követően, 1731-ben telepítette újra Egerszalókot. 1734-ben 35 németajkú telepes család érkezett, akikhez a későbbi évtizedekben magyar lakosság is csatlakozott, olyan nagy számban, hogy a falu utóbb magyar lett.¹²

Az egerszalóki „barlanglakások” számos ismerve a nem kőbe vájt, hagyományos építésű ún. észak-magyar háztípusból érthető meg. A tágabb környék népi építészetének legfőbb vonása, amint erre már *Bátty Zsigmond* felhívta a figyelmet, az egyetlen szoba, amely belülfűtős, lapos kemencével rendelkezett, a hozzátartozó padkán egyben sütöttek-főttek. A fűtőt egy függőleges kürtő vezette ki a padlásra, vagy egy

2. kép Az 1887-es kataszteri térkép, nyilakkal jelölve az akkor már meglévő pincheházak

ferde, de inkább vízszintes kürtő vezette át a szomszédos pitvarba, vagy konyhának nevezett helyiségbe.¹³ Igaz, az észak-magyar lakóháznak ez az archaikus formája ma már lényegében nem dokumentálható, de írott forrásokból sejthető, hogy a 18. század első felében már létezett.¹⁴ Az említett pitvarban a szabadkémény csak a 19. század első felében, alföldi hatásra jelent meg. Ugyanígy az alföldi háztípus jellemzője, hogy a kemence száját sokszor megfordították, az a konyhába nézett, a szobában álló – immáron kívül fűtőssé vált – kemence pedig inkább csonkakúp alakot vett fel.¹⁵

Bakó Ferenc számos Heves megyei példán mutatta be, hogy a háztulajdonosok társadalmi jogállása nagyban variálta a fenti fejlődésmenetet. A közép- vagy gazdag paraszt esetében annyiban alakult másként, hogy kezdettől fogva létezett e helyiségtől független, fűtetlen hálókamra, sokszor a kettő közé ékelődve egy pitvar, amely később konyhává alakulhatott. Mindamellet az ún. főzőszoba nem tűnt el a háztípusból, sőt egészen késői, módosabb házaknál újra megjelent.¹⁶

A pincheházak előfordulására, amint arról az írott források szólnak, a tágabb környéken a 16. századtól vannak szórványos adatok (Szarvaskő), de az újkorban egészen a 19. század közepéig nem volt nagy a számuk. Bakó Ferenc hívja fel a figyelmet arra, hogy a jól adatolható Sirokon csak a 19. század második felében kezdett elter-

3. kép Archiv felvétel egy egerszalóki „barlanglakásról” (<https://epiteszforum.hu>)

jedni ez a lakhatási mód.¹⁷ Egerszalók esetében is hasonló a helyzet. A településről készült térképek közül kettőt idéznénk részletesebben: az egyik egy birtoktérkép 1856-ból, melyet a műemléki topográfia is közöl.¹⁸ Ezen leolvashatók az akkori helyrajzi számok, és a házak kontúrjait is ábrázolták,¹⁹ ám sehol nincs nyoma „barlanglakásoknak,” igaz, mivel föld alá vájt objektumokról van szó, nem kellett okvetlenül jelölniük őket. Az 1887-es kataszteri térkép viszont legalább már négy, a mai helyén is ismert „barlanglakást,” illetve annak előudvarát mutatja, – házszámmal is ellátva – melyek jól azonosíthatók a ma ismert és látogatható pinceházakkal (a mai 573/A, 574/A-B. és 594/C-D, 595/1-A. hrsz. telkeken) (2 kép). A mostani pinceházsor településtől távolabb eső, déli-délkeleti folytatása azonban még hiányzik, azok ugyanis a kataszteri térkép készítése után készültek.

A „barlanglakások” lakóinak társadalmi jogállását a néprajzi szakirodalom pontosabban is igyekezett körülhatárolni. Az első csoportba a nagy- vagy középbirtokos tulajdonában levő pinceházban lakó cselédek, béresek, vincellérek sorolhatók. A második csoportba azok a nincstelekek tartoznak, akiknek saját tulajdonuk volt a ház. A tulajdonosok harmadik köre pedig kisebb paraszti birtokkal, gazdasággal bírt.²⁰

Ez utóbbi illusztrálására az egyik, nemrég felújított egerszalóki barlanglakást mutatjuk be.²¹ Az 1887-es kataszteri térkép a 263. számmal jelöli a „házat”, ami ma leginkább az 574/A hrsz. alatti üregnek feleltetendő meg. Ha belelapozunk az öt évvel korábban keletkezett kataszteri iratokba,²² egyrészt azt látjuk, hogy a tulajdonosát *Hangácsi Józsefnek* hívták, akit a település többi, hasonló nevű lakójától „Kenyerező” névvel különböztettek meg. Másik észrevétel, hogy a barlanglakást, mint „ház és udvar”, sehol sem jegyezték fel, ami érthető, hiszen földalatti üregről volt szó, telek nem tartozott hozzá. A ház előtti „előkert”, amely nehezen olvashatóan, de 47-es akkori helyrajzi számnak látszik, formálisan biztosan nem tartozott a házhoz, tulajdonosa is más volt. Hangácsi „Kenyerező” József a „barlanglakáson” kívül egy másutt fekvő, csupán 196 négyzetöles, épület nélküli földterületet mondhatott magáénak, ami a megélhetésre távolról sem lehetett elegendő. Hangácsi megkülönböztető neve alapján alighanem kenyeret szállított és árusított a faluban. Itt jegyezzük meg, hogy ha egy „barlanglakás” mellett pl. pince található, az nem feltétlen jelenti azt, hogy tulajdonosa saját szőlővel bírt, inkább arra vezethető vissza, hogy napszámosként sokszor természetben kapta meg a járandóságát, azt tárolta benne.²³

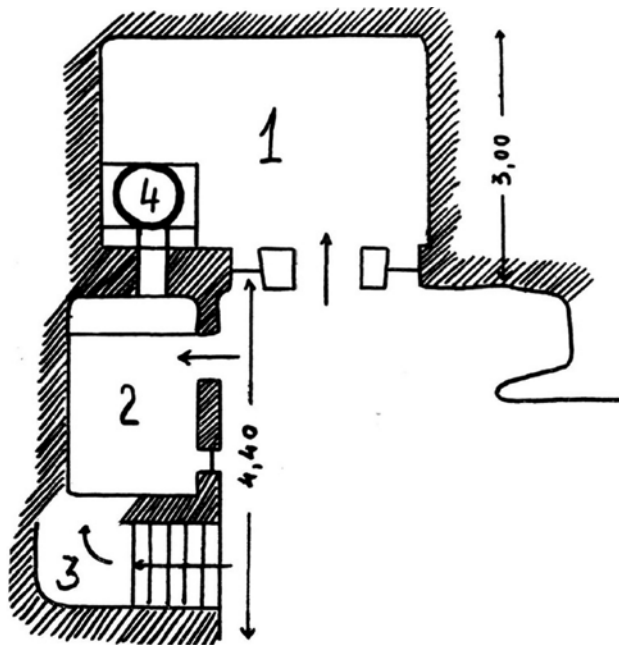
Ahol a különféle „barlanglakások” 20. századra átnyúló használata igazolható volt, mint Sikron vagy Tibolddarócon, ott a legalacsonyabb társadalmi helyzetűek, az egyedül maradt idősök vagy a szüleiktől önállósodni kívánó fiatal házasok körében volt megfigyelhető a „barlanglakás.” Az ő lakásvizsgálataik, a szociográfiai tanulmányok alapján egészen szegényesek voltak. A családtagok közül, beleértve a gyerekeket is, alig volt egészséges.²⁴ Lakókörülményeikről számos archív felvétel alapján is képet alkothatunk (3. kép). A „barlanglakások” számának 19. század közepétől tapasztalható megugrását egyelőre nehéz megmagyarázni. Ez azonban időben feltűnően egybeesik a települések életét meghatározó másik folyamattal, a tagosítással. Mint ismeretes, 1848-as jobbágyszabadítást követően szükséges volt a szétaprózott külterületi földek összevonása, az addig közös használatú területek státuszának rendezése. Egerszalók esetében 1856-ban indult meg a tagosítás előkészítése, amelyet 1862-ben hajtottak végre. Az egerszalóki tagosítás folyamata részleteiben még feldolgozatlan, de *Soós Imre* tollából már rendelkezésünkre állnak a főbb statisztikai mutatók. Ezekből tudjuk, hogy egy jobbágytelek után 10 hold föld járt,²⁵ ami jól mutatja, mekkora földterületet tartottak elegendőnek a megélhetéshez. Miközben a tagosítást a korszerű parasztgazdaságok kialakulásának előfeltételeként szokás emlegetni, az agrártörténeti szakirodalom már régen felhívta a figyelmet arra, hogy az elaprózott telkek koncentrációja csak a jobb módú gazdálkodóknak teremtett előrelépési lehetőséget.²⁶ A jövőben érdemes volna behatóbban vizsgálni a két jelenség kapcsolatát, mert előfordulhat, hogy a pinceházak lakói valójában a tagosítás „vesztesei” közül kerültek ki, és jutottak olyan helyzetbe, hogy lakhatásukat más módon nem tudták megoldani.

A 19. század közepén még kizárólag magyar lakosai voltak e barlanglakásoknak, a cigányság megjelenése e hajlékokban újabb, 1945 utáni fejlemény.²⁷ Egerszalókon 1960 táján *Tanner József* 33 pinceházzal tudott, és megállapítása szerint újabbakat akkoriban már nem vágtak.²⁸

Az egerszalóki „barlanglakások” alaptípusát néhány – egyelőre még helyreállítatlan – pinceház alapján szokták felvázolni (4. kép). Ezek az alább ismertetésre kerülő pinceházakhoz képest a település központjához közelebb helyezkedtek el, és minden bizonnyal relatíve régebbiek. Közös bennük, hogy alaprajzi fejlődésük még nem a többsejtű, egymásból megközelíthető helyiségek sorát eredményezte (mint pl. Ostoroson, Noszva-

jon, Cserépváralján, ahol az utcával párhuzamosan sorakoznak az egyes helyiségek), hanem az egyes helyiségeknek külön-külön nyílt bejárata egy udvarszerű térről (hasonlót ismerünk Sikronról, Ostorosról is).²⁹ Egerszalókra különösen azt tartják jellemzőnek, hogy az „udvart” legalább két oldalról sziklafal határolja, és van úgy, hogy az egyikbe nyílik a konyha, a másikba a szoba ajtaja. A szoba csonkakúp alakú kemencéjét a füstöskonyhából fűtötték, a füst pedig az ablakon vagy ajtón távozott. Egy másik egerszalóki példánál a konyhának szabadkéménye volt, ennyiben volt fejlettebb a társánál. Látható, hogy e példák mind magukon viselik az alföldi háztípus már felsorolt jellegzetességeit.

Egyéb gazdasági funkciójú terek is tartoztak az egerszalóki pinceházakhoz. Legfőképp a pince, másutt sertésól, istálló, takarmánytároló, kút és árnyékszék. Kronológia tekintetében irányadónak tartják, hogy minél beljebb helyezkedik el egy „barlanglakás,” annál korábbi (legalábbis annak a helye), hiszen az üregek beszakadásával egyre hátrébb és hátrébb vándoroltak az újabb helyiségeket. Ugyanez lehet oka az említett, sziklafalak határolta „udvar” kialakulásának. Az egymás

4. kép Egy régebbi típusú egerszalóki pinceház alaprajza. Bakó i. m. 1970-71. 94. kép nyomán

5. kép Hangácsi József valószínűsíthető pinceházának bejárata. Fotó: a szerző felvétele, 2017

6. kép Az előbbi pinceház pitvara a kemence fűtőnyílásával, balra a hátsó üregbe nyíló ajtó. Fotó: a szerző felvétele, 2017

mellé sorolt funkciók mellett támpontot nyújthatnak a tulajdonos társadalmi jogállásához is, hiszen minél több gazdasági rendeltetésű „lyuk” található meg egy házban, annál magasabb státuszú lakót kell feltételeznünk.³⁰

A korábbi években megújított, eddig is látogatható pinceházak egyik típusa a már említett Hangácsi-féle pinceház (5, 6, 7, 8. kép) vagy a Sáfrány utca északkeleti oldalán, a mai 594/C hrsz.-ú telken látható, a kataszteri térképen is jelölt lakóhely. Az udvarról egy pitvar, abból a kétablakos szoba volt megközelíthető, és a szobában álló, csonkakúp alakú kemencét a pitvarból fűtötték. E tekintetben tehát inkább a fejlettebb, többsejtűvé váló alaprajzi elrendezésre látunk példát. E pinceház mellett, külön bejáratallal nyílt a borospince. A háztípus kikristályosodott, fejlettebb változatára jellemző még, hogy a pinceház kerítéssel lehatárolt előtere állatok tartására szolgált. További ismérve a pitvar fölötti szabadkémény, illetve, hogy a pitvarból hátrafelé egy, az állatok tartására szolgáló tér is megközelíthető volt, a hátsó sziklafalban kialakított, homorú aljú vályúval, és e térből még beljebb mélyedő, valószínűleg a takarmány tárolására szolgáló fülkével.³¹

Még fejlettebb az a pinceház, amely alaprajzilag az előző példát hozza, de a pitvar már egyértelműen egy szabadkéményes, füstfogó gerendákkal, sőt egy „rakott masinával”, azaz egyfajta takaréktűzhellyel is felszerelt konyha, mintha csak egy felmenőfalú házban járnánk.³² Nem véletlen, hogy ez a „barlanglakás” még nem szerepel a kataszteri térképen, sőt a most látogatható pinceházak közül ez esik a településtől a legtávolabbi, hiszen az összes közt vélhetően ez a legfiatalabb.

Az EGT Alap finanszírozásában³³ nemrég helyreállított pinceházak (9. kép) kifejezetten gazdasági funkciót, terménytárolást, állattartást szolgáltak egykoron. Az 566/1. hrsz. telken bemutatott pincesor északi, egyik eleme jelen pillanatban egy ablaktalan, a külvilág felé egy ajtóval nyíló előtér, melynek hátsó része egy szegmensíves dongaboltozatot imitáló mennyezetű üreg. Korábban pince lehetett, akként is szeretnék volna bemutatni, ám a megvalósítás ideje alatt az első része beomlott, jelezve, hogy e földalatti üregek pusztulása ma sem állt meg. Ezért a tervező, *Kenesei József*, sok helyen betongerendákkal erősítette meg a mennyezetet, vagy az üregek bejáratát. Utóbbit mindenhol fakonzolokra kiülő, cserépfedésű előtetők védik az esőtől, akárcsak a korábbi projekt keretében bemutatott „barlang-

7. kép Ugyanennek szobája a kemencével, balra a pitvarból nyíló ajtó. Fotó: a szerző felvétele, 2017

lakásoknál”. Végül az említett üreg hátsó részében egy szobát mutattak be, ami nem is áll távol az eredeti funkciójától. A sziklafalban ugyanis látszik egy bevágott kémény kormos keresztmetszete (*10. kép*), ami arra utal, hogy egy adott korszakban valamilyen tüzelőberendezés mégiscsak állhatott benne. Ugyanezen a telken további, többnyire ablaktalan, külön bejáratú üregek csoportosulnak, némelyikük egy közös, nyitott pitvarból nyílv. Bent falba vájt, homorú fenekű falfülkék, beugrások találhatók, amelyek arra utalnak, hogy állattartásra használták őket.

Ezekben az üregekben a kiállítás készítői nem elsősorban a lakhatás, hanem az egykori mesterségek bemutatását célozták meg (*11. kép*). Megtalálhatjuk benne a szövőszéket, a lábbeli készítés eszközeit, ugyanúgy, mint az állatok tartására szolgáló sziklavágot. A bemutatott tárgyak között vannak egerszalóki házakból összegyűjtött, eredeti darabok (pl. szőlőprés), de újabbak is, mint amilyenek a *Gelsei Sándor* he-

8. kép Az állatok tartására szolgáló hátsó üreg.
Fotó: a szerző felvétele, 2017

9. kép A nemrég megújult, gazdasági célból vájt üregek. Fotó:a szerző felvétele, 2017

10. kép Pinceházból gazdasági célú helyiséggé vált üreg. Fotó: a szerző felvétele, 2017

lyi festő által díszített faladák. A kiállítás készítői a korábban megvalósult pinceház-bemutatók során hamar szembesültek ugyanazzal, amivel a pinceházak egykori lakói is küzdöttek e hajlékoknak nyirkos, nedves a levegőjével, ami a most kiállított tárgyaknak nem kedvez. Ezen a most úgy próbálták segíteni, hogy ahol lehetett, padlófűtést alakítottak ki, melyet – stílszerűen – komposztkazánnal fűtenek. Az egyik földalatti üregben kialakított 3D-s vetítőtermet alakítottak ki, melyben kisfilmet lehet megnézni Egerszalók nevezetességeiről, különösen a pinceházakról.³⁴

Az 566/2. és 566/3. hrsz.-on új szociálisépület készült, (12. kép) benne akadálymentes WC, zuhanyzó, mobil konyha elhelyezésére alkalmas terekkel.³⁵ A szociálisépület feletti domboldalba fűszerkert és egy szabadtéri színpad kapott helyet, amely igyekszik a programok szélesebb skálájának is otthont adni. A szociálisépület szerepe különösen akkor értékelődött fel, amikor ki-

11. kép Hangulatkép egy pincheáz belsejéből.
Fotó: a szerző felvétele, 2017

derült, hogy pótlólagos támogatásban is részesülhet a projekt. Ekkor azt célozták meg, hogy a látogatók néhány óránál többet töltsenek a településen, és megszállhassanak a pincheázak környékén. Mivel a szállások bizonyos köre és színvonala – a településen működő fürdő és szálló miatt – már „foglalt”, és sokak számára elérhetetlen, elsősorban az iskolás csoportok részére három jurtát állítottak fel. Ezek – bár nyilvánvalóan nem sok közül van a „barlanglakás-tematikához” – arra jelentettek egyfajta megoldást, hogy ne kelljen további, a tájat hosszú távon befolyásoló építészeti beavatkozással élni. A még fiatalabb korosztály számára az egyik pincheázban kialakítottak egy ún. mesebarlangot is.

Az egymást követő pályázatok alapját végső soron az vetette meg, hogy az önkormányzat először helyi védelem alá helyezte e pincheázakat, majd a magántulajdonban lévőket megvásárolta. Döntését az első látogatottsági adatok messzeemenőleg visszaigazolják. A „barlanglakás-skan-

12. kép Az új szociálisépület, előtérben a kis fűszerkert. Fotó: a szerző felvétele, 2017

zen” készítői ugyanis ráéreztek arra, hogy mindenben ott rejtőzik a kíváncsiság a barlangi életmód iránt. Mindez párosulva a vakító fehérre meszelt sziklafalak, virágokkal díszített ablakok látványával, már-már mediterrán hangulatot varázsol elénk.

Csak a régi, fekete-fehér fényképekről ránk néző arcokat tudnánk feledni.

JEGYZETEK

1. Tanner József: *Egerszalók*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1961. 108.
2. Kovács Béla: Sirok. In: *Várépítészettünk*. (Szerk. Gerő László) Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1975. 250-254.; uő: Sirok, Vár. In: *Heves megye műemlékei III*. (Szerk. Dercsényi Dezső) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 555-558.
3. Fülöp András: Adatok a siroki vár építéstörténetéhez. *Agria* XL (2004) 137-162. 140.; Fülöp András-Héczey-Markó Ágnes: Régészeti ásatás és falkutatás a siroki várban (2010-2012) In: *Fiatal Középkorosi Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Szerk.: Varga Máté. (A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 2.) 2013. 125-136. 126.
4. Bakó Ferenc: Kőházak és barlanglakások Észak-Hevesben. *Az Egri Múzeum Értesítője* IX (1970-71) 325-431. 361.; Fülöp, András – Koppány, András: Building Technologies of Natural Rock Surfaces in Hungarian Castles. In: *Burg und ihr Bauplatz*. (Castrum Bene 9.) Ed.: Tomáš Durdík. Archeologický Ústav, Praha, 2006. 99-120. 116.

5. Nováki Gyula: Tufába vágott gabonásvermek Északkelet-Magyarországon a törökkortól az újkorig. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Évkönyve 1986-87.* 13-87. 20-29.
6. Saád Andor: *Adatok a kaptárkövek eredetének korának és rendeltetésének meghatározásához. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XI.* (1972) 105-121. 113-114.; Mihály Péter: A Heves megyei kaptárkövek topográfiája. *Az Egri Múzeum Évkönyve XIV.* (1976) 245-292. 249-250.
7. Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza III.* Aladámiai Kiadó, Budapest, 1987. 114, 132-134
8. Ugyanakkor az 1330-as évektől vannak adataink a falu templomára. (Györfly, 132-134.; Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén: *Heves megye várai az őskortól a kuruc korig.* Bükk Nemzeti Park Igazgatóság – Castrum Bene Egyesület, Budapest–Eger, 2009. 25-26.)
9. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) DF210358., Nováki-Baráz et alii, 25-26.; Soós Imre: Egerszalók. In: *Heves megye műemlékei II.* (Szerk. Dercsényi Dezső – Voit Pál) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 660-662.
10. Csiffáry Gergely: *Manufaktúrák és céhen kívüli ipar Heves megyében.* Heves Megyei Levéltár, Eger, 1996. 55.
11. Vö.: Mednyánszky Miklós: *Magyarországi barlanglakások.* TERC Kft, Budapest, 2009. 114-116.
12. Soós Imre: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése.* Szent István-társulat, Budapest, 1985. 69.
13. Bátky Zsigmond: Építkezés. In: *Magyarország néprajza I.* (Sajtó alá rendezte: Czákó Elemér) Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. 124-245. 147, 202-211., 553. és 580-581. kép.
14. Balassa M. Iván: *A parasztház évszázadai.* Tevan Andor Nyomdaipari Szakközép- és Szakmunkásképző Iskola, Békéscsaba, 1985. 113.
15. Barabás Jenő – Gilyén Nándor: *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1979. 70-71.
16. Bakó Ferenc: *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1978. 124, 165. ábra.
17. Bakó i. m. 1978. 68.
18. MNL Heves Megyei Levéltár U85; Soós, 1972. 792. kép.
19. MNL OL S79 No. 423/8 Egerszalók község betűsoros névjegyzéke
20. Bakó Ferenc: *Bükk barlanglakások.* Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1977. 49.
21. A felújítás az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) finanszírozásában történt.
22. MNL OL S79 Kataszteri iratok. Egerszalók. 423/7.
23. Bakó, 1977. 48.
24. Bakó i. m. 1977. 47.
25. Soós Imre: *Heves vármegye községei 1867-ig.* Heves Megyei Levéltár, Eger, 1975. 177.
26. Simonffy Emil: A parasztföld és a tagosítás. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848-1914) Tanulmányok. I.* (Szerk.: Szabó István) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 207-264.
27. Bakó 1977. 48.
28. Tanner, 108.
29. Bakó 1970-71, 94. kép; Bakó 1977, 41.
30. Bakó, 1970-71 363-364.
31. Az Európai Gazdasági Térség (EGT) Alap finanszírozásában készült, az egyik pinceházban megtekinthető kisfilm ezt a típust mutatja be alaptípusként, a látogatók számára is könnyen befogadható módon, ami Gyüre Mariann és Kósa Kinga munkáját dicséri.
32. Kósa Kinga: *Egerszalók története.* Egerszalókért Alapítvány, Egerszalók, 2000. 79.
33. A pinceházak egy részét az Európai Unió, Magyarország Kormánya és az EGT Alap támogatásával újította fel a helyi önkormányzat.
34. A kisfilm szövegének gondozásában a pályázatíró (Tempo-Consulting Kft.) részéről Juhász Bálint vett részt, mint ahogy a település építéstudományi előadója, Kiss Réka egy személyben bonyolító is volt. A helyi szervezetek (Szalókiak Baráti Köre, Gyógyvizek Völgye TDM Egyesület) részvétele további nagy segítséget nyújtott a megvalósításban. A barlanglakások kivitelezését az egri Geoteam Kft. végezte.
35. Kivitelező: Thermal Építő Kft. volt.

A SZÉCSÉNY-BENCZÚRFALVI BENCZÚR-KASTÉLY KERTJÉNEK KUTATÁSA ÉS HELYREÁLLÍTÁSA

Klagyivik Mária

Tájépítész-mérnök, műemléki szakértő történeti kertek területén, PhD, 2014 óta a Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központban, illetve annak jogutódintézményeiben dolgozik, jelenleg a NÖF Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft-nél tájépítész. Szakterülete a történeti kertek, műemléki környezetek tájépítészeti tervezése, kutatása.

E-mail: maria.klagyivik@nofnkft.hu

Koppány András

Régész, műemléki szakértő. 1996 óta az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, majd jogutód intézményeiben, MÉM MDK-ban dolgozik falkutatóként, műemléki szakértőként. Építészettörténeti kutatással foglalkozik és tudományos publikációkat készít. Óraadó tanár a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékén és az ELTE Régészeti Intézetében.

E-mail: koppany.andras@mma-mem.hu

RESEARCH AND RESTORATION OF THE BENCZÚR MANSION GARDEN, SZÉCSÉNY-BENCZÚRFALVA

The former mansion of the famous painter Gyula Benczúr is located on a smaller hill, on the border of Benczúrfalva, a village belonging to Szécsény, laying on the northern slopes of Cserhát. The building, uninhabited for many years and getting more and more deteriorated, and the surrounding garden could be renovated within the framework of the National Castle Program. In order to serve as a basis for the restoration plan of the historical garden, the onetime built structures of the park were also excavated by archaeological methods during the preparatory works.

Depictions of the garden belonging to the mansion have survived only on 18-19th century military measurements and cadastral maps. They provide information about the basic structures of the garden, but do not show the details.

The first half of the 20th century, on the other hand, is documented in much more detail since photographs from Benczúr's time have preserved the design of many garden details from that period.

Although the estate became state property after World War II and served various public functions, the surroundings of the mansion trace the conditions of the Benczúr era even today. The exploration and documentation of the garden's former built structures basically covered three areas: the gate opening from the country road and the access path leading to the buildings; the retaining wall surrounding the building, its stairs and two towers; and a system of walkways, rest areas and stairs running along the hillside. The whole garden was characterized by the humus deposition formed in the last decades and the wild undergrowth and bushes hiding and covering the previous structures. On the hillside, erosion also deformed the onetime built details.

The restoration concept aims at restoring the period of the garden about which we have the most information. Many elements of the garden of Benczúr's time have survived, and they are partly still visible today. Although the vegetation has gone wild, there are many old trees and shrubs in the garden, and its built structures still can be seen at several places, or became apparent during the landscape archaeology works.

Each part of the garden will be able to provide an opportunity for the outdoor programs of possible creative camps and workshops that fit the exhibition theme of the mansion. Also, places suitable for rest and retreat are developed in several parts of the garden. In addition, being one of the greatest values of this garden, the special topography allows the visitors to enjoy the panorama of the surrounding landscape from many viewpoints.

1. kép Horváth Hilda: Stílus, szellem, tradíció – A történelmi Magyarország kastélyai.
Trianon Múzeum – Szindbád, Várpalota, 2010. CD melléklet, MLT 1699.52.

Benczúr Gyula egykori kúriája a Cserhát északi lankáin fekvő, korábban Dolány néven ismert település, a közigazgatásilag Szécsényhez tartozó Benczúrfalva határában, egy kisebb dombon helyezkedik el. A Nemzeti Kastélyprogram keretében lehetővé vált a sok éve lakatlan és egyre rosszabb állapotú épület, valamint az azt körül-

vevő kert megújítása. A helyreállítási munka előkészítése megkezdődött, a kutatási és tervezési munkák lezárultak, és a helyreállított főépület, illetve a benne helyet kapó kiállítás várhatóan az elkövetkező években már a látogatók számára is megnyitja kapuit. Az előkészítési munkák során a történelmi kert helyreállítási tervének megalapozásaként sor került a kert egykori épített elemeinek régészeti módszerekkel történő feltárására is. A feltárt utak, lépcsők és egyéb épített elemek megismerésével lehetővé válik a kert egykori kialakításának részleges helyreállítása.

A terület – a Nógrádmegyeri-patak völgye – régészeti lelőhely, az előzetes régészeti feltárások során késő bronzkori urnasírok kerültek elő, a hely tehát már jóval a kúria építését megelőzően is lakott volt.¹ A mai kúria magját a *Wattay család* építtette a 18. században, majd a birtok később a *Szontágh család* tulajdonába került. Az 1867-es kataszteri térképen látható, hogy a barokk főépület mellett több hosszú melléképület is állt.² 1890 körül *gróf Pejacevich Miklós* vásárolta meg a birtokot,³ ebben az időszakban többször bővítették az épületet. A 20. század elején *Benczúr Gyula* festőművész keresett magának festői környezetben lévő

2. kép Az egykori kapuról maradt kissé elmosódott fotó.
Benczúr-Ürmössy Gábor magángyűjteménye

nyaralóépületet, és mivel birtokvásárlása a közeli Horpácson megírsult, végül a dolányi kúriára esett választása, amelyet 1910-ben vásárolt meg.⁴ A kúria melletti műtermet egy korábbi épület felhasználásával már Benczúr alakította ki, s az ő idejében már a barokk főépület és egy korábbi melléképületből kialakított épületrész is össze volt kötve egy nyaktaggal, a kúriaépület tehát már a mai változatos tömegű kialakítással állt a 20. század első felében is. A kúriában Benczúr Gyula 1910-1920 között, haláláig élt, a birtok ezután 1945-ig Benczúr leszármazottainak tulajdonában maradt. A második világháború után iskola, mozi és múzeumi raktár is működött az épületben, a műtermet pedig egészen a közelmúltig, ifj. Szabó István szobrászművész haláláig eredeti funkciójában használták.

A KÚRIAKERT

A kúriához tartozó kertről korai ábrázolások nem maradtak fenn, ezért létesítésének időpontja sem datálható, de feltételezhető, hogy a Wattay család 18. századi kúriájához (a ma álló épület magjához) is tartozott egy kisméretű kert. A család hasonló időszakban épült más kastélyai (pl. Pomáz,

Videfalva) fallal körbevett, két sarokpavilonnal ellátott kis méretű barokk kerttel rendelkeztek. Feltételezhető, hogy a benczúrfalvi kertben álló sarokpavilonoknak is voltak barokk előzményei, továbbá az is elképzelhető, hogy a pavilonok és a barokk épület közötti kis terület egyfajta kamarakert számára is teret nyújtott. Erre utalhat a területen álló két idős tiszafa is, amelynek életkora egyes becslések szerint akár 300 év körüli is lehet, tehát ebből a korból származhat. A 18. századi sarokpavilonok meglétét feltételezheti az első katonai felmérés – a videfalvihoz hasonlóan sematikus – épületábrázolása is, amely a kastélyépület nyugati oldalához kapcsolódóan egy zárt területet jelöl, amelynek északi és déli felén a vastagabb jelölés talán egy-egy építményre utal.⁵ Mindemellett stílusjegyei alapján az biztosan állítható, hogy a ma is álló két pavilon nem 18. századi, de lehetnek előzményei, épülhetett a korábbi alapokra, ennek megállapításához további régészeti módszerekkel történő terepkutatás lenne szükséges.

A jelenlegi pavilonok legkorábban a 19. században készülhettek. A 19. század második feléből származó kataszteri térképen már egyértelműen látható három pontszerűen jelzett építmény

3. kép A kőváza az eredeti helyén.
Benczúr-Ürmössy Gábor magángyűjteménye

4. kép A Benczúr házaspár az egyik torony előtt.
Benczúr-Ürmössy Gábor magángyűjteménye

5. kép Az országútról nyíló kapu maradványa.

Fotó: a szerzők felvétele

tehát már a két ma is álló, illetve egy harmadik, már elpusztult pavilon ábrázolása is lehet,⁶ noha ennek némileg ellentmond egy 1909-ből származó, kúriát ábrázoló kép, ugyanis azon a kúria háttérében nem látható egyetlen pavilon sem – ez azonban a kép ábrázolásából is adódhat – a kép háttérében ugyanis növényzet látszik, amely eltakarhatta a tornyot.⁷ A kataszteri térkép már tájképi kert felirattal ábrázolja a kert területét, részletes belső kialakítást azonban nem mutat. Az egyetlen

kerten belüli szerkezeti elem, amelyet a kataszteri térkép ábrázol, a ma is meglévő felvezető serpentinút, amely ebben az időben még közvetlenül a barokk kúriaépület mellé érkezett. A térkép készítésének idején a barokk épületmag mellett még különálló gazdasági épületek álltak, ezek egy részét később – a Pejacevich család birtoklása idején – elbontották, más épületrészeket pedig összekötöttek a főépülettel, így alakult ki a Benczúr vásárlásának idején meglévő 20. század eleji állapot. Ennek eredményeként a felvezető út vonala is módosult kissé, a serpentin felső része ekkor már az épületegyüttes keleti felére érkezett, ezzel kialakult ma is meglévő nyomvonala.

A kert 18-19. századi állapotáról a katonai felméréseken és a kataszteri térképen kívül ez idáig nem került elő más képi és írott forrás, ezért e korai korszakokról a fentieken kívül szinte semmit sem tudunk. A 20. század első fele ellenben sokkal részletesebben dokumentált, a Benczúr korából fennmaradt fényképek a kert számos részletének korabeli kialakítását megörökítették.⁸ Benczúr Gyula 1910 és 1920 között élt itt, amely idő alatt nemcsak az épületeken, hanem a kertben is több átalakítási, építési munkát végzett. Ekkor épült fel a birtokot körülvevő, kőből épített kerítésfal, valamint a serpentinút alsó, az országúthoz kapcsolódó végét lezáró, két pillérrel kialakított kovácsoltvas kétszárnyú díszkapu. Szintén Benczúr idején készült a főépülethez kapcsolódó neobarokk stílusú rövid kerítésszakasz és egy-

6. kép A kapu egykori szárnyának nyílását segítő íves sín. Fotó: a szerzők felvétele

7. kép A kapupillérhez csatlakozó kerítésfal visszabontott roncsa. Fotó: a szerzők felvétele

8. kép Az épületekhez felvezető szélse út.
Fotó: a szerzők felvétele

9. kép Az utat övező vízlevezető folyóka áteresze.
Fotó: a szerzők felvétele

10. kép Az áteresz roncsolódott betonszerkezete.
Fotó: a szerzők felvétele

11. kép Az épületet övező támfalban kialakított ÉNy-i saroktornyocska. Fotó: a szerzők felvétele

szárnyú kovácsoltvas kapu, amelynek – mivel csak sövényben folytatódott – elsősorban esztétikai és látványbeli funkciója volt, komolyabb védelmi szerepe nem. A Benczúr idejében készült archív fotókon továbbá a rézsűn vezető, s a terepi adottságokból ma is érzékelhető egykori sétautak egy része is látható. Feltételezhető, hogy ezek is az ő tulajdonlása idején kerültek kiépítésre.

A kezdetben kissé sivár domboldalt tervezett növénytelepítésekkel gazdagították egy-egy szakaszon, ezáltal intímébb, hangulatos helyeket hozva létre. Ilyen volt többek között az archív fotókon is megörökített ácsolt kerti pavilon, amelyet a domboldalba ástott pince bejáratának tetején helyeztek el, köré pedig fenyőcsoportot telepítettek. A kúria közvetlen közelében többek között Benczúr kedvenc növényét, egynyári mályvát ültettek.⁹ A saroktornyok környezetébe

csak alacsonyabb cserjék kerültek, amelyek a környező tájak felé nyíló kilátást továbbra is szabadon hagyták. Ez utóbbiak bejárata a dombtetőn lévő, kúria melletti teresedésről nyílt. A két torony és a főépület között a már említett tiszafák álltak és állnak ma is, továbbá itt állítottak fel egy műkövázát is, amely a kert további díszeként szolgált (1-4. kép).

Noha a második világháború után a birtok állami tulajdonba került és különböző közfunkciókat látott el, a kastély környezete nyomokban még ma is őrzi a Benczúr idejében kialakult állapotokat. Az andezit kövekből szárazon rakott támfalak egy része még áll, nagy részük azonban a megfelelő fenntartás hiánya miatt szétesett, sok kő a rézsűn szétszórva található. A kastélytól nyugatra lévő két kerti sarokpavilon állapota is erősen leromlott. A műkövázat töredékesen, félig a földbe süllyedve található a kertben. Az egykori kert sétányjainak nyomai még megtalálhatók a rézsűn és a nyugati oldalon egyaránt, továbbá az egykori felvezető út – már a 20. század legelején átalakított nyomvonallal – szintén fennmaradt. A kastélykertet körülvevő kőből épített kerítésfalból csak a telek északkeleti sarkában maradt fenn egy rövid szakasz, a főútról nyíló kapubejáratnak pedig már csak két pillére áll, erősen romos, csonkolt állapotban. Fennmaradt azonban a kastély melletti neobarokk kapu és kerítés, falazott és kovácsoltvas elemeivel együtt, jóllehet erősen leromlott, hiányos állapotban. Az egykori kert növényállományából is számos értékes egyed él még. Ezek legértékesebb példányai a „Rákóczi-tölgy” és az idős, helyi védelem alatt álló tiszafák, de ezeken kívül is számos idős faegyed él a területen.

KERTREGÉSZETI FELTÁRÁS

A kert régészeti módszerekkel történő feltárását *Koppány András* régész, valamint *Klagyivik Mária* és *Németh Zita* tájépítészek végezték, *Szőkrőn Péter* geodéta közreműködésével. A kert egykori épített struktúráinak feltárása és dokumentálása alapvetően három területre terjedt ki: az országuátról nyíló kapura és az épületekhez vezető felmenő útra; az épületet övező támfalra, annak lépcsőire és két épített tornyára; valamint a domboldalban futó sétautak, pihenők és lépcsők rendszerére. A teljes kerte jellemző volt, hogy az elmúlt évtizedek humuszlerakódása és az elvadult aljnövényzet, sarjadék bokrok eltakarták, elfedték a korábbi építményeket. A domboldalon az erózió is deformálta az egykori épített részleteket.

12. kép Az ÉNy-i saroktornyocska.
Fotó: a szerzők felvétele

13. kép A saroktorony vakolatrétegei.
Fotó: a szerzők felvétele

Az északnyugat felől érkező országútról – mielőtt az részben mélyülttá válva felkapaszkodik a domboldalba – kapu nyílt a kertbe, az azt övező kőkerítésben, amely több archív fotón, képeslapon részleteiben is jól kivehető (2., 5-7. kép). A kaputól épített, oldalán folyókával ellátott széles – kocsi- val is használható – út indul az épületekhez előbb kelet felé fordulva, majd kétfelé ágazva egyrészt északnak a domb alatt, másrészt tovább fel a dombra, az épületekhez. Az út egy részét humusz

takarta a kutatás kezdetén, azonban már annak eltávolítása előtt látható volt, hogy a bakhátas út rakott kőszerkezetű, az oldalán elhelyezkedő folyóka helyszínen öntött betonnál került kialakításra. A humuszréteg eltávolítását követően világosan kirajzolódott az út széle és a teljes útszerkezet. Maga a vízfolyóka fektetett L metszetű beton „öntvény”, amelyet úgy helyeztek el, hogy az út külső része felé az út bakhátának ívét, lejtését mintegy kövesse a víz elvezetésére. A bakhát középvonalába nagyobb köveket helyeztek, amelyek a két beton folyókával együtt adják a kövezett útfelszín stabilitását. Ez a megoldás általánosságban ismert az elmúlt évek kertkutatásai alapján (pl. Füzérradványban). Ott, ahol az út kettéágazik, vízátvezető csatornát alakítottak ki az észak felé vezető elkanyarodó út alatt annak érdekében, hogy a dombról levezető utat övező csatornában felgyülemelő víz ne öntse el a kereszteződést. Az áteresz csatornát szintén betonnál készítették oly módon, hogy a domboldal felől futó útszél folyókája torlik bele a vízelnyelő nyílásba, amelyet kőlappal részben el is fedtek, majd a víz átfolyik a lejtősen kialakított csatormán és a kereszteződés után újból a folyókába vezetődik. A csatorna az említett kapuig vezet (8-10. kép).

A kapunyílás környezetének feltárásakor előkerült az egykor vaskos kerítésfal alapozásának maradványa, a kerítés falazatával szervesen egybeépítve alakították ki a két kapupillért. A pillérek görgőkön mozgatható három részes kapuszárnyat hordoztak, a görgők íves sínjei és a kapu

14. kép Váza alapzat téglalapozása.
Fotó: a szerzők felvétele

15. kép Faragott kő vázalapzat.
Fotó: a szerzők felvétele

küszöbköve is előkerültek a humuszréteg alól (6. fotó).

A kúria épületének környezetében támfallal megtámasztott kertek alakítottak ki. A támfal változó magassága követi a domb nyugat felé való lejtését, oly módon, hogy a viszonylag magas támfal fokozatosan elfogy kelet felé. A támfal törtkőből rakott, enyhén befelé dőlő, helyenként habarcsoszás nyoma látható a kövek között, és ott, ahol a két toronyhoz csatlakozik, építettebb jellegű. A támfalat nyugat és dél felé egy-egy lépcső szakítja meg, amelyek közül a déli viszonylag szélesebb, a támfallal együtt kialakított, a nyugati meredek és keskeny, hevenyészettebbnek tűnő. A támfal nyugati szakaszát egy-egy torony zárja mind észak, mind dél felé. A tornyok alsó, támfalba eső szakasza masszívan megépített hatszög alapú csonka gúla, ezen helyezkedik el a viszonylag kis keresztmetszetű hatszög alaprajzú, öt oldalán íves ablakkal, hatodik oldalán ajtónyílással osztott falsík, amelyet a homlokzati síkon kiugró kifelé hajló, majd függőleges lemezt képező párkány zár, felette értelemszerűen hatszög alapú sátorotető. Az ablaknyílásokat úgy képezték ki, mintha vakolt kökeretük lenne. A tornyocskák belső tere téglaburkolatos, az ablakokból egykor a kert fái között és felett lehetett a környék lankás területeire rálátni. A falazatok, vakolatrétegek falkutatása alapján a legfelső festésréteg alatt egy karakteres korábbi vakolat és festés maradványa látható, amely tojáshej-féhér színű volt egykor, szemben a mai fehér meszeléssel. A tornyok igen rossz statikai állapotban vannak (11-13. kép).

Az épületet övező teraszon egy részben földbe süllyedt talapzatot tártunk fel, közvetlen környezetében pedig előkerült téglából épített alapozása is. A talapzathoz tartozó kőváza is ott fekszik a bokrok között. A feltárás során az is nyilvánvalóvá vált, hogy a területen, amelyet néhol zavaróan benőtt a gondozatlan növényzet, jelentős a humuszos feltöltődés (14-16. kép).

A támfallal övezett legfelső, épületkörüli kertrész alatt a domboldalba sétatutakból, pihenőkből és lépcsőkből álló épített kert helyezkedett el, amelynek részét képezte egy, a domboldalba kialakított pince, amelynek bejáratí része fölé – amint azt fentebb említettük – kerti pavilont építettek. Megközelítése az említett támfalban kialakított déli lépcső felől történt, oly módon, hogy a lépcső egy pihenőre vezetett, amelynek kövezett felszínén a pavilon méreténél jóval hosszabb pince egyik átluggatott kerek kőlapos szellőzője is elhelyezkedett. Erről a közvetlenül a lépcső alatt elhelyezkedő pihenőről há-

16. kép A kőváza a bokrok között.

Fotó: a szerzők felvétele

rom irányban lehetett továbbhaladni: a pavilon, vagy nyugat, észak-nyugat felé a támfal tövében, illetve lefelé egy terméskőből kialakított tereplépcsővel megszakított úton a felvezető bakhátas szerpentinútra.

A támfal alatt vezető sétatút északnyugati végén lépcső indult S alakban lefelé a domb alján futó szélesebb útig, ugyaninnen egy másik út vezetett a domb északi felén kelet felé. Ez utóbbi utat az épületek felé támfal határolja. A domb meredekebb felső részét támpilléres téglafal támasztja. Mind ez az út, mind az S alakú lépcső és a domb alatti szélesebb út arra a nagyobb síkra vezet, amely a domb és a Nógrádmegyeri-patak között fekszik a kert részeként.

Az S alakú lépcső egy viszonylag széles, terméskőből épített egyszerű szerkezetű építmény,

17. kép A támfalban levő lépcső, előterében a pince szellőzőjének kerek átluggatott kő fedlapjával.

Fotó: a szerzők felvétele

amelyet úgy alakítottak ki, hogy a lépcsőfokok köveit egymás mellé és alá rakva megtámasztották, és lépcsőzetessé tették a domboldalban létrehozott rámpát. Ott, ahol a lépcső felér az épületeket övező támfal alá, erőteljesebb építettség látható, néhol falazó habarcs maradványok jelzik, hogy a lépcsők és pofafalaik kialakításához „komolyabb” falazatokat építettek. A teljes S alakú lépcső jelen állapotában az erózió és a rárakódott humusz miatt eldeformálódott, részben megcsúszott a domboldalban. Mint minden egy-

szerűen kialakított kerti építmény, viszonylag gyorsan pusztulásnak indult, amint a kert karbantartása abbamaradt. Olyan általánosítható kertkutatói megfigyelés ez, amely bármely kor kerti útjaira és tartozékaikra is igaz (17-20. kép).

HELYREÁLLÍTÁSI TERV

A kert helyreállítási terveit a kutatások alapján Németh Zita és Klagyivik Mária tájépítészek készítették. A helyreállítási koncepció célja a kert

azon korszakának helyreállítása, amelyről a legtöbb információval rendelkezünk. A vélhetően a 19. század második felében létesült, illetve Benczúr korában meglévő kertnek számos eleme fennmaradt és részben ma is látható. Noha növényzete elvadult, számos idős faegyed és cserje található a kertben, több helyen pedig – amint az a kertrégészeti feltárás során nyilvánvalóvá vált – épített elemei is fennmaradtak.

A növényzet kitisztításán, a fák veszélytelenítésén és ápolásán túl helyreállításra kerülnek a különleges domborzattal rendelkező kert részüin futó sétautak és lépcsők, a mellettük lévő alacsony, szárazon rakott andezit támfalakkal együtt, amely utóbbiak az utak és a részsű védelmét egyaránt szolgálják. Az utak néhol kiszélesedő terebélyeinek kerti pihenők hozhatók létre, ahonnan szép kilátás nyílik a környező tájra. A főúttól a kastélyig vezető serpentinút is helyreállításra kerül, további védelme érdekében gyalogos forgalom számára lesz csak használható. A jövőben alapvetően Benczúr munkásságát bemutató kiállítótérként működő kúriához szükséges akadálymentes, és a személyzet számára használható parkolókat a kastély délkeleti oldalán létesítjük, a látogatói parkolók pedig a főútról nyíló kapubejárat mellett, a domboldal aljában helyezkednek majd el.

18. kép Az épülettől nyugat felé eső támfalban kialakított lépcső. Fotó: a szerzők felvétele

19. kép Az S alakú lépcső felső szakasza pihenővel. Fotó: a szerzők felvétele

20. kép Az S alakú lépcső maradványa a felülről.
Fotó: a szerzők felvétele

A kastélykert egykori kökerítésének rekonstrukciója ma már, részben a megváltozott funkció miatt nem szükségszerű, azonban a főútról nyíló kapubejárat – amelynek két pillére romosan fennmaradt, és amelynek egykori kialakítását a feltárásnak és az archív fotóknak köszönhetően viszonylag jól ismerjük – helyreállításra kerül.

A kúria mellett fennmaradt, téglapillérekkel kialakított kovácsoltvas egyszárnyas kapu restaurálásra szorul. Az épület északkeleti homlokzata előtt futó, részben támpillérekkel kialakított támfal teljes körű helyreállítása az épület állékony-sága szempontjából alapvető fontosságú. A két saroktorony is helyreállításra kerül.

A kastélytól délnyugatra elhelyezkedő, domboldalba ástott pince utólagos ráépítésének és nyeregterejének elbontása után az egykori fából készült kerti pavilon is rekonstruálhatóvá válik, amely a pince tetejére épülve valaha kilátópontként is szolgált. A kertet északról határoló patak környékének kitisztításával pedig szintén kellemes pihenőterület alakítható ki. A kúria középső szárnyában kávézó, annak északi oldalán kávézóterasz létesül a rézsű felett, ahonnan kilátás nyílik a környező tájra és a kert alsóbb részeire.

A kert minden része alkalmat ad majd a kúria kiállítási tematikájához illeszkedő esetleges alkotótáborok, műhelyek szabadtéri programjai számára. Az északi alsó gyepes területen különféle rendezvények, szabadtéri workshopok és előadások tarthatók. A kert több pontján pedig pihenésre, elvonulásra alkalmas helyek alakulnak

ki, továbbá a különleges domborzatnak köszönhetően számos pontról élvezhető a környező táj, a Cserhát lankáinak és a szántóföldek, erdők együttes látványa, amely e kert egyik legnagyobb értéke is egyben.

JEGYZETEK

1. Szakmai jelentés – Szécsény-Benczúrfalva, Benczúrkastély. Előzetes Régészeti Dokumentációhoz kapcsolódó próbafeltárás. 2019. 02. 14–02. 22. Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt., Budapest, 2019. (gépírat)
2. Dolány, kataszteri térkép, 1867. www.mapire.eu
3. Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád megye.* Országos Monografia Társaság, Budapest, 1909. 33.
4. Belitzky János: *Mikszáth és Balassagyarmat.* (Nagy Iván Könyvek 8. Szerk. Kovács Anna) Nagy Iván Történeti Kör és a Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat, 2000. 174.
5. Első katonai felmérés. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár.
6. Kataszteri térkép, 19. sz. második fele. www.ivo.lechnerkozpont.hu. A harmadik torony a Benczúr család birtoklása idején már nem állt, de alapjai akkor még láthatók voltak. (Benczúr-Ürmössy Gábor közlése)
7. Borovszky, 1909. 33.
8. A fotókat Benczúr Gyula leszármazottja, Benczúr-Ürmössy Gábor bocsátotta rendelkezésünkre, amelyet ezúton is hálásan köszönünk!
9. Bellák Gábor művészettörténész szóbeli közlése alapján.

„NAGY ÜVEGHÁZ MENNYEZETRE, EGY VÉGIG NYULLÓ FOLYOSOVAL” – A DÉGI FESTETICS-KASTÉLY NARANCSHÁZA

Bartos György

Művészettörténész, történész, a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ műemléki kutatója. Kutatási területe: a középkor és újkor építészete, történeti épületkutatás, magyar építészettörténet.

E-mail: bartos.gyorgy@mma-mem.hu

Galamb Zsuzsanna

Művészettörténész, 2013-ban lépett be a Forster Központba, azóta annak utódintézményeiben dolgozik művészettörténész kutatóként. Jelenleg a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Kutatási Osztályának munkatársa.

E-mail: galamb.zsuzsanna@mma-mem.hu

Koppány András

Régész, műemléki szakértő. 1996 óta az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, majd jogutód intézményeiben, MÉM MDK-ban dolgozik falkutatóként, műemléki szakértőként. Építészettörténeti kutatással foglalkozik és tudományos publikációkat készít. Óraadó tanár a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékén és az ELTE Régészeti Intézetében.

E-mail: koppany.andras@mma-mem.hu

„LARGE GREENHOUSE TO THE CEILING, WITH A CORRIDOR RUNNING THE FULL LENGTH” – THE ORANGERY OF THE FESTETICS MANSION IN DÉG

The mansion complex in Dég is not only one of Pollack's earliest independent works, but also one of the earliest monuments of the Classicist mansion architecture in Hungary. Based on a newly found written source, construction could have begun in 1802, and the building itself was almost fully completed by 1812. On basis of style-critical observations, the orangery may have been built at the same time as the mansion, presumably after its completion. Exact construction data is not available, but the orangery was already included in the inventory taken at the death of Antal Festetics in 1853. The building is constantly listed in the inventories linked to the entitled owners, but it is always only briefly described.

The rectangular building with a siting of a southwest-northeast direction is located in the north-eastern part of the castle park, on the border of the park and the settlement. The landscaping and terrain formation makes the one-storey building with a jerkinhead roof look two-storey high from the garden. The south-eastern main façade of the orangery has three avant-corps, the middle one is topped by a tympanum, under which there are three slender, uniformly designed doors with semicircular top. Once a fully open glazed wall ran along on the two sides, while the two ends of the building were closed with slightly protruded, uniaxial avant-corps. A vaulted, two-storey corridor runs behind the rear façade, it has rectangular “granary windows” on the first floor, while the system of doors and windows has been modified on the ground floor. The central foyer can be reached via the middle avant-corps, from here two heated greenhouses opened in a symmetrical arrangement, the façades of which were divided into 13-13 larger fields, opened up with a wood-glass structure. The entrance of the uniaxial side-avant-corps led to smaller lobbies, and on the southwest side, a spiral staircase led to the room upstairs.

During the research the experts managed to identify the former structure and the original layout of the orangery, on basis of which the former floor plan can be completely restored now. After examining the façades of the orangery, which has retained both its original mass and roof structure, it can be stated that larger conversions mainly affected the door and window system of the south-eastern main façade. The side and middle avant-corps of the façade have kept the original forms of openings. However, the

wood-glass structure between the avant-corps, originally divided to 13 sections, was transformed in the 1950s into today's system of openings with brick pillars, having six sections on the west wing and five sections on the east wing, with lower windows and a metal gate next to the central avant-corps. The system of doors and windows on the eastern and western avant-corps remained intact, but the door structures were replaced by modern ones.

The orangery was covered with a copper roof until World War I. Its major renovation took place in 1928, when Sándor Festetics renewed the building's heating system. Two previous layers of the hall floor were excavated as well as two periods of the heating system. From the original system heated by a vaulted furnace in the basement of the central space, the furnace and its brick-walled horizontal chimney were kept. The chimney was running under the floor on the southern side of the room, leading to the north-west corner of the space and joining the chimney pillar there. In 1928, this heating system was replaced by the steam heating operated from the greenhouses, the pipes of which were detected in the basement. In the halls, the concrete benches standing on brick legs, which were subsequently attached to the parapet wall of the southern row of windows, are interpreted as part of this heating system.

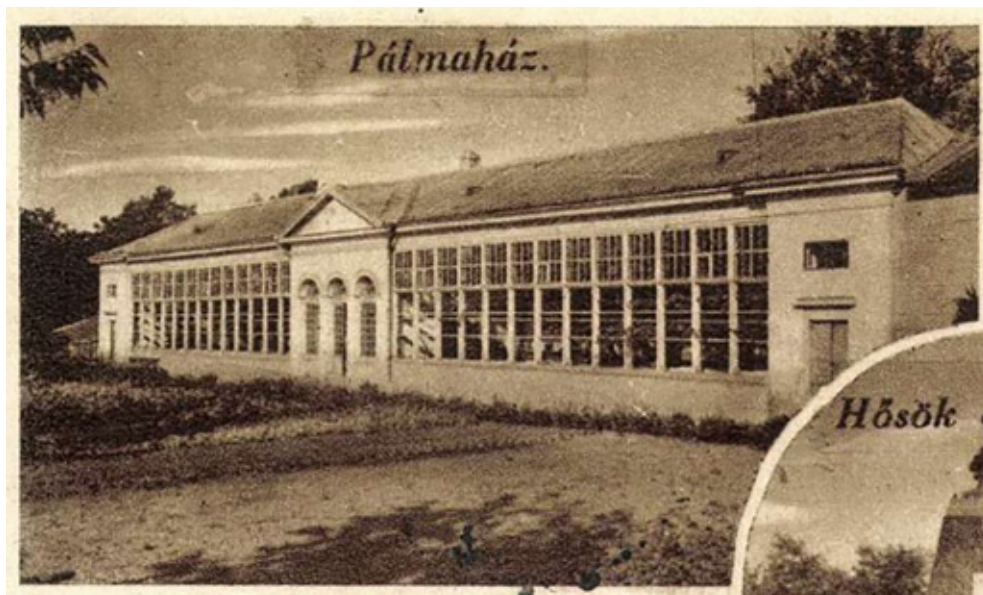
The gardener's lodge is connected to the northeast side of the orangery. It is a simple, rectangular building, the pitched roof mass of which is attached slightly inorganically to the orangery. Research has proven the simultaneity of the two buildings' construction. The gardener's house has been converted several times; its current floor plan layout reflects 20th century conditions.

A dégi Festetics-kastély – a családi levéltár pusztulása ellenére is – bizonyítottan Pollack Mihály alkotása, terveit Rados Jenő közölte először.¹ A kastélyt és a hozzá tartozó melléképületek elkészültét a szakirodalom korábban az 1820-as, majd az 1810-es évekre tette, Egy új forrás² – *Auszüge aus Briefen eines Reisenden an den Herausgeber durch das Oedenburger und We-sprimer Komitat, im Mai 1812* – amely az *Ökonomische Neuigkeiten und Verhandlungen – Zeitschrift für alle Zweige der Land und Hauswirtschaft, des Forst und Jagdwesens im österreichischen Kaiserthume* című, Prágában kiadott periodika 1812.évi decemberi számaiban, folytatásban jelent meg – 1812 májusában már egy berendezett kastélyról és egy 10 éve tartó építkezésről beszél. Ez alapján a dégi kastély-együttes nemcsak Pollack egyik legkorábbi önálló alkotása – közvetlenül a Deák téri evangélikus templom és a besztecebányai evangélikus templom után kezdődhetett tervezése – hanem a magyar klasszicista kastélyépítészet egyik legkorábbi emléke is. Építésének megkezdését a forrás alapján 1802-re tehetjük, maga az épület pedig 1812-re szinte teljesen elkészült. A forrás nemcsak a főépület és az ún. kiskastély vonatkozásában szolgál értékes adatokkal, hanem a park tekintetében is az eddig előkerült legkorábbi forrásnak bizonyul. 1812-re a park főbb strukturális elemeinek el kellett készülniük, munka ekkor a parkhoz tartozó épületeken és a tavon folyt. Ez a korai forrás a Narancsház épületét nem említi, de stíluskritikai megfigyelések alapján a kastéllyal egy időben, feltehetőleg

annak elkészülte után épülhetett. Pontos építési adatunk nincsen, de *Festetics Antal* halálakor, 1853-ban felvett leltárakban³ az üvegház is szerepel, a téglaeépületet feltehetőleg már ekkor réz tető fedte. Az 1859-ben felvett leltár idején az épületet jó karban találták.⁴ Az 1866-ban, *Festetics Ágoston* idején felvett leltár⁵ ennél bőbeszédűbb, az épület rövid leírását is adja: „Nagy üvegház mennyezetre, egy végig nyúló folyosóval, boltozatra faragott kő talpazatra, körül színre faragott kövekkel, vörös réz tetőzettel.” Az épületen nagyobb átalakítás nem volt,

1. kép A dégi kastélyegyüttes a narancsház épületével az 1858. évi kataszteri térképen (www.mapire.hu)

2. kép A narancsház archív képe

becsértéke régebben és a leltár felvételének az idején is 8826 forint volt. A nagy üvegház mellett a leltár a szakirodalomban dézsmapincékként ismert pincsort is ismerteti: „Tizenkét kertészeti pince, téglával boltozott, az eleje faragott kövekkel ki rakva, pártázaton faragott márványkő csatorna.”⁶ Az 1882-es leltár az épület méreteit adja meg, „széle 10,2 meter; hossza 53,0 meter a fala téglá, tetőzet kevertfa, vörösrézrel fedve”. Az üvegház a 7. számú kertészház mellett állt, ennek „széle 10 meter; hossza 11 meter; fala téglá, tetőzet fenyő, cseréppel fedve”.⁷ Mindkét épület jó karban volt. A 20. század elején Festetics Sándor végzett nagyobb átalakításokat a birtok épületein. 1928-ban a nagy üvegházat és a kerti lakást átépíttette, felszereltette központi fűtéssel.⁸ Ekkor kerültek vasbeton asztalok az ablakok elé, az épületet műkök lábazattal látták el. Az 1932-es leltárban az épületet már hidegházként találjuk meg, téglá falakkal, bádoggal tetővel, 52, 70 méter hosszú és 10,3 méter széles, hozzáépítve áll a kertészlak, amely 12 méter hosszú és 10,30 méter széles.⁹

A téglány alakú, délnyugat-északkelet kiterjedésű épület a kastélypark északkeleti részében, a park és a település határán (1. kép) helyezkedik el. A földszintes, kontyolt nyeregtetős épület a terep kialakítás miatt a kert felől kétszintesnek hat.

A Narancsház délkeleti főhomlokzata háromrízalitos, a középsőt timpanon zárja le, alatta három karcsú, egyforma kialakítású, félköríves záródású ajtó nyílik. Kétfelől egykor teljesen megnyitott üvegfal futott végig, míg az épület két végét egy-egy kis kiülészű, egytengelyes sarokrízalit zárja. A hátsó homlokzat mögött boltozott folyosó fut végig, emeletén fekvő téglány „magtáráblakkokkal”, földszintjének nyílásrendszere átalakított. A közép-rízaliton keresztül lehet elérni a központi fekvésű előcsarnokot, innen nyílt, szimmetrikus elrendezéssel a két fűtött melegház-tér, amelyeknek 13-13 nagyobb mezőre osztott homlokzatai fa-üveg szerkezettel nyíltak meg. Az egytengelyes oldalrízalitok bejáratai kisebb előterekbe vezettek, délnyugati felén egy csigalépcső vezetett az emeleti helyiségbe. A nagyobb kertészlak az orangerie északkeleti oldalához csatlakozik. Egyszerű téglány alaprajzú épület, magas tetős tömege a narancsházhoz kissé szervesen illeszkedik.

A 2016-os falkutatás során az épület homlokzatát és belső tereit vizsgáltuk, illetve járósíntek alatti feltárást végeztünk.

HOMLOKZATOK KUTATÁSA

Az eredeti tömegét és tetőszerkezetét is megőrző narancsház homlokzatait vizsgálva megállapít-

ható, hogy nagyobb arányú átalakítások főként a délkeleti főhomlokzat nyílásrendszerét érintették. A homlokzatnak a közép- és oldalrizalitjai is őrzik eredeti nyílásformáikat, ám a rizalitok közötti, eredetileg 13-13 szakaszos fa-tüveg szerkezetet (2. kép) az 1950-es években a mai téglapilléres, a nyugati részen hat szakaszos, a keletin öt szakaszos, alacsonyabb ablakokkal és a középrizalit mellett egy-egy fémkapuval kialakított nyílásrendszerre alakították át. A keleti és a nyugati oldalrizalitok nyílásrendszere megmaradt, ám ajtószervezeteiket modern szerkezetekre cserélték. A középrizalit három nagyméretű, félköríves, sugaras osztású, felülvilágító nyílása közül a két oldalsó ablak asztalos szerkezete, ha anyagában nem is maradt meg, formailag az eredetire emlékeztet. Archiv fotók tanúsága szerint a középső nyílás ajtószervezete is ehhez hasonló volt, ezt a nyílást beszűkítették, befalazták (3. kép).

A narancsház mellett, azzal összeépítve áll a kerteszház. Az épület délkeleti homlokzatát szondázva a két, 20. századi háromszatú ablak mellett, azoktól kissé keletre feltártuk a két ere-

deti, 19. századi ablak befalazását (4. kép). A kerteszház északkeleti homlokzatán legalább három építési periódus egymást váltó nyílásrendszerének elemei kerültek elő. A ma innen nyíló bejárati ajtó mindkét oldalán egy-egy korábbi nyílás befalazását találtuk. Az észak felé esőt többszöri átalakítás után WC-ablakká szűkítették be, ennek párjaként a homlokzat dél felé eső szakaszán új fürdőszoba ablakot törtek ugyanekkor, vélhetőleg az 1960-as években.

A kerteszház északnyugati homlokzatán egy eredeti, kőkeretes ajtó nyílik felülvilágítóval, eredeti ajtó- és ablakszárnyakkal. Az épület sarkánál egy befalazott ajtónyílás két oldalán egy lebontott épületrész falcsatlakozásának fészkeit találtuk, amit egykori árnyékszék-tömb nyomaiként értelmeztünk (5. kép). Ezen a homlokzaton nyílt lehetőség a kerteszház és a Narancsház falcsatlakozásának a vizsgálatára. Nem tapasztaltunk elválást, ami a két épület egykorúságát bizonyítja.

A narancsház északnyugati hosszú homlokzatának emeleti részén kilenc „magtárlak” nyílik, szerkezetükben is eredetinek mondhatóak. Egykor a földszinten is ugyanilyen és ugyanennyi

3. kép A narancsház délkeleti főhomlokzata. Fotó: a szerzők felvétele

4. kép A kertészház délkeleti főhomlokzata. Fotó: a szerzők felvétele

5. kép A kertészház északnyugati homlokzata: Fotó: a szerzők felvétele

6. kép A narancsház északnyugati, hátsó homlokzata. Fotó: a szerzők felvétele

ablak nyílhatott, az 5. tengelyben lévő nyílás pedig valószínűleg ajtó lehetett. A tsz.-használat idején a 3., 6. és 8. tengelyben lévő nyílásokat is ajtóvá alakították át, az 5. tengelyben lévő ajtót szélesítették, míg a 8. tengelyben a tengelykiosztást némileg eltolták. Az 1. és a 2. tengelyek között egy új ajtót törtek a falba. A homlokzat nyugati szakasza előtt a tsz. fűrészfűző (mára elbontott) fél-nyeregtetős fészere állt, amely két vasoszlopra támaszkodott – ezek az egykori üvegház oszlopai lehettek (6. kép).

A narancsház délnyugati homlokzatát vizsgálva láthatóvá vált, hogy az ennek középtengelyében nyíló ablakot utólag törtek a falba, mint ahogyan a mészkőlapokból kialakított lábazat szintje alatt megfigyelt befalazott ajtónyílást is. Ennek a befalazását kibontva megállapítható volt, hogy ezt egy a földszintről vezető betonlépcső kijáratként nyitották, a nyílást betongerendával áthidalva. Ennek az ajtónak a kialakításakor egy korábbi ajtónyílást szüntettek meg, amelynek téglái megcsönkítva az ajtótól délre megfigyelhetők. Elképzelhető, hogy a nyílás átala-

kítás az üvegház 1906-os felépítésekor készült és annak épületen belüli megközelítését szolgálta (7. kép).¹⁰

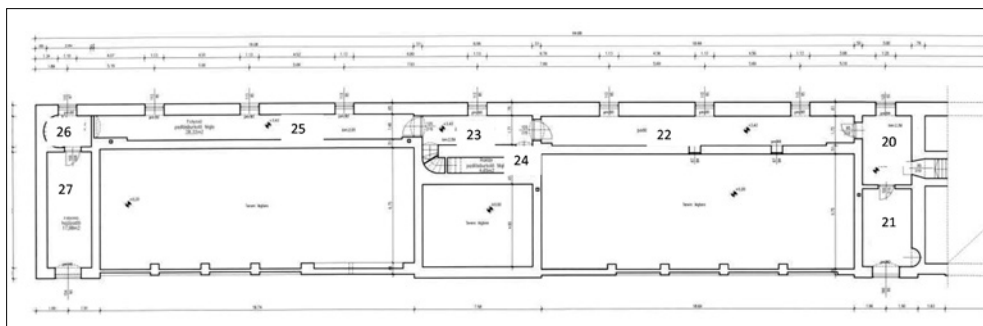
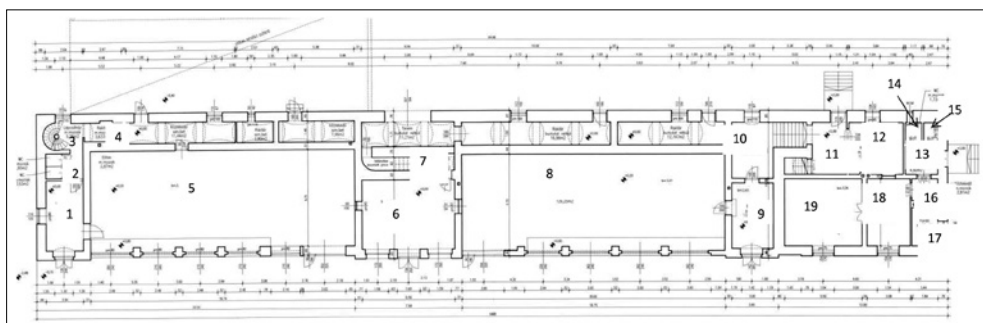
AZ ÉPÜLETBELSŐ KUTATÁSA

Maga a narancsház-épület öt helyiségre és egy mögöttük futó folyosóra, valamint keskeny lépcsőre oszlik. Délnyugatról északkelet felé haladva egy keskeny „zsilip” helyiségre, mögötte csigalépcsővel (1-3. helyiségek), egy nagyméretű üvegházrészre (5. helyiség), egy alapincézett (!) középső helyiségre, mögötte lépcsőre (6-7. helyiségek), egy következő nagyméretű üvegházrészre (8. helyiség) és ismét egy „zsilip” helyiségre (9. helyiség) (8. kép).

Az épületbelsőben a délnyugati oldalrizalit földszintjén a 2-es helyiség egyértelműen utólagos kialakítású, válaszfalát ráépítették a feltárt betonlépcsőre, amely az üvegház szintjére vezetett le (9. kép). A lépcső érkezése előtt, a padló alatt egy korábbi fekvő kémény csatornája került elő.

7. kép A narancsház délnyugati homlokzata a feltárt, utólagos nyílásokkal. Fotó: a szerzők felvétele

8. kép A narancsház és a kertészlak földszinti és emeleti, számozott alaprajza

A nyugati (5-ös számú) nagyterembe vezető egykori ajtónyílást befalazták, az új, ma is meglévő ajtónyílást ettől kicsit délebbre törték a falba (10. kép). A nagyterem hátfalát ajtónyílás nem törte át, csak egy nyugat felől erősen lejtő, két sor téglából képezett párkány lenyomatát figyeltük meg, amely talán a növények locsolását szolgálhatta egy – a középső helyiségben elhelyezett – tartályból. A terem falai egykor fehérre voltak meszelve, csak egy késői átfestéskor festették szürkére a mennyezetet, majd a helyiség belmagasságát ezt követően álmennyezet befüggesztésével csökkentették.

Feltártuk a terem padlójának két korábbi rétegét, valamint fűtőrendszerének is két periódusát. Az eredeti – a központi tér pincéjéből boltozott kemencével fűtött – rendszerből megmaradt a kemence és ennek a terem déli oldalán a padló alatt végigfutó, téglával falazott fekvőkéménye, amely a terem északnyugati sarkáig vezetett, s az itteni kéménypillérbe csatlakozott.¹¹ Ezt a fűtőrendszert váltotta fel 1928-ban¹² az üvegházak felől működtetett gőzfűtés, amelynek csővezetékait a pincében azonosítottuk, a termekben pedig ennek a fűtésnek a részeként értelmeztük a déli ablaksor parapetjéhez utólagosan épített, téglalábakon álló betonpadkákat. Ezeket a középrizalit felől megcsonkították, amikor a termék fa-üveg szerkezetű ablakrendszerét a ma is meglévő téglapilléres nyílásokra cserélték. A fa-üveg szerkezetből csak a vörös mészkő könnyökös parapet és a nyílások profilos kialakítású szemöldökgerendája maradt meg, de ebben jól láthatóak az eredetileg 13-13 szakaszos nyílásrendszer függőleges oszlopainak csaplyukai is. A teremnek a központi helyiség (6-os helyiség) felé nyíló egykori ajtaját is megszüntették, méretét repedés jelezte, a falkutatás során pontosan meghatároztuk, míg az eredeti ajtószervezetről archív fotóval rendelkezünk. Az ajtó félköríves felülvilágító, két üvegezett szárnyal a terem felé nyíló szerkezet volt.

A központi (6-os helyiség) homlokzati nyílásrendszeréről már esett szó. Északnyugati falában már a kutatás megkezdésekor repedés jelezte egy esetleges ajtó meglétét, ugyanígy a másik két oldalfal középtengelyében is repedés jelezte a félköríves záródású egykori ajtókat. Az északnyugati a kibontás során falfülkének bizonyult, befalazásában utólagosan négyzetes kéménykürtőt alakítottak ki (11. kép), de talán soha nem használták, mivel sem kéménylyukakat nem találtunk, sem a kürtő belseje nem volt kormos. Az egykori központi tér padlóját kelheimi lapok-

kal burkolták, hiányait már a 20. század második felében betonnal öntötték ki.

A helyiség északnyugati falában pincejáró nyílik, a pincejáró a folyosó felől is megközelíthető. A pincejárót megvizsgálva megállapítottuk, hogy a lépcsőfokok íve ugyan a 6-os helyiség felé fordul, ám a pincébe vezető lépcső eredetileg talán csak a hátsó folyosó felől volt megközelíthető, erre utalhat a 6-os helyiség felőli ajtónyílás utólagos kialakítása, illetve az errefelé vezető két lépcsőfokának téglából való utólagos kialakítása, míg a folyosó felé kő lépcsőfokok vezetnek.

A pincébe a pincejáró kitisztítása után jutottunk le, ahol az épület eredeti fűtőrendszerének maradványait fedeztük fel. Két téglapillérrel két – 3-3 csehsüveg boltozattal lefedett

9. kép Az egykori üvegházba vezető, utólagos lépcső.

Fotó: a szerzők felvétele

10. kép Az 5-ös nagyterem eredeti, befalazott ajtaja, feltárás közben. Fotó: a szerzők felvétele

– térrésze osztott pince mindkét nagyterem felé eső oldalfalában a felfedezett fűtőnyílás befalazásokat kibontva egy-egy földbe ásott, téglaboltozatos kemence került elő. A kelet felőli beomlott, a nyugat felőli ép boltozatú. Ez a két kemence szolgálta a nagyteremek fűtését. A pince déli falát három nyílás törte át, a két szélső tengelyben egy-egy szellőzőablak, míg a közép-tengelyben egy ajtónyílás (12. kép), amely mögött egy lépcsős lejárát került elő.

A központi helyiség és a pincelejáró mögötti folyosószakasztól indult eredetileg az emeletre vezető lépcső, amelyet a 6-os terem falfülkéjének a befalazásakor szüntettek meg, ugyanis a falfülke befalazásában kialakított kéménykürtöt beleépítették a lépcső terébe, lehetetlenné téve annak további használatát. A pincelejáró boltozatára épített lépcsőkar kőből faragott lépcsőfokai ma is a helyükön vannak.

A földszinti folyosót a tsz-időszakban több helyen lerekesztették, ezeket az utólagos befala-

11. kép A 6-os, központi tér feltárt falfülkéje. Fotó: a szerzők felvétele

12. kép A központi tér alatti pince lejáratának ajtónyílása feltárás közben.
Fotó: a szerzők felvétele

13. kép A folyosó és a 8-as számú nagyterem közös falában kialakított utólagos nyílások.
Fotó: a szerzők felvétele

zásokat a kutatás során bontottuk ki. A folyosó nyugati fele őrzi egykori elrendezését. A folyosó keleti fele a nyugatihoz hasonlóan hét szakaszos, a homlokzati nyílások mellett itt azonban a folyosó hátfalában is nyílások kerültek elő. A feltárt 3 nyílás nem illeszkedik a homlokzat nyílásrendszeréhez és egymáshoz képest is eltérő kialakításúak (13. kép). Mindhárom nyílás utólagosnak látszik a falazathoz képest, de eltérő korúak lehetnek. A közép felőli első nyílásnak csak a kávájából maradt meg egy csekély felület, roncsoltsága miatt sem méretét, sem áthidalóját nem ismerjük. A nagyterem felől a falba egy nagyméretű, késői falfülkét véstek, ennek bevésése majd befalazása miatt az sem dönthető el, hogy a folyosó felőli nyílás ablak, vagy falfülke volt-e. A folyosó középső boltszakaszában egy ablak méretű befalazást bontottunk ki, amelyet egy eredeti, szélesebb téglalívhez képest utólag alakítottak ki a falazatban, az ív és a boltszakasz tengelyétől nyugat felé tolva. Az ablak káváját több réteg meszelés fedi, az utolsó előtti meszelésrétegen ceruzával írt szöveg olvasható: „Boser(?) Károly nehéz úteges Dég kertkertetset”. Ettől keletre egy tsz-időkből származó ajtónyílás, a folyosó 7. keleti szakaszának hátfalában pedig egy kettős kökerettel alakított tisztítónyílás került elő, ez is az eredeti fűtőrendszer maradványa.

A narancsház északkeleti végében, a nagyterem átalakításának leglátványosabb mozzanata

a déli oldalt eredetileg lezáró fa-üvegszerkezet cseréje volt. Az északnyugati hosszfalat vizsgálva – a kétszintes folyosónak megfelelően – két szinten 3-3 befalazott nyílást találtunk: a földszintieket utólag törték a falba, befalazásukra a tsz-időkben került sor, ám az emeleti folyosóról nyíló három kisablak építéskorinak bizonyult, szintén a Tsz-használat idején falazták be őket. A hosszfalon végigfutott egy, a középső tömb felől kelet felé lejtő vonalban két sor téglából képzett párkány, melynek levésett nyomát több helyen megtaláltuk. Feltehetőleg valamilyen vízvezeték hordozott egykor, amely a középtér(?) padlásán elhelyezett víztartályból indulhatott és a növények csepegtető rendszerű öntözését szolgálhatta. Lehet, hogy ezt váltotta fel az a betonból készült, negyed-henger alakú víztartály, amelynek alsó részei a terem nyugati sarkában a padló alatt kerültek elő.

A narancsház északkeleti rizalitja eredeti méretét megőrizte, de padlószintjét egy lépcsőfoknyival megemelték. Innen nyílik a földszinti folyosó vége és a kerteszházba vezető lépcső. A lépcsőház falzatát vizsgálva megállapítható, hogy a lépcsőfeljáró kialakítása a jelenlegi lépcsőhöz készült, a falak kötésben vannak, megvésett téglákat, falelválást sehol sem találtunk.

Az egykori kertészlakás jelenleg a tsz-időszakban kialakított elrendezést mutat, de a kutatás során az egykori elrendezését nagyrészt

14. kép A kertészház eredeti ablaknyílásai, feltárás közben. Fotó: a szerzők felvétele

sikerült meghatározni. A két lépcsőfeljáró közötti falszakaszon a téglák megvésettek, valószínűnek tartunk egy délnyugat-északkeleti irányú egykori osztófalat, amely a kertészház teljes hosszában állhatott. A téglákat a fal elbontásakor véshtették meg, ami a kertészház alaprajzi elrendezésének teljes átalakításával járt együtt, amikor is a 11-es és 12-es helyiségek északi felét, valamint a 14-es és 15-ös helyiségeket magába foglaló (13-as) közlekedő terét a dél felőli szobák rovására megnövelve, a jelenlegi délnyugat-északkeleti válaszfal behúzásával több helyiséget alakítottak ki. Ekkor készült az emeletre vezető lépcsőfeljáró is. A mai 12-es helyiség északnyugati falában, az ablaktól keletre korábbi nyílás befalazása tárult fel, felső bélletében meszelésréteggel. A befalazott nyílás áthidalója a homlokzaton is látható,

de az is, hogy befalazása a külső oldalon téglá anyagában megegyezik és kötésben van a falazattal, tehát egy belső oldali falfülke hátfalaként értelmezhetjük.

A 15-ös helyiségben belülről is észlelhető volt az épület északnyugati sarkához csatlakozó árnyékszék-tömb, az északnyugati falban fehérre meszelt fülke tárult fel. Szintén a homlokzaton, de az északkeleti véghomlokzaton lehetett megfigyelni, hogy a mai 15-ös helyiségből eredetileg egy ajtó, az egykori folyosó bejárata nyílt. Kívül egy szegmensíves áthidaló jelöli ki az egykori ajtó méretét és helyét, ezt belülről nem lehetett érzékelni.

A kutatás során tisztázódott, hogy a mai 13-as helyiség kialakítása és bejárati ajtajának az északkeleti falba helyezése is a tsz-korszakban történt. Az északkeleti fal 13-as és 16-os helyiségekre eső falszakaszán több befalazást találtunk. A legkorábbi falszövet a 16-os helyiség északkeleti falának középtengelyében került elő, ettől jobbra és balra is egy-egy utólagosan nyitott, majd befalazott nyílás vált láthatóvá: északra egy ablak, keletre egy ajtó. Mindkettő átnyúlik a szomszédos helyiségbe, ebből következik, hogy a 13-as és 17-es helyiséggel határos falai utólagosak. Mindkét nyílás egy korábbi, jelenleg négy téglából álló áthidalót roncsolt. Ehhez a lábazati zónában megfigyelhető áthidalóhoz a jelek szerint nyílás nem tartozott, elképzelhető, hogy szerkezeti megerősítésről van szó.

A 17-es és 18-as helyiségek jelenlegi válaszfalánál feltártuk a homlokzaton már megfigyelt korábbi ablaknyílást, ennek párdarabja a 19-es helyiségben a jelenlegi ablak és az északkeleti válaszfal közötti szakaszon került elő, a járószinttől 110-230 cm közötti magasságban (14. kép). A korábbi ablak ca. 40. cm-rel a jelenlegi ablak fölött helyezkedik el. A 19-es helyiség nyugati sarkánál, a délnyugati falban egy befalazott lépcsőfeljáró került elő, amely az emeletre, a jelenlegi 21-es helyiségbe vezetett. Ennek megszüntetése után helyezték át a lépcsőfeljárót a 11. és 20. helyiségek közti, mai helyére. Az egykori lépcsőfeljárót a mai 21-es helyiség falfülkéjében sikerült azonosítani.

Az emeleti folyosó nagyobb átalakításoktól mentes, a 8-as terembe nyíló befalazott ablakait feltártuk. Az épület középtengelyében volt az épületnek a pincétől a padlásig futó lépcsője, a pincébe tartó lépcsősor ma is megvan, az emeleti lépcsőt elfalazták. Az épület délnyugati rizalitjában lévő egykori segédkertész lakás őrizi eredeti elrendezését.

15. kép Az 1-es, bejárati helyiség járószint alatti feltárása. Fotó: a szerzők felvétele

JÁRÓSZINTEK ALATTI KUTATÁS

A narancsház épületének közvetlen környezetében több ponton megvizsgáltuk a modern járószint alatti feltöltést, amely 1945 után keletkezett. A feltöltések átvágása során a narancsház környezetének eredeti járószintjei és a járószinteken elhelyezkedő eddig még ismeretlen objektumok kerültek elő. Az épület környezetében 30-40 centiméter vastagságú modern feltöltés, esetenként elplanírozott konyhai hulladék fekszik. Az épületbelsőben a tsz-időszak modern betonpadlóit törtük fel, amelyeket közvetlenül a „történeti” – 20. század eleji és korábbi – járószintekre és visszabontott objektumokra öntve, azokat esetenként roncsolva alakítottak ki.

Az épület környezetében végzett kutatás során a délkeleti homlokzat előtt egységesen

feltártuk az egykori járószint, amelyet az 1940-es évek második felében hagytak fel, amikor az épületet átalakítottak ipari célokra. Az épület déli homlokzatának nyugati legszélén az 1. helyiség délkeletre nyíló ajtaja előtt előkerült az egykori ajtónyílás előtt elhelyezkedő küszöb egyetlen faragott kőből kialakított lépcsője és a hozzá tartozó járószint magasságát is jelző téglalapozása. A jelenlegi járószint alatt mintegy 40 centiméterrel alacsonyabb egykori szintet nyugatról a dézsmapincék rakott kőfalának peremén kialakított faragott keménymészkö vízvezeték alkotja, amely mögött növényssor húzódott – az árokban világosan kirajzolódott a faragott kő vízvezető csatorna vonalával párhuzamosan egy ültető gödör/árok – mintegy lezárva a területet. Kelet felé a narancsház tengelyében kialakított pincelejárat öntött műköszervezete és

16. kép Az 5-ös nagyterem feltárt „padlósíkja”. Fotó: a szerzők felvétele

vízszintes vasajtaja helyezkedett el. A narancsház délkeleti homlokzati falának vonalában attól kelet felé, a jelenlegi telekhatáron rábontottunk azokra a faragott kő elemekre, amelyek egy épített kerítésre utalnak. Két helyen vizsgáltuk a területet és feltártuk az egykor valóban itt húzódó épített kő-tégla vegyes falazatú kerítést. A kerítés alapja téglá, amelyekre az egykori járósínt vonalához illesztve nagyméretű faragott köveket helyeztek, ezen álltak a faragott kőből épített kerítésoszlopok és közöttük egy élére állított téglasoron helyezkedtek el az élszedett faragott kő fedő elemek, amelyek roncsaiban, akárcsak a kidőlt oszlopokban jól láthatóak az egykori vaskerítés csapolásának nyomai.

A délnyugati épületvégben, az 1. helyiségben egyrészt a bejárati ajtó környezetére bontottunk rá, másrészt az épület délnyugati végén kívülről

látható ajtónyílás feletti részre (15. kép). Az ajtó belső oldalán előkerült az egykori járósínt meszes alapozási, fektetési sávja, valamint a viszonylag szélesen kialakított épületalapozás. Az ajtónyílás felett pedig feltártuk az épületbelsőbe vezető lépcsőt, amely egykor az üvegházba vezetett.

A narancsház délnyugati termében/terében – 5. helyiség – három helyen vágtuk át a modern betonpadlót. A nyugati helyiségvégben az észak felé eső sarokban előkerült a helyiség padlófűtését biztosító fektetett kémény/fűtőcsatorna csatlakozása a függőleges kéménytömbbe. A csatorna végét egyszer jelentősebben átépítették, befalazva és átépítve a korábbi kéménytömböt és újat hozva létre a helyiség sarkában. Ennek az újabb a belső térbe épített kéménytömbnek feltártuk a mélyalapozását. A helyiség közepén az egykori burkolatra bontottunk rá. A modern betonréteg

alól egy lapos törtkövekből álló „padlósík” bontakozott ki, amelyen vöröses planírozás látszik (16. fotó). A fektetett kövek felszíne egyenetlen, pozíciójuk inkább egy döngölt padló alapozásának látszik mintsem járőfelületnek. A helyiség keleti felében, a betonpadló alól, az északkeleti sarokban egy visszabontott modern párologtató maradványa került elő, amely anyagában hasonló – és ezért feltételezhetően egykorú – az üvegfal előtt húzódó másodlagosan kialakított betonpadkával (17. kép). A délkeleti helyiségsarokban a padlófűtés rendszer kemencéjére és a kivezető fűtőcsatornára bontottunk rá, amely roncsolt állapotban került elő, viszonylag mélyen. A csatorna felett jelentős modern átépítés nyomait találtuk meg, amely a fűtésrendszer átalakításakor készült, az öntöttvas cső a visszabontott 19. századi téglafűtőcsatorna vonalában fut, biztosítva a padlófűtést.

Az épület tengelyében lévő helyiség alatt helyezkedik el az egykori befűtő pince, amelyből a délkeleti homlokzat vonalában, két kemencébe rakva a tüzelőanyagot, volt fűthető a Narancsház nyugati és keleti nagyméretű tárolóterének padlófűtés csatornája (amely mintegy fektetett kéményként funkcionált). A modern beton és műköpadló felbontását követően egy kelheimi burkolat roncsai kerültek elő közvetlenül a pinceboltozat felett.

A narancsház északkeleti termében – (8. helyiség) – a modern betonpadlót három helyen vágtuk át. A terem délnyugati felében egy párologtató medence került elő, akárcsak az épület másik felében, amely a már korábban említett lapos törtkö padlóhoz/padló alaphoz illeszkedik és anyagában az egykori délkeleti üvegfal előtt kialakított betonpadkával egykorú. A terem középső vonalában is rábontottunk a kőlapos burkolatalapra, itt is jól látható volt, hogy közvetlenül az egyenetlen kőfelszínre agyagos barnás réteget terítettek. A két nagyméretű Narancsház-tér – 5. és 8. helyiség – padlózata tehát egységes szerkezetű, alapvetően egy törtkölapokból kialakított felszínén egyenetlen sík adja az alapját, amelyre barnászörös agyagos döngölt réteget planíroztak. A modern betonpadló erre ráöntve és azt roncsolva készült.

Az épületbelsőben feltárt járósíntek alatti épített struktúra nem ismeretlen a magyarországi narancsházkutatásban – kutatóként hasonló kialakítású épületeket volt módunk feltárni Körmenten a Batthyány-kastélynál vagy Fertődön. A dégi épület egyedisége abban áll, hogy itt a befűtő-pince és az első periódushoz tartozó befűtő-

kemencék viszonylag épségben megmaradtak. A padlófűtés rendszere a központi helyiség alatti pincéből indult, mindkét üvegháztéré külön-külön. A befűtő-nyílás mögött egy-egy nagyméretű téglából rakott kemence helyezkedik el, amelyek füst- és hőelvezető nyílása a kemence hosszanti végén kissé megemelve helyezkedik el, a nyílások szerves folytatása az a tulajdonképpeni hosszú fektetett kémény, avagy füst- és hőelvezető csatorna, fűtőcsatorna, amely a déli üvegfal mögött futott végig. Hőjét mintegy „padlófűtés-ként” adta le az ablakok előtt. A csatorna mindkét fűtött, temperált üvegházrészénél visszakanyaró-

17. kép Az 5-ös helyiségben feltárt párologtató maradványa. Fotó: a szerzők felvétele

dik a nyugati és keleti végfalak mentén és a fűtött termeket északról határoló osztófalban kiképzett immár függőleges kéményekbe csatlakozik. E fűtésrendszert 1928-ban alapvetően átalakították. A fűtőcsatornákat visszabontották, a kemencék befűtő-nyílását befalazták és öntött vascsöveket helyeztek el nyomvonalukon, az üvegfalak mögött betonpadkát képeztek ki, amelyek alatt futott a megújított fűtés.

JEGYZETEK

1. Rados Jenő: *Magyar kastélyok*. Műemlékek Országos Bizottsága, Budapest, 1939. 59-60.
2. A forrás közlése a *Műemlékvédelem* folyóirat 2017/1-2. számában jelent volna meg, ám a cikk akkor technikai okok miatt nem tudott megjelenni. A forrást időközben Alföldy Gábor az *Ars Hungarica* 2018/1-es számában közölte.
3. BFL VII.2.d. Festetics Kristóf gróf-féle hitbizomány iratai, 29. doboz.
4. BFL VII.2.d. Festetics Kristóf gróf-féle hitbizomány iratai, 30. doboz.
5. BFL VII.2.d. Festetics Kristóf gróf-féle hitbizomány iratai, 30. doboz.
6. Uo.
7. Uo. Az üvegház és kertészház méretei megegyeznek a 2006-os felmérés méreteivel.
8. BFL VII.2.d. Festetics Kristóf gróf-féle hitbizomány iratai, 34. doboz.
9. Ezenkívül volt még egy főkertészlak is, amely 26 méter hosszú és 10,40 méter széles volt. Ez a narancsházról különálló épület volt. BFL VII.2.d. Festetics Kristóf gróf-féle hitbizomány iratai, 33. doboz.
10. A „pálmaház” építéséről Festetics Pál építési beruházásait tartalmazó naplója szól. BFL VII.2.d. Festetics Kristóf gróf-féle hitbizomány iratai, 32. doboz.
11. A feltárt fűtésrendszer részletes ismertetését a járószintek alatti fejezetben tárgyaljuk részletesebben.
12. Lásd 8-as jegyzet.

A KÚRIÁBÓL NÖVESZTETT KASTÉLY I. – AZ EGYKORI GESZTI TISZA URADALOM KÖZPONTI ÉPÜLETEI A FORRÁSOK ALAPJÁN

Galamb Zsuzsanna

Művészettörténész, 2013-ban lépett be a Forster Központba, azóta annak utódintézményeiben dolgozik művészettörténész kutatóként. Jelenleg a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Kutatási Osztályának munkatársa.
E-mail: galamb.zsuzsanna@mma-mem.hu

A CASTLE GROWN FROM A MANSION I. – THE CENTRAL BUILDINGS OF THE FORMER TISZA-MANOR IN GESZT, BASED ON RESOURCES

The Tisza Mansion in Geszt, Békés County is located in the center of the settlement, north of the Reformed church, in the remaining area of the former English landscape park, in a front garden with trees. Despite the high-quality details of the building and its famous owners, the mansion has not been the subject of any scientific work before, although it has been listed under monument protection since 1951. No documents or data related to the construction were found during the review of archival documents that are scattered in several places throughout the country. However, the Fekete Geszti Krónika (Black Geszt Chronicle), which was closed by the clerk of the settlement in 1827, proved to be an important source. Analyzing the data of the chronicle, maps, contemporary reports and the drawings of Geszt made by István Möller has made it possible to outline the construction history of the building complex of the Tisza-manor in Geszt. The Tisza family became the landlords of Geszt in 1760. At that time, there was no noble house in the settlement, the family occupied already standing buildings, including the noble county hall. According to the style features of the castle and reports of the time, after the death of István Tisza, the acquirer of the estate, presumably his son, László Tisza developed the mansion complex in the last third of the 18th century. At the end of the 19th century, the coat of arms of László Tisza and his wife, Count Kata Teleki could still be seen on the upstairs railing of the castle. In our opinion, László Tisza did not demolish the buildings already standing there but built his residence by connecting them. In the central axis of the main wing of the L-shaped building there was a carriage gateway, above it a two-storey “pavilion building” rose. The so-called officer’s house was also established with the utilization and conversion of an existing building, which until recently functioned as the settlement’s kindergarten. At a later construction date, presumably in the early 19th century, the simple rectangular butler’s house with a Classicist façade was made. Major developments took place during the tenure of Kálmán Tisza (1866-1902), the carriage gateway was eliminated and built-up, the area in front of the castle was landscaped. At that time, the elegant terrace with stone balustrade was built in front of the women’s salon for Kálmán Tisza’s wife, Ilona Degenfeld-Schomburg. During this period, the doors and windows and finishes of the building were largely renewed, and bathrooms were created for the ladies of the mansion, the high-quality tiles and marble cladding of which have survived to this day. Prime Minister István Tisza did not fundamentally change the appearance of the building either, he just made the façade repaired and the castle interior modernized. He connected the butler’s house to the castle building with the wooden-structured dry passage, which has remained largely intact to this day, and the terrace created at the junction of the two courtyard wings can also be linked to him. After 1945, the mansion building had the usual fate of the Hungarian castles. After several handlers, the local school eventually moved into the building and used it until 2017. As a result of continuous use and maintenance, as well as the value-recognizing attitude of the locals, almost all the elements, doors and windows and cladding of the building have kept their historical and monumental value.

A Nemzeti Kastély- és Várprogram keretében 2015-ben kaptunk felkérést a geszti Tisza-kastély tudományos dokumentációjának elkészítésére, majd falkutatás elvégzésére. A munka több ütemben folyt, első körben 2015 nyarán az értékleltár és a tudományos dokumentáció készült el, a falkutatásra két évvel később, 2017 nyarán került sor. Az épület 18. századi eredete, igényes megformálása és neves lakói – két miniszterelnöknek szolgált lakóhelyül – ellenére semmilyen tudományos kutatásnak nem volt eddig tárgya. Ennek oka részben szerény méreteinek, részben talán elszigeteltségének is köszönhető a magyarországi határon lévő zsákfalu a nagyobb városoktól (Békéscsaba, Gyula) 40-50 km-re fekszik, átmenő forgalom nincs a településen.

A késő barokk kastélyépület a település északi részén, az egykori kastélyparkból kialakult előkertben szabadon áll, L-alaprajzú egy hosszabb nyugat-keleti és egy rövidebb észak-déli szárnyal. A magasföldszintes épület alapincézett, középső részén egemeletes, manzárdtetős. A kastély déli főhomlokzata a település felé fordul, 16 tengelyes, a középső tengelyt, az emeletes kiépítésen kívül magas oszlopszéken álló ión oszloppáron, és közéjük eső konzolpáron nyugvó erkély hangsúlyozza (1. kép). A homlokzat tagolásának rendszere tengelyenként hasonló kialakítású, de szabálytalan, 5+4+7 kiosztású, a két szélén azonos. A homlokzat öttengelyes nyugati felében, valamint a négytengelyes középső részben magas lábazat felett fekvő téglány pinceszellőzők sorakoznak, a homlokzat héttengelyes keleti fele nem alapincézett. A lábazat fölött az ablakok sekély, mélyített mezőben ülnek, közeiket, illetve az épület sarkait álló, téglalap alakú vakolatátlak díszítik. Az álló, téglalap alakú ablakok kötényében geometrikus mintázatú vakolatdísz látható, míg a nyílások felett keretelt, mélyített, vakolatdíszes mező van. A vakolatdíszek változó kialakításúak, a triglifes táblák medaillonnal díszített, füzérdíszes táblákkal váltakoznak. Különleges a homlokzat 12. és 13. tengelyében lévő vakolatdíszeken a két stilizált profilportré,¹ akikben feltételezésünk szerint a kastély építtetőit tisztelhetjük. A középrész egemeletes földszintjén, a magas oszlopszéken álló ión oszlopok között szélesebb tengely jött létre, amelyben hármassosztású, szegmensíves lezárású ablak nyílik. Nyílásának vakolatkeretezéséből nő ki az erkélyt alátámasztó, igényes megmunkálású tagolt konzolpár. A hasábosan kiemelkedő középső, emeleti rész négytengelyes, tagolása szabályos, tengelyenként hasonló kétszintes, a ten-

gelyeket a két szintet átfogó, füzérdíszes fejezetű, finom megmunkálású ión pilaszterek választják el. Az egyes szakaszokban lent egy szegmensíves lezárású ablak, felette egy körablak nyílik. A lenti ablakok szemöldökdisze a földszinti ablakok triglifes-medailonos díszének a változata.

Az L-alakban beforduló keleti oldalszárnny külső homlokzata szabálytalan, 2+1+3 tengelyes. Szinte teljesen tagolatlan, a vízszintes lezárású nyílásokat egyszerű vakolatkeret övezi. A 3-4. tengely előtt terasz áll, erre a 3. tengelyben nyíló ajtó vezet ki. A nagyméretű terasz mélysége csaknem egy épületraktusnak megfelelő, egykarú, egyenes lépcső vezet fel rá, törpepillérek által tagolt kőfonatos korlát fut körbe rajta (2. kép).

A keleti oldalszárnny rövid, északi véghomlokzata 2+1 tengelyes, egy-egy egyenes záródású széles, egyszerű vakolatkeretezéssel ellátott ablakkal, amelyek tagolása, aránya a keleti oldalhomlokzaton lévőkhöz hasonló. A homlokzat nyugati, szélső tengelye magasan záródó nyitott, félköríves árkádníylás, amely a keleti szárny előtt végigfutó nyitott folyosóra vezet.

A kéttraktusos, oldalfolyosós keleti oldalszárnny belső udvarra néző homlokzatát nyitott, szegmensíves, hasábos pillérek álló árkádok tagolják, északról dél felé négy azonos szélességű, míg az ötödik a főszárnny felé keskenyebb.

A főszárnny belső udvar felé eső homlokzata szabálytalan tengelykiosztású, a középső 4 tengely egemeletes. A sarokba épült terasz vonalába eső első homlokzatszakasz vak, a másodikban egyenes lezárású egyszerű vakolatkeretes ablak nyílik. A középső rész földszintjének közepén két tengely szélességű, szegmensíves lezárású beüvezett kocsiáthajtó nyílik, a kapu záradéka fölött háromszög alakú gazdagon díszített, kovácsoltvas kandelábertartó kar nyúlik ki. A hasábosan kiemelkedő középső, emeleti rész a déli főhomlokzat kialakításával megegyező, négytengelyes tagolása szabályos, tengelyenként hasonló kétszintes, a tengelyeket a két szintet átfogó, füzérdíszes fejezetű ión pilaszterek választják el. Az egyes szakaszokban lent egy szegmensíves lezárású ablak, felette egy körablak nyílik. Az alsó ablakok mélyített köténydíszében geometrikus, körelemekből álló vakolatdísz látható.

Az udvari homlokzat utolsó öt tengelye hasonló tagolású, a lábazaton befalazott, fekvő, téglalap formájú pinceszellőzők foltjai látszanak, a tagolatlan falsíkon szabályos távolságra egyenes lezárású, egyszerű vakolatkeretes ablakok nyílnak, melyek közül az utolsó vak. A keletről

1. kép A kastély déli főhomlokzata. Fotó: Bélavári Krisztina, Nagy Krisztina

2. kép A kastély keleti homlokzata a terrasszal. Fotó: Bélavári Krisztina, Nagy Krisztina

3. kép A kastély nézete az udvar felől. Fotó: Bélavári Krisztina, Nagy Krisztina

számított 8. és 9. tengelyek között a lábazon egyenes lezárású pincelejáró nyílik. Az északi és a keleti szárnyak találkozási pontja előtt neobarokk terasz épült (3. kép).

Az épület északi végéhez egy faszerkezetes szárazátjáró csatlakozik, amely a kastélyépületet köti össze az egyszerű, téglány alaprajzú, földszintes inaslakkal, amelynek déli, bejárati homlokzatát két klasszicizáló oszlop emeli ki (4. kép).

Az épületegyüttestől keletre áll a jelenleg szabálytalan alaprajzú, modern nyílászárókkal ellátott óvodaépület, amelyet az egykori tisztartóházként azonosítottunk (5. kép).

A kutatás megkezdése előtt, a szakirodalom áttekintése alapján megállapítható volt, hogy ugyan pár szerző említés szintjén megemlékezett az épületről, így *Kapossy János* a geszti „Tiszakúriát” a „*sajátos hazai*” gödöllői Grassalkovich-típusba sorolja, amelynek pavilonja „*helyi jellegű, provinciális ízlésben fogant*”,² míg *Rados Jenő* magyar kastélyokról írt művében³ 1772-re teszi az építést, de ezeket leszámítva érdemben senki sem foglalkozott az épülettel. A kastélyt az országos műemlékjegyzékekben már 1951 óta műemlékként tartják nyilván. A műemlékjegyzékekben mindenhol – valószínűleg Radosra visszanyúlva – az 1772-es építési dátum szerepel.

Levéltári iratok a Tisza családdal kapcsolatban alig maradtak fenn. A hagyatéknagyobb része magánlevelezésből áll, emellett az urada-

lomra vonatkozó számadások maradtak meg még nagyobb számban. A kastély építésére, átépítésére vonatkozó irat eddig nem került elő.⁴ A kevés fennmaradt irat nagy számban három helyre szóródott szét.⁵ Az Országos Levéltárban elsősorban magánlevelek⁶, a Békés Megyei Levéltárban az uradalommal kapcsolatos számadások találhatók⁷, a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban pedig elsősorban a Tiszák vármegyei működésével kapcsolatban találni dokumentumokat. A kastély építéstörténetére vonatkozó legfontosabb forrásunk az úgynevezett Fekete Geszti Krónika volt, amelyet *Nagy Sámuel* jegyző 1827-ben jegyzett le, s ezt a Békés Megyei Levéltár őrzi.⁸ Ezenkívül a korabeli sajtó is segítségünkre volt, a kastély – két miniszterelnök lakhelyeként – számot tartott az érdeklődésre. A 19. század végén és a 20. század elején a *Vasárnapi Ujság* több hosszabb cikket szentelt a Tisza-családnak. A cikkekben – azok műfajához illően – inkább a kastély, mint miniszterelnöki lakóhely, a miniszterelnöki magánélet színtere jelenik meg, építéstörténetre vonatkozó információkat kevésbé találni. Más periodikákban (*Zeitschrift für bildende Kunst, Hölgyfutár*), illetve sorozatban (*Az Osztrák-magyar Monarchia írásban és képen*) is szerepel a kastély, de csak említés szintjén. Fontos forrásunk volt még *Möller István* rajzi hagyatéka. Möller 1894-ben járt Geszten, ekkor a kastélyt, s pár mára elpusztult épületet is felrajzolt. Ezek

mellett a helyszínen is értékes fotóanyagra és dokumentumokra bukkantunk. A kastély építéstörténetének az összeállításban segítségünkre volt *Erdős Pál* geszti helytörténész és *Kosztin Klára*, akik fényképgyűjteményüket, *Bíró László* pedig a tulajdonában lévő eredeti Tisza-iratokat bocsátotta rendelkezésünkre. Önzetlen segítségüket és megtekintésre, fotózásra átadott anyagaikat ezúttal is köszönjük.

TISZA LÁSZLÓ BIRTOKLÁSA (1760-1771)

Gesztről az első írásos forrást a Váradi Regestrumban találni, villa de Gest⁹ néven említik. A település a török hódításig folyamatosan lakott,¹⁰ a települési krónika szerint curiális¹¹ hely volt. A török hadjáratok során elnéptelenedett, de 1701-ben a kamara már 200 forint adó fizetésére kötelezte a települést.¹² Geszt korábbi curiális státuszát elvesztette, kamarai birtokká lett. 1703. május 14-én I. Lipót király Gesztet Bag és Atyás praediumokkal együtt *Esterházy Pál nádor* számára utalta ki, aki azonban a Rákóczi-szabadságharc kitörése miatt nem tudta elfoglalni birtokait.¹³ Geszt így továbbra is a kincstár tulajdonában maradt.

A borosjenői Tisza család 1699-ben nyújtotta be kérelmét a Neoquistica Commissio-hoz Bihar és Zaránd vármegyei birtokaik ügyében. A birtokok visszaszerzéséért folytatott pert részletesen ismerteti Dr. Komáromy András *A borosjenői Tisza család ősei* című munkájában,¹⁴ így ennek tárgyalásától eltekintünk. *Tisza György* kérelmét először elutasították. 1748-ban Tisza György fia, *Tisza László* perújrafelvételt nyújtott be, amit közel egy évtizedes pereskedés után megnyert. Tiszát 1760. szeptember 9-én vezették be a korábbi birtokaiért csereként felajánlott új birtokába.¹⁵ Azonban még ugyanebben az évben okirat hamisítással vádolták meg, az újrakezdett per Tisza újbóli győzelmével zárult, Mezőgyán, Nagygyanté, Kisgyanté, Mátéháza, Iklod, Geszt, Vattony, Kisgeszt, Bogvoszlóháza, Begécs, Csengöd, Kisradvány falvakból, illetve pusztákból álló birtokokról szóló adományt 1766-ban állította ki Mária Terézia.¹⁶ Tisza László Gesztre érkezésekor berendezkedését megkezdhetette, és a források alapján biztonsággal kijelenthetjük, hogy meglévő épületeket foglalt el, új épületeket nem emelt.

A kastélyépületre vonatkozó iratok hiányában a legfontosabb forrásunk az említett Fekete Geszti krónika, amely ugyan a kastély építésével kapcsolatban nagyon szűkszavú, de még így is az

4. kép Az inaslak a szárazátjáró részletével.
Fotó: Bélavári Krisztina, Nagy Krisztina

egyik leginformatívabb forrásunk a kastélyra nézve. Az 1763. évi bejegyzésnél olvasni, hogy a kamara idejében „*nemesi udvar ház nem lévén az új földes uraság elfoglalta a vgye házát, a mely ott állott hol most az udvari épületek északi oldala van: idővel hozzá foglalván még két taxás telket a Varga Mihályét, hol most a Palota áll és if. Bagdi Ferentzt hol most a Szilfa erdő áll, későbbben tisztartó háznak a Zsoldos Józsefnéjét.*” A krónika egy későbbi bejegyzésében névvel és házmegjelöléssel együtt olvashatóak az 1736. és 1827. év közötti lakosok¹⁷, a névsor alapján további adatokat tudhatunk meg a kastéllyal kapcsolatban: „*Kis Péter öz. és Sujtó András:*

5. kép Az óvoda nézete az udvar felől.
Fotó: Bélavári Krisztina, Nagy Krisztina

6. kép I. katonai felmérés részlete (1783), a kastély helyén észak-déli kiterjedésű épületek állnak

vármegye háza: most udvari konyha / Varga Mihály: most a palota / ifj. Bagdi Ferentz bíró 1756, 57, 58 most az udvari kerti erdő: maradéka Ugra származott / Soldos László 1726, Soldos József 1736 most inspectoralis ház lakott benne / ? Osváth János¹⁸, Tisza, László István, és fia Ferentz, Tunyogi Sámuel Urak.” Ha a kissé kusza bejegyzést helyesen értelmezzük, akkor a vármegyei épületből vagy annak a helyén lett a konyhaépület, Varga Mihály telkén épület fel a kastély (ez az adat megegyezik a krónika 1763. évnél olvasható bejegyzésével), Bagdi Ferenc

7. kép A kastély képe a Morelli-féle metszeten, Hány Gyula rajza után. MÉM MDK Fotótár, ltsz. 06647P

telkén alakították ki a kastélyparkot, míg a Zsoldos család telkén épült fel a tisztartóház, amit a mai óvoda épületével azonosítottunk. A lakosok felsorolása tovább folytatódik, a 39. bejegyzés alatt a vármegye háza újra szerepel, mellette azt olvasni, „most ispány ház: itt lakott ispány Vári János, Mezei György, Petz János, ? János Ur”¹⁹. Nem tudni az ispán megnevezés mire vonatkozhatott, elképzelhető, hogy uradalmi ispánként a Tisza uradalom vezetőit illették e névvel.

Geszten 1755-ben a lábasjószágot, 1769-ben a gabonamennyiséget írták össze.²⁰ A krónikás összegezte az adatokat (név, telektulajdonos és nevesebb épület), és összevetette a krónika készítésének az idején fennállott adatokkal, tehát az 1827-es állapotot is rögzítette. Itt, a 13. pont alatt olvasható, hogy 1755-ben a „vgye házába Blaga Mihály” strázsamester lakott, 1769-ben udvarként lett felvéve, 1827-ben pedig az udvari konyha állt itt. A 14. pontnál az 1755-ös évszámnál Sujtó András neve szerepel, 1769-ben telke udvarként lett felvéve, 1827-ben pedig a „palota” állt itt. A következő, 15. pontban az 1755-ös évnél ifj. Bagdi Ferenc neve szerepel, a telke 1769-ben udvar, 1827-ben pedig már „az anglus kert” terült el a helyén.

1755 marha concriptio	1769 kenyér evők? concriptiója	1827 most ki lakosok ott
vármegye házába Blaga Mihály strázsza	udvar	udvari konyha
Sujtó András	udvar	a Palota
if. Bagdi Ferentz	udvar	Az anglus kert
Zsoldos Józsefné	Zsoldos Gáspár	Inspector Tunyogi Sámuel

A néhol kusza lejegyzésű krónika olykor egymásnak ellentmondó adatokat tartalmaz, ennek ellenére fontos információkat közöl. A kastély 1769-ben még nem állt. Bizonyosnak tűnik, hogy a mai kastély telkét Varga Mihálytól vagy Sujtó Andrástól szereztek meg a Tiszák, Bagdi Ferenc telkéből pedig a parkot alakították ki, amely a krónika szerint 1827-ben már angolpark volt. A krónikában hol inspectoralis, hol tisztartóházként emlegetett épület helye, amely a Tiszák megérkezése előtt a Zsoldos családé volt, amely a mai óvodaépület területe lehet.²¹ Az 1769-es összeírás a későbbi Tisza-féle épületek helyén, a tisztartóház kivételével, mindenhol udvart jelez, tehát ha volt is ott épület, mintha Tisza László 1769-re lebontatta volna azokat.

A vármegye házával kapcsolatban zavarosabbak a krónika feljegyzései. Bizonyosnak tűnik, hogy a Tisza család a vármegye épületét elfoglalta, helyén a kastély egy része – talán a gazdasági szárny épült fel. Ennek némileg ellentmond *Pokoly József* visszaemlékezése. *Pokoly* (1866-1933) 1883-tól Tisza Lajos legifjabb fiának, *Tisza Kálmánnak* a nevelője, 1893-ban pedig Geszten pap volt. *Tisza István* miniszterelnök halálának 10. évfordulójára kiadott Tisza-emlékkönyvben ő írt a geszti kastélyról.²² *Pokoly* a régi vármegyeháza épületét a kastély északkeleti szárnyába lokalizálja, „ezen északi részben van a régi „vármegye háza”-ból két szoba, a kastély legrégebbi része.”²³

Erre a korai idoszakra nézve még egy forrásunk van, ami a krónika adatait igazolja. 1769-ben egy kilenc kérdéses összeírás készült Gesztről, ahol a magukat „szabad menetelű” embereknek mondott válaszadók 1760-óta kötelesek voltak a földesúrnak „egy öl fát a Geszti Udvar Házához elkészíteni s meg vinni”.²⁴ A „geszti udvar háza” ebben az esetben feltételezhetően csak arra az épületre vonatkozik, amelybe Tisza László beköltözött, s nem egy már álló kúria/kastélyépületet jelent. A fentieket az 1783-ban készült I. katonai felmérés is alátámasztja, amely a mai kastély helyén még ekkor is észak-déli kiterjedésű épületeket mutat, ellentétben a mai, jellemzően kelet-nyugati irányú épülettel. 1769-ben tehát még biztosan nem állt kastély a településen.

A fenti adatokat összegezve, annyi talán biztonsággal megállapítható, hogy a beköltöző Tisza család már álló épületeket, köztük a vármegyeházában nevezett épületet foglalt el, s építhetett be később a kastélyba. Ugyanígy birtokba vették a Zsoldos család telkét, és feltehetőleg épületét is, amelyet a tisztartó számára rendeztek be.

Két év múlva, 1771. augusztus 10-én meghalt Tisza László anélkül, hogy nemesi lakhelyét kiépítette volna.

SZÉNÁS REBEKA BIRTOKLÁSA (1771-1782)

Tisza (I.) Lászlónak két fia, István és László maradt életben. István 1761-ben, László 1765-ben született, apjuk halálakor tehát még kisgyermekek voltak. A geszti épületre vonatkozóan közvetlen források ebből a korszakból sem maradtak fenn, korabeli térképekre és az özvegy, *Szénás Rebeka* egykori udvarbírája, *Fazekas*

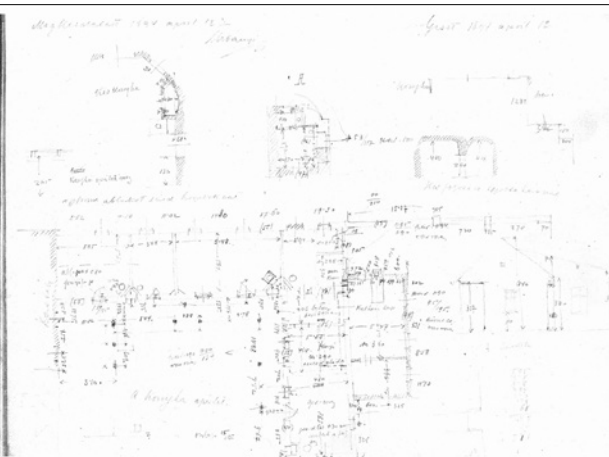
István ellen folytatott perének jegyzőkönyvére támaszkodhatunk csak. A hosszan elnyúló per rengeteg tanú kihallgatásával járt,²⁵ s egy 1781-es tanúvallomásában olvasni, hogy „1780. esztendőben, Húshagyó előtt maga Nemzetes Fazekas István Gesztre által ment Tisza Lászlóné Asszonyomhoz”, majd pár nappal később ő maga vitt egy levelet át Gesztre, „melly Levelet is én maga Palotájában kezében adtam.” A korszakból két térkép maradt ránk. A legkorábbi térkép, amely településszinten is mutatja Gesztet, a már említett, 1783-ban készült első katonai felmérés (6. kép). A mai kastély helyén két komolyabb, egymás felé forduló, észak-déli kiterjedésű épület látszik. A térképről messzemenő következtetéseket levonni nem lehet, mivel azonban a kastély helyén álló épületeknek sem az elrendezése, sem az alakja nem egyezik meg a későbbi kastélyéval, (a kelet-nyugati kiterjedésű kastély L-alakú) arra lehetne következtetni, hogy a térkép még a mai kastély helyén álló régebbi épületeket jelöli. Szénás Rebeka 1782. július 7-én halt meg, az uradalmat a két életben lévő fiú, Tisza István és Tisza László örökölte.

TISZA (II.) LÁSZLÓ BIRTOKLÁSA (1771/1782-1831)

A birtokot 1783-ban felosztván *Tisza Istváné* lett Mezőgyán a pusztáival, Radvánnyal és Csegőddel együtt, a birtok többi részét, így Gesztet is öccse, *Tisza László* örökölte. 1791-ben Tisza István Bécsben meghalt, „véletlen maga magának halálát okozta”, így a birtok végül Tisza

8. kép II. katonai felmérés részlete (1863), a megépült kastéllyal és melléképületeivel

9. kép A konyha alaprajza Möller István hagyatékában, 1894. MÉM MDK Irrattár, Möller hagyaték, K 326

László kezén egyesült, aki 1796-ban nősült meg, felesége *gróf széki Teleki Kata* volt. A kastély kiépítése feltehetőleg hozzájuk köthető. Az épület déli főhomlokzatán, annak keleti szárnyán egy-egy meadillonban egy-egy profilkép látható, feltehetőleg a kastély építtetőit tisztelhetjük bennük. Ebből az időszakból származik egy Bihar vármegyei térkép.²⁶ Az 1780-ban normalizált, majd *Tóth József* vármegyei mérnök²⁷ által 1780-1800 között javított térkép Gesztet falunak jelzi, nemesi kastéllyal: "*Arces vel Magnatum et Nobilium Palatia*". Emellett Pokoly József, a már említett cikkében a kastély kiépítését Tisza (II.) László és Teleki Kata birtoklásának az

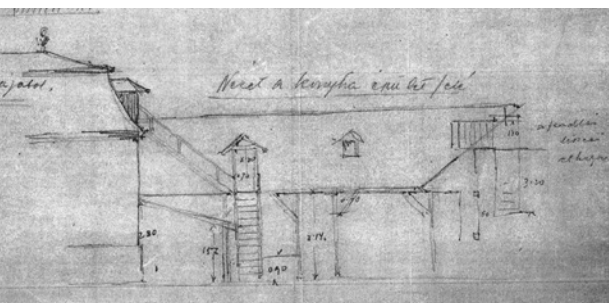
idejére, a 18. század végére teszi: „és valóban, a geszti kastély, melynek a „babilon” alatt lévő erkélye ma is mutatja Tisza László és gróf Teleki Kata monogramját és címerét”.²⁸ A címereknek ma már nyoma sem látszik. Fennmaradt viszont – *Morelli Gusztáv* metszetében – *Háry Gyula* egy rajza a geszti kastélyról (7. kép). A Morelli-féle metszeten a déli főhomlokzat látszik, és ma is látható képét mutatja. Az emeleti erkély korlátja azonban eltér a ma látható pálcás-rendszerű kovácsoltvas korláttól. A rajzon az erkély sarkainál törpepillérek állnak, a köztük lévő korlát-szakaszon két kerék „folt”, feltehetőleg a két címer látható. 1885-ben, *K. Nagy Sándor* Geszten járva még látta a T. L. és G. T. K. monogramos címereket az erkély közepén.²⁹

A kastély stílusjegyei és a már említett Bihar vármegyei ábrázoló térkép³⁰ alapján feltételezhetjük, hogy a kastély a 18. század utolsó harmadában épülhetett, és a geszti krónika alapján bizonyosnak látszik, hogy már ott álló épületek felhasználásával épült fel. Az L-alakú épület két szárának (északi és nyugati) végén a helyiségek boltozottak, a nyugati szárny középfolyosós elrendezésű, alattuk boltozatos pincehelyiségek húzódnak. (A két pincetraktust összekötő pince-szakasz egyértelműen későbbi kialakítású.) Ebből következne, hogy a kastély északi és nyugati szárnyának egy része tartalmazza a korábbi épületeket, a kastély kiépítése során ezeket kötötték össze, közepén a kor szokásának megfelelően kocsiúthajtót alakítottak ki.³¹ Az épülettől nyugatra, feltehetőleg már ekkor megépült az a konyhaépület, amelyről a krónika is megemlékezik.³²

TISZA LAJOS BIRTOKLÁSA (1831-1856)

Tisza Lajos idejéből az eddigieknél is kevesebb adattal rendelkezünk. A geszti krónika 1827-ig követte a települési történeteket, így itt már a krónika adataira sem támaszkodhatunk. A Békés Megyei Levéltárban őrzött számadáskönyvek és egyéb uradalmi iratok építkezésekre vonatkozó adatokat csak elvéve tartalmaznak, akkor is pontos helymegjelölés nélkül. Stíluskritikai alapon a kastély ekkorra már elnyerhette mai megjelenését, csak kisebb átalakításokra kerülhetett sor, amelyek a kastély képét alapvetően nem befolyásolták. Feltehetőleg a kastélytól északra fekvő, déli homlokzatán klasszicista ízű oszlopos inaslak köthető e korszakhoz.

Tisza Lajos 1856-ban hunyt el, halála után 1863-ban bekövetkezett haláláig özvegye, Teleki

10. kép A konyhaépület udvar felőli nézete Möller István hagyatékában, 1894. MÉM MDK Irrattár, Möller hagyaték, K 326

11. kép A kataszteri felmérés részlete, 1884

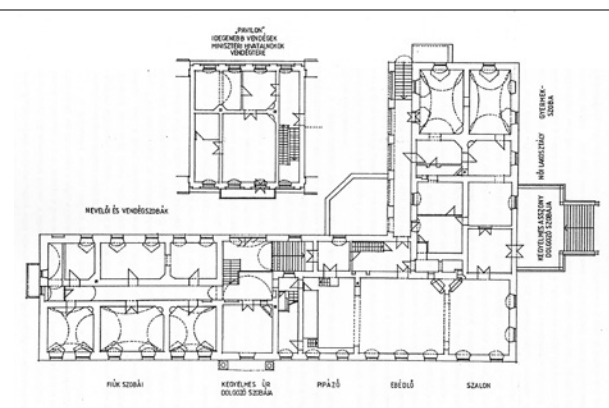
Julianna vezette az uradalmat. Fiai, László, Kálmán és Lajos 1862-ben osztották fel egymás között a birtokot, majd 1866. október 21-én újabb felosztásra került sor Geszten. A geszti birtok végül csere útján került a későbbi miniszterelnök, Tisza Kálmán tulajdonába.³³

TISZA KÁLMÁN BIRTOKLÁSA (1856/1866-1902)

Tisza Kálmán birtoklásának az idejéből már több információ van a kastéllyal kapcsolatban, több kortárs megemlékezett a geszti életéről, levéltári forrásokat azonban sajnos itt is nélkülöznünk kell. Ennek a korszaknak az értelmezéséhez viszont nagy segítséget nyújtottak *Möller István* Geszten készült rajzai.³⁴ Emellett továbbra is Pokoly József már idézett műve az egyik legfontosabb forrás. Pokoly két fontos, *Tisza Kálmánhoz* köthető átalakítást említ. A kastély keleti szárnyán ekkor épült a tágas, körkorlátos, függőtető terasz az új feleség, *gróf Degenfeld-Schomburg Ilona* számára. Emellett Pokoly visszaemlékezése szerint Tisza Kálmán ekkor,

tehát az 1860-as években építtette be a pavilon alatti kocsithajtót és hozta létre a ma is meglévő elrendezést.

A második katonai felmérés 1863-ban készült, Gesztet mutató szelvényén már jól látható a kastély és a park is (8. kép). A kastély ekkor még közvetlenül az utcafronton állt, az L-alakú kastélyépület nyugati végéhez egy L-alakú épület, a konyhaépület csatlakozott. *Möller István* hagyatékában³⁵ fennmaradt egy vázlatfüzet, amely 1894-ben felvett geszti rajzokat is tartalmaz és a mára lebontott konyhaépület rajzát is közli (9-10. kép). A konyha egy L-alakú épület volt, kert felé néző homlokzatán oszlopos tornáccal. Déli homlokzata 6 tengellyel nyílt meg az utca felé, nyugati homlokzatához egy keskeny, észak-déli irányú kéthelyiséges épület csatlakozott.³⁶ A katonai térképen a melléképületek közül az intézőlak (ma óvoda) L-alakú tömbje világosan felismerhető, a belső udvart lezáró istállók és az inaslak is kivehetőek. Ezen kívül számtalan, mára nyomtalanul eltűnt épület látható. A park – a térkép szerint – ekkor még egy szabályos, geometrikus úthálózattal ellátott parkot jelenthetett, északi végében vete-

12. kép A kastély rekonstruált elrendezése

K. Nagy Sándor leírása alapján.

MÉM MDK, tervtár: Zákány Ildikó – Sipos György,
Helyreállítási programterv.

Tér és Forma Építéstervező Kft. Lelt. sz. 40456

ményskerttel, és ettől nyugatra kis épületekkel, talán üvegházak sorával.

Az 1884-es kataszteri térkép a katonai felmérésnél sokkal pontosabb, ahhoz képest is már mutat változásokat (11. kép). Az egyik legfeltűnőbb változás, hogy a kastély már nem az utcafronton áll, hanem déli homlokzata előtt kert is húzódik. Az utca vonalát Tisza Kálmán helyeztette arrébb, talán nem tévedünk, ha a kastély előtti utcarész beparkosítását a kocsíathajtó megszüntetésével hozzuk összefüggésbe. Po-

kolytól tudjuk, hogy Tisza Kálmán az utcából a parkhoz csatolt terület rekompenzációja gyanánt az 1866. évi tagosítás alkalmával a pap, a rektor és a jegyző javadalmának gyarapítására több hold földet engedett át az egyháznak és a községnek.³⁷ A kocsíathajtó megszüntetésének leglátványosabb mozzanata a kocsíathajtó helyén az előcsarnok, és a ma is meglévő, igényes terrazzóval burkolt dobogó kialakítása.

A kastély Tisza Kálmán korabeli alaprajzáról és elrendezéséről pontos adatokat kapunk K. Nagy Sándor Biharországról szóló 1885-ös munkájából (12. kép): a kastély közepén van a főbejárat, „hol lépcsőzet vezet fel jobbra a vendég-szobák, balra a családi szobák folyosójára s szemközt a kegyelmes úr dolgozó szobájába [...]. A dolgozó-szobából balra egy oldalajtó egy kis öltözőn keresztül pompásan berendezett pipázó-szobába vezet, [...] hol a középső szegletet egy pompás majolika kályha foglalja el. Ezután következik a nagy ebédlő, melyet könyvtárcsaládi arcképek díszesítenek [...]. Az ebédlőből nyílik a nagy salon pompásan butorozva. A nagy salontól nyílik a kegyelmes asszony dolgozó szobája [...] pompás könyvtárral. [...] A kegyelmes asszony dolgozó szobája után következik a főúri pompával, fényesen berendezett női lakosztály s végül a gyermekszoba. [...] A kegyelmes úr dolgozó szobájából jobbra menő folyosóra nyílnak a nagy fiúk és a nevelő szobái [...]. Itt van még egy pár vendég-szoba. A főbejáratától balra lépcsőzet vezet fel az emeletbe, vagy pavilonba, melynek fényesen berendezett termei fogadják be az idegenebb vendégeket, – itt szoktak beszállásolva lenni a miniszteri hivatalnokok is [...]”.³⁸ A Vasárnapi Ujság G. K. monogrammos cikkírója 1885-ben szintén ismerteti a geszti kastélyt. Az újságcikk K. Nagy Sándor leírásával megegyezik, néhol kiegészíti: a pipázó reggeliző helyként is szolgált, s étkezések után vagy itt, vagy a teraszon szolgálták fel a kávét és a teát. A K. Nagy által emlegetett „nagy salon” itt „szöglet-szalon, pompás növény-díszítéssel”.³⁹ (A növény-díszítésről sajnos nem derül ki, hogy növényekkel teli helyiségről, vagy esetleg növényi mintával kifestett, tapétázott helyiségről van szó.) Az 1860-as évekbeli átalakításhoz kapcsolódva nem kizárt, hogy ekkor a kastély belseje is megújult. A kocsíathajtó megszüntetése mindenképpen némi építkezéssel, falak mozgatásával járt, az újonnan kialakított helyiségeket feltehetőleg ki is festették. Elképzelhető, hogy ekkor a már meglévő helyiségeket is újradekorálták. A korszakból egy fotó maradt ránk, amely Tisza Kálmán dolgozószobáját mutat-

13. kép Az északi szárny fürdőszobája.

Fotó: a szerző fotója

14. kép Tisza István dolgozószobája. *Vasárnapi Ujság* 51. évf. 41. sz. (1904. október 9. 694.)

ja. A sajnálatosan sötét fotó nem túl informatív, viszont így is megállapítható, hogy a helyiség boltozata keretes kifestésű volt.⁴⁰

Az épület nyílászáróit ekkor nagyrészt kicserélhették, a homlokzati ablakokat és a belsőben az ajtókat egységesítették, az értékleltár felvétele során ebből a korszakból származó nyílászárókból találtak a legtöbbet. Korábbi, 18. századi nyílászárók a feltételezett két régebbi épületrészben maradtak fenn, kevésbé forgalmas helyeken, emellett a középfolyosós épületszárny nyílásrendszere, illetve folyosóra néző bevilágító ablakai mutatnak 18. századi eredetet. Ugyanígy, a burkolatok is megújultak, az épület táblás parkettái, terrazzó burkolatai köthetők ehhez a korszakhoz.

A kastélyban ekkora két igényes fürdőszobát alakítottak ki.⁴¹ A kastély északi szárnyában lévő fürdőszoba padlóját és oldalfalait nagyméretű, párkánnyal lezárt márványlapok burkolják, a padlóburkolatban egyértelműen látható a feltételezett sülyesztett kád helye (13. kép). A restaurátori kutatás az oldalfalakon a márványburkolathoz illeszkedő kifestést tárt fel. A fürdőből

kisméretű mellékhelyiség nyílik, fehér párkány-csempével lezárt csempiburkolattal. Ugyanígyen csempiburkolatot figyeltünk meg a kastély nyugati végében lévő mellékhelyiség falain is. A fürdőszobák, illetve mellékhelyiségek pontos készítési idejét nem ismerjük, de Möller István rajzai megadják a fürdőszobák lehetséges készítésének a végdátumát. Möller rajzain látható az épülethez csatlakozó konyhaépület, a két épület között ekkor már nem volt közvetlen átjárás.⁴² Mindezek alapján úgy véljük, hogy a fürdőszoba valamikor 1866 és 1894 között készült el.

A kocsiathajtó megszüntetését, s a terasz építését leszámítva a kastély külsején nem sok változtatás történhetett. K. Nagy Sándor 1885-ös újságcikkében veres tetejű kastélyként emlékezik meg róla.

TISZA ISTVÁN BIRTOKLÁSA (1902-1918)

Tisza Kálmán 1902-es halálával a kastélyt a későbbi miniszterelnök, *Tisza István* örökölte. Az épületet lényegében ő sem alakította át, csak

modernizálta. Bevezette a villanyvilágítást, *Knuth Károly* mérnök tervei alapján vízvezetékkel látta el az épületet. A belsőben is csak csekély átalakítást végzett, a nagyebédlőből könyvtár,⁴³ Tisza Kálmán egykori pipázójából ebédlő lett, saját dolgozószobáját pedig a kastély rövidebbik, északi szárnyában, az északkeleti boltozott szobában hozta létre⁴⁴ (14. kép). Tisza István birtoklásához köthető a két nagyterem kandallója és az egykori női szalon TI monogramos kályhája is, illetve Pokoly szerint ekkor készült az L-szárnyak találkozásában lévő terasz és az inaslakást a kastéllyal összekötő fedett faszerkezetes átjáró, amely ma is – kisebb hiányoktól eltekintve – épen megmaradt. Tisza István 1918. október 31-én gyilkosság áldozata lett, halálakor ingó és ingatlanulajdonairól is részletes leltárt vettek fel, ám a leltár az épületre vonatkozó adatokat nem tartalmaz.⁴⁵ Fennmaradt viszont egy írógéppel írt leltárkönyv, amely az uradalom egyes majorságainak a leltárát és azok tartozékait veszi számba.⁴⁶ E szerint a kastélyt a 20. század elején részben pala, részben bádoggal fedte, 30 szobája volt, míg a hozzátartozó konyhaépületben három szobát, három konyhát, egy kamrát és egy gyümölcsös szobát vettek leltárba. Az istállóépületben ekkorra két autó számára garázst alakítottak ki, a cselédlakást irodaként találjuk meg, a tisztartóház verandája pedig üvegezett volt, itt öt szobát, egy konyhát és egy kamrát vettek leltárba. A kastélykertben állt még egy kiskastély, hat szobával, fürdőszobával, külön konyhaépület, nyári konyha, sertésöl és pince tartozott hozzá. A leltár hosszasan sorolja a különféle épületeket, ezekből ma már csak a kastély, a cselédlak, a tisztartói lak és az Arany János-ház áll.

1945 után a kastélyegyüttesnek a szokásos magyarországi kastélysors jutott. Az egykori tisztartóházból óvoda lett, az épületet kibővítették, nyílászáróit átalakították, de mára feltárt árkádós belső udvara őrzi az egykori uradalmi épület magját. 1954-ben a községi tanács elkezdte a kastélyt, engedély nélkül, kultúrházzá átalakítani, ekkor bontották el az egykori pipázó és az ebédlő, illetve az ebédlő és a szalon közti válaszfalakat, javították a tetőzetet, az ablakokat és az ajtókat, gipsz-domborműveket állítottak helyre.⁴⁷ Még ez évben a Békés Megyei Állat és Zsírbegyűjtő Vállalat a Tisza-birtok egykori három istállóját „az épületek eredeti jellegének szigorú megőrzésével” tatarozta, átalakította. A jogellenesen elvégzett munkálatok súlyosan károsították, az azóta már elpusztult copf stílusú istállóépületeket. Az iskola 1957-ben költözött

be az épületbe, ekkor a fennmaradt iratok alapján csak egy utólagos válaszfalat bontottak el.⁴⁸ A folyamatos használat és karbantartás, illetve a helyiek értéket felismerő hozzáállásának eredménye, hogy az épületnek szinte minden eleme, nyílászárói, burkolatai történeti, műemléki értékűek. Reméljük, a tervezett felújítás az épület meglévő értékeinek figyelembevételével, az épület értékeinek a megtartásával méltó lesz a Tiszák örökségéhez.

JEGYZETEK

1. A 12. tengelyben lévő 2019 nyarán lehullott és megsemmisült.
2. Kapossy János: A magyarországi barokk európai helyzete. *Magyar Művészet* 7. évf. (1931) 1. sz. 18.
3. Rados Jenő: *Magyar kastélyok*. Műemlékek Országos Bizottsága, Budapest, 1939. 15.
4. A Rados Jenő által közölt 1772-es építési évszámot nem tudjuk hitelesen alátámasztani.
5. A kutatás során sajnos a Nagyváradon lévő Bihar megyei levéltárba nem jutottunk el.
6. MNL OL P 1462 Tisza család geszti iratai, 1768–1943. Az „a” állag személyes, gazdasági és egyéb iratokat tartalmaz, a „b” állagban rokon családok iratai találhatók meg.
7. BÉML XIII. 1. A Tisza család iratai 1578–1910.
8. Uo. Továbbiakban: Fekete Geszti Krónika.
9. *Regestrum Varadiense*. Közzéteszi Karácsonyi János és Borovszky Samu. Budapest, 1903. 265. oklevél.
10. Lásd hozzá: Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 619.: 1220 villa de Guez, 1341 Gezth, 1401 Fekete Gezt, 1410 Egyhazas Gezt, 1483 Kyskezh néven fordul elő.
11. Egy 1735-ös összeírásban is egykori curialis helyként említik. MNL OL E 156.a. Fasc. 080. – No. 006 / a.
12. Fekete Geszti krónika, 10–11.
13. Geszt mellett Mezögyán, Ugra, Madarász, Homorog és Cséffa is a nádor birtokába került volna, a Rákóczi-szabadságharc azonban megakadályozta a birtokok átadását. MNL OL E 156. a. Fasc. 087. No. 004.
14. Dr. Komáromy András: *A borosjenői Tisza család ősei*. Különnyomat a Turul 1895. évfolyamából. A Tisza-per anyaga az országos levéltárban: MNL OL O 18 Processus Tabulares 4-4308, 4-4322.
15. MNL OL O18 Proc. Tab 4-4322. Lásd Komáromy 152.
16. MNL OL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii 47. kötet. 559 – 560.
17. Fekete Geszti Krónika, 53.
18. A krónika későbbi bejegyzésében, a 89. lapon az uraság tisztjeként említik, „ki 1740-ben debreceni deákká lett.”

19. Uo. 56.
20. Uo. 73.
21. A Békés Megyei Levéltárban olvasható Busa László *Békés Megyei kastélyok állapota és parkjaik növény-állományának taxonómiai felmérése* c. 1988-as munkája. Ő a Tiszák első geszti lakhelyeként a ma már nem álló kiskastélyt említi. A tanulmány hivatkozásokat nem tartalmaz. A 20. századra vonatkozó információk a család utolsó főkomornyikjától, Brányik Sándortól származnak. Brányik 1945-ig állt a Tiszák szolgálatában, 1987-ben halt meg.
22. Pokoly József: A geszti otthon. in: *Tisza emlékkönyv. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára*. Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, Debrecen, 1928. 21.
23. Uo.
24. HBML IV A 1/d. Az összeírás az 1772-es, Mária Terézia féle összeírás anyaga között található meg.
25. BÉML XIII.1.a. A Tisza család irata 1578-1910. 2. doboz, Bihar vármegyei esküdt jegyzőkönyv, 1780-1783.
26. OSZK Comitatus Bihariensis_1780_[TK 3011] Megjegyzendő, hogy Vályi András Magyar Országának leírása című munkájában Geszten nem említi kastélyt.
27. Tóth József valószínűleg 1789–1790 körül végezhette a váradí akadémián. Emődi András: Adatok a bihari erdőfelmérések történetéhez (a Nagyváradi Római Katolikus Püspökség uradalmához tartozó erdők az 1811–1821 közötti széküresedéséskor). *Historia Scientiarum* 10. szám, 2012. 8.
28. Pokoly 21.
29. K. Nagy Sándor: Geszten és vidékén. *Budapest Hírlap* 5. évf. 173. sz. (1885. június 25.) 2.
30. lásd 26. jegyzet.
31. A Gesztről szóló irodalomban szintén elterjedt, hogy a pavilon későbbi építésű, elkészültét általában a 18. század végére tették. Semmilyen írásos dokumentum nem támasztja alá ezt a felvetést.
32. A konyhaépületet 1945 után elbontották.
33. Az irat Bíró László tulajdonában van Geszten.
34. Möller hagyaték, K 326. MÉM MDK, Tudományos Irattár.
35. Uo.
36. A konyhaépületet feltárásához lásd jelen számban Nádai Zsófia tanulmányát.
37. Pokoly 27.
38. Lásd 29. jegyzet.
39. *Vasárnapi Ujság* 32. évf. 48. sz. (1885. november 29.) 770.
40. A festőrestaurátori kutatás eredményeinek az összefoglalóját jelen számban Tarbay Anna Mária közli.
41. Schmidt Henrik szerint a fürdőszobát, amely a század 70-es éveiben vált elterjedté, a hölgyek használták. Lásd hozzá: Schmidt Henrik: *Tisza István boldog évei*. KT-Electronic, Budaörs, 2011. 15. Schmidt Tisza István fiának volt házitanítója, 1901-től 6 évig állt a család szolgálatában.
42. Az épület nyugati végében lévő mellékhelyiségben, a nyugati falban falfülke volt látható. Feltételezésünk szerint egykor ajtó nyílhatott itt.
43. Pokoly 37. Illetve Schmidt 13.
44. *Vasárnapi Ujság* 51. évf. 41. sz. (1904. október 9.) 694.; valamint Pokoly 21.
45. BFL VII.12.b – 1918 – 196071, Tisza István borosjenői és szegedi gróf ifj. hagyatéki ügye, teljes ügy – tartalmaz ingóeltár.
46. A leltárkönyv Bíró József tulajdonában van. Köszönjük, hogy a leltárkönyvet rendelkezésünkre bocsátotta.
47. MÉM MDK, Tudományos Irattár 587-6/4.1955. VIII.
48. MÉM MDK, Tudományos Irattár 8631-0880/1957. VIII.28.

A KÚRIÁBÓL NÖVESZTETT KASTÉLY II. – BESZÁMOLÓ AZ EGYKORI GESZTI TISZA URADALOM KÖZPONTI ÉPÜLETEINEK FALKUTATÁSÁRÓL

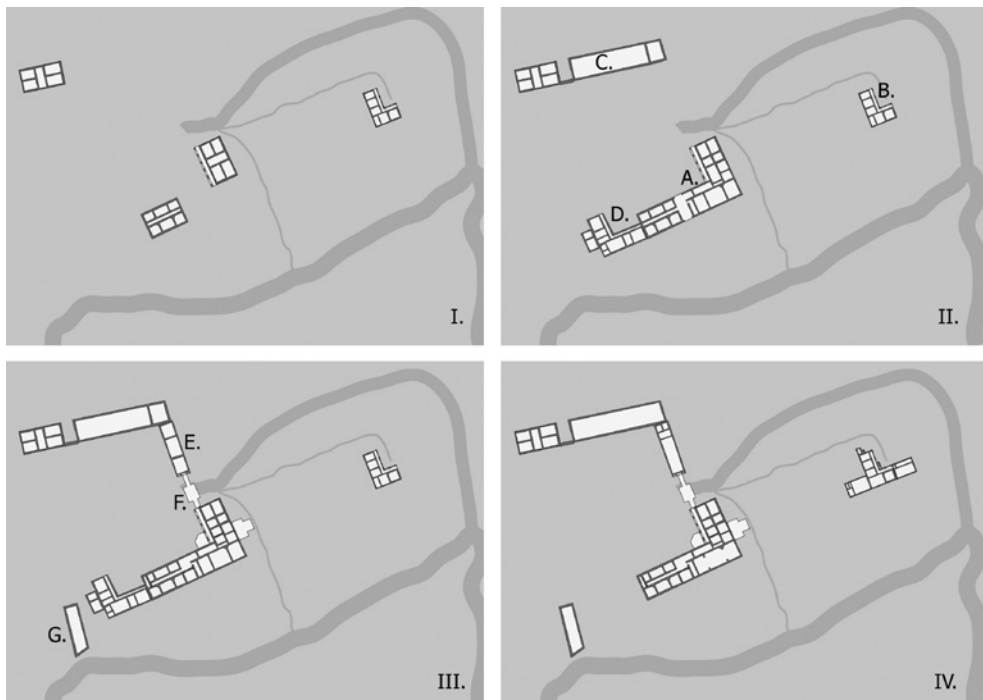
Jankovics Norbert

Művészettörténész, régész, műemléki szakértő. Pályámat kis muzeológiai kitérő után építészettörténeti kutatásoknak szenteltem. 2009 óta műemlékvédelmi profilú intézményekben dolgozom, 2014 óta műemléki szakértőként a legkülönbébb korú, funkciójú, állapotú műemlékek kutatását végezem. Tudományos publikációim a műemlékes kutatásaim mellett az Árpád-kori művészettörténet egyes témáiról, és műemléki topográfiai tevékenységről is szólnak.

E-mail: norbert.jankovics@gmail.com

A CASTLE GROWN FROM A MANSION II. – REPORT ON THE WALL EXPLORATION OF THE CENTRAL BUILDINGS OF THE FORMER TISZA-MANOR IN GESZT

The Tisza Mansion in Geszt, Békés County is located in the center of the settlement, north of the Reformed church, in the remaining area of the former English landscape park, in a front garden with trees. Despite the high-quality details of the building and its famous owners, the mansion has not been the subject of any scientific work before, although it has been listed under monument protection since 1951. No documents or data related to the construction were found during the review of archival documents that are scattered in several places throughout the country. However, the Fekete Geszti Krónika (Black Geszt Chronicle), which was closed by the clerk of the settlement in 1827, proved to be an important source. Analyzing the data of the chronicle, maps, contemporary reports and the drawings of Geszt made by István Möller has made it possible to outline the construction history of the building complex of the Tisza-manor in Geszt. The Tisza family became the landlords of Geszt in 1760. At that time, there was no noble house in the settlement, the family occupied already standing buildings, including the noble county hall. According to the style features of the castle and reports of the time, after the death of István Tisza, the acquirer of the estate, presumably his son, László Tisza developed the mansion complex in the last third of the 18th century. At the end of the 19th century, the coat of arms of László Tisza and his wife, Count Kata Teleki could still be seen on the upstairs railing of the castle. In our opinion, László Tisza did not demolish the buildings already standing there but built his residence by connecting them. In the central axis of the main wing of the L-shaped building there was a carriage gateway, above it a two-storey “pavilion building” rose. The so-called officer’s house was also established with the utilization and conversion of an existing building, which until recently functioned as the settlement’s kindergarten. At a later construction date, presumably in the early 19th century, the simple rectangular butler’s house with a Classicist façade was made. Major developments took place during the tenure of Kálmán Tisza (1866-1902), the carriage gateway was eliminated and built-up, the area in front of the castle was landscaped. At that time, the elegant terrace with stone balustrade was built in front of the women’s salon for Kálmán Tisza’s wife, Ilona Degenfeld-Schomburg. During this period, the doors and windows and finishes of the building were largely renewed, and bathrooms were created for the ladies of the mansion, the high-quality tiles and marble cladding of which have survived to this day. Prime Minister István Tisza did not fundamentally change the appearance of the building either, he just made the façade repaired and the castle interior modernized. He connected the butler’s house to the castle building with the wooden-structured dry passage, which has remained largely intact to this day, and the terrace created at the junction of the two courtyard wings can also be linked to him. After 1945, the mansion building had the usual fate of the Hungarian castles. After several handlers, the local school eventually moved into the building and used it until 2017. As a result of continuous use and maintenance, as well as the value-recognizing attitude of the locals, almost all the elements, doors and windows and cladding of the building have kept their historical and monumental value.

1. kép A geszti Tisza-kastély telkének és környezetének beépítése a 18. század közepétől, a mai utak jelölésével.

I. 18. sz. közepe, II. 18. sz. utolsó negyede, III. 20. sz. eleje IV. 2017 A.= a kastély B.= a tisztartói ház

C.= az istálló D.= a kastélyhoz épített konyha E.= az inaslak F.= a fedett átjáró G.= ismeretlen funkciójú melléképület. Rajz: Design Art Werk és Mobilia Kft. felmérése nyomán a szerző

A hazai barokk kastélyépítészeti emlékeinek építéstörténete általában tisztázott, a legtöbb épületet pedig valamilyen kutatás is érintette. A geszti Tisza-kastély, a hozzátartozó fontos személyiségek, az épület 18. századi eredete és 19. századi nivós részletei ellenére sem került korábban a szaktudományok érdeklődésének homlokterébe egészen a közelmúltig. Ebben valószínűleg a geszti kastély szerényebb méretei, és a nagyobb városoktól való távolsága is közrejátszott. A Nemzeti Kastélyprogram keretében 2015 és 2017 között az Építéstörténeti dokumentáció elkészítését a helyszíni kutatás követte, mindkét fázis Galamb Zsuzsanna és e tanulmány írójának feladata volt (a közben változó intézményi környezetben), amely folyamat során nemcsak a kastély építéstörténetét, de a környezetében lévő épületek főépülethez való viszonyát is tisztáztuk. Jelen beszámoló, kapcsolódva a közvetlenül előtte olvasható történeti leíráshoz, az egykori Tisza uradalom központi épületeinek helyszíni kutatását ismerteti röviden.¹

Az épület egyes helyiségeiben roncsolásos módszerrel kutattuk. A falkutatást a szokott módon, a festés- és vakolatrétegek szondázását követően a vakolatnak részleges, sávokban történő leverésével végeztük el. Célunk a korábbi kifestések, osztófalak, és az esetleges egyéb épített szerkezetek nyomainak feltárása, periodizációjuk meghatározása volt. Kutatószondákat és sávokat nyitottunk a külső homlokzatokon, és egyes előre kijelölt helyiségek belső falain. Tevékenységünkkel párhuzamosan zajlott a kastély szondázó fa- és festő restaurátori kutatása, melynek eredményeiről külön dokumentációk készültek.² A roncsolásos falkutatás szándékunk szerint nem terjedt ki azokra a helyiségekre, amelyekben a festő restaurátori kutatás jelentősebb, kiterjedtebb falfestést tárt fel.

A kutatás csak korlátozottan volt megvalósítható az óvoda, egykori tisztartói ház belsejében. Az itt működő óvoda ugyan kiköltözött az épület keleti feléből, de a nyugati részt elfoglaló konyha

további, zavaratlan működésének biztosítása érdekében a belső kutatásáról le kellett mondanunk, azt a kivitelezést közvetlen megelőző időszakra halasztva.

A szomszédos telkeken álló, romos melléképületek részletes kutatására két okból nem kerítettünk sort. Egyrészt, mert a túlnőtt növényzet miatt a még álló falakhoz nem lehetett biztonságosan hozzáférni, másrészt a telkek tulajdonjoga rendezetlen volt. A melléképületekről azok

ma is érzékelhető elrendezése, kiterjedése alapján, a történeti források elemzésével néhány hipotézist mégis megfogalmaztunk.

ÖSSZEFOGLALÁS

A roncsolásos kutatás eredményei alapján kijelenthető, hogy a főépületnek tekinthető kastély két korábbi, 18. század közepi (esetleg kicsivel korábbi?) lakóház összekapcsolásával, a 18. század utolsó negyedében épült ki (*1. kép*). A korábbi lakóházak közül a jelenlegi kastély nyugati szárnya középfolyosós elrendezésű, szimmetrikus alaprajzú épület volt, a folyosó mindkét oldalán három-három dongaboltozatos helyiséggel. Az épület alatt pince húzódik, amelynek alaprajzi elrendezése némileg eltér a földszinttől, szintén folyosós rendszerű volt, de folyosója északon húzódott, s innen nyíltak a dongaboltozatos pincehelyiségek. Az épület mérete, alaprajzi elrendezése magasabb lakóigények kielégítésére is alkalmassá tette. A másik házat a kastély északi szárnyában tártuk fel. A közel szimmetrikus épület teljes homlokzata előtt tornác futott végig. Bejárata a középső helyiségbe nyílt, amely az épület teljes szélességét elfoglaló konyha volt. A konyhából két-két, szimmetrikus elrendezésű, boltozott szoba nyílt. Valószínű, hogy a két szomszédos épület funkciója szorosan összefüggött – az utóbbi épületben volt a konyha, és további négy lakószoba, a középfolyosós minden bizonnyal urasági lak lehetett.

A Tisza család 1760-ban lett Geszt birtokosává, a kastély kiépítésére azonban csak a 18. század utolsó negyedében került sor a két korábbi épület összekötésével. Ekkor az északi épülethez dél felől egy kelet-nyugat irányú szárnyat emeltek, és az északi szárny belmagasságát, a két hátsó, északi szoba kivételével, az új helyiségek (nagyobb) belmagasságához igazították. Az így létrejött L-alakú épületet és a korábbi középfolyosós házat egy kocsiáthajtó közbeiktatásával kapcsolták össze. A kocsiáthajtó felett már ekkor is állt a pavilon szerű emeleti rész, amely tereiben a restaurátori szondázó kutatás nivós díszítőfestést tárt fel. A díszterem elrendezésén következő század során sem változtattak, ezzel a feljárat a meglehetősen szűk, reprezentációs igényeket nélkülöző lépcsőház maradt a mai napig.

A 19. század második felében, *Tisza Kálmán* birtoklása idején került sor a kocsiáthajtó megszüntetésére, ezzel jött létre a nyugati szárny mai közlekedési rendszere. A kapualj helyén nyert

2. kép A geszti Tisza-kastély periodizált alaprajza, a szintek megnevezésével és a helyiségek számozásával. Az építési korszakok: I. 18. sz. közepe előtt, II. 18. sz. közepe körül, III. 18. sz. utolsó negyede, IV. 18. sz. elbontott falak helye V. 19. sz. közepe után, Tisza Kálmán VI. 1900 k., 20. sz. eleje, Tisza István VII. 20. sz. második fele. Rajz: Design Art Werk és Mobilia Kft. felmérése nyomán a szerző

3. kép A geszti Tisza-kastély F21. helyiség (középfolyosó) északi falán feltárt jelenségek. 1-téglafal, 3-levésett felület falcsorbázata, 15-befalazott fűtőnyílás és áthidalója, 16-teherhárító téglái.

Rajz: a szerző, fotó: Bélavári Krisztina, Galamb Zsuzsanna

belső tér északi felében a belső udvar felé nyíló új előteret létesítettek, a déli részébe „pódiumot” építettek, és egy szobát alakítottak ki. Ebben a korszakban látták el a kastélyt fürdőszobákkal, amelyek részben máig őrzik eredeti burkolataikat.

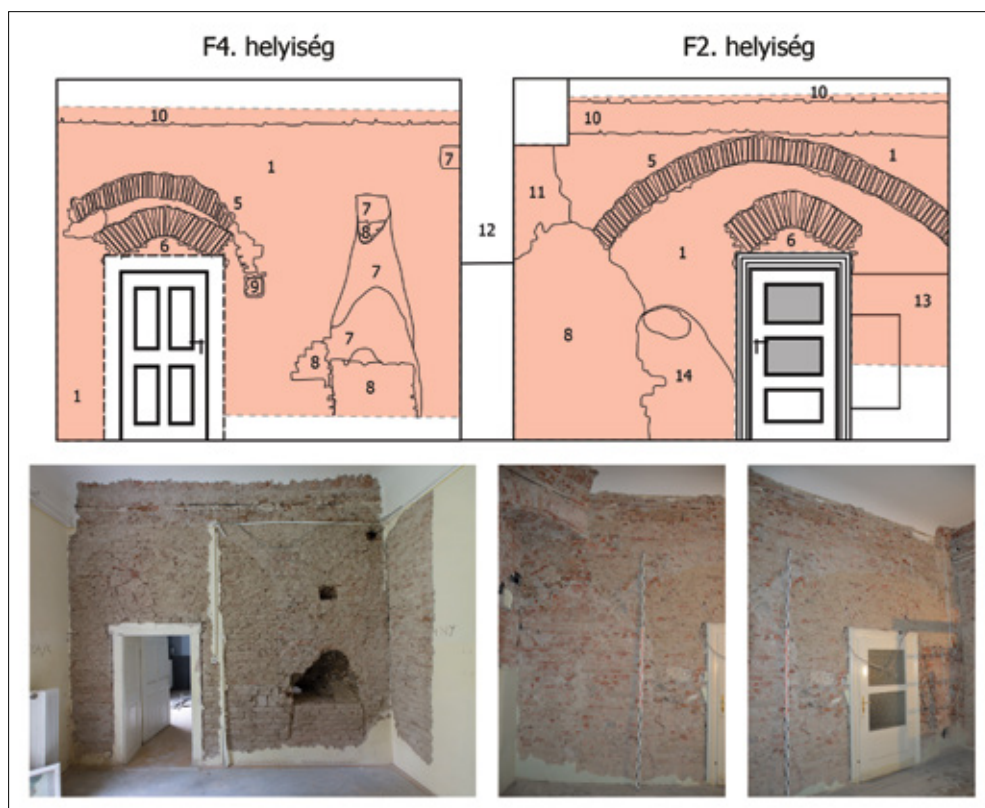
Tisza István birtoklása idején 1902 után, a belső modernizálására és a külső homlokzatok tatarozására került sor. A korszak látványosabb építési beruházása a kastélyszárnyak találkozásában lévő, belső udvari terasz megépítése volt.

A kastélyt a tőle északra fekvő inaslakkkal ma egy 20. század eleji (Tisza I.) fedett faszerkezetű folyosó köti össze. Az inaslakkkal kapcsolatosan sajnos nem rendelkezünk forrásokkal, formája és oszlopos homlokzata határozottan klasszicista ízű, ezért feltehetőleg a 19. század első felében épült. A kutatás során megállapítottuk, hogy őrzi ugyan eredeti tömegét és méreteit, de déli,

oszlopos homlokzata kivételével a 20. század második felében teljesen újjáépítették.

Az egykori tisztartói ház, későbbi óvoda telke a 18. század középso harmadáig a Zsoldos családé volt, források először a 19. század elején nevezték inspectoralis háznak. A tisztartói lakhely, a térképnek megfelelően, a kutatás alapján egy kis L-alakú épület volt, az L-tömb belső homlokzatán nyitott tornáccal. Az épület keleti szárnyában három szoba lehetett, kettőből ajtó nyílt a szabadba. Az épület egy periódusban, formái alapján a 18. század közepe táján, esetleg azt követően épülhetett.

A kastély mögötti telken álló nagyméretű istálló ma elhanyagolt és romos. A fennmaradt források tanúsága szerint korábbi eredetű lakóegység bővítésével jött létre a 18. század végén, a legvalószínűbben a kastély kiépítésével egy-

4. kép A geszti Tisza-kastély F2 és F4 helyiségeinek déli falán feltárt jelenségek. 1-téglafal, 5-elbontott boltozat lenyomata, 6-nyílás eredeti áthidalója, 7-elbontott tűzhely és szabadkémény nyomai, 8-elbontott tűzhely és szabadkémény átfalazása és fal pótlása, 9-betömött gerendalyuk, 10-falkorona magasztás, ráfalazás, 11-ismeretlen okból levéselt felület, 12-utólagos falazás, fal javítás, újrafalazás, 13-utólagos falfülke, 14-eredeti, utóbb befalazott falfülke, eredeti vakolás nyomaival. Rajz: a szerző, fotó: Bélavári Krisztina, Galamb Zsuzsanna

időben. Az istálló nyugati végét alkotó lakóház elrendezése, amelyhez hozzáépült az istállórész, a korai eredetű, szobákkal kísért, középső konyha-cselédépülethez teszi hasonlatossá. Falkutatás hiányában az istállóval kapcsolatos periodizációs felvetések egyelőre nem igazolhatóak.

A KASTÉLY

A roncsolásos falkutatás eredmények összefoglalását az egyes építési periódusok időrendben való tárgyalásával, az azokhoz köthető jelenségek rövid leírásával adjuk (2. kép).

A Fekete Geszti krónika alapján feltételezésünk szerint két korábbi ház állt a mai kastély területén.³ Az egyik feltételezett korábbi épületet

a kastély nyugati szárnyába lokalizáltuk, a kutatás során célunk a korai épület meglétének, kiterjedésének és alaprajzi rendszerének a vizsgálata volt. A korai épület lokalizációjában és méretének a meghatározásában segítségünkre volt a pince alaprajza, ahol a 17-21-es helyiségek egy építészeti egységet alkotnak. Mindezek alapján egy téglány alaprajzú épület körvonala rajzolódott ki, amelynek keleti végfala a mai 22-es, 23-as helyiségek keleti fala lehetett. A kutatás során az említett két helyiség 21-es folyosó felé néző falán nyitott kutatószondákban, a 22-es és 23-es helyiségek keleti falával azonos szélességben erősen megvésett téglákat találtunk a déli falon, a 23-as és 20-as helyiségek találkozásánál falelválás is mutatkozott. Az épület folyosóján

5. kép A geszti Tisza-kastély F1 helyiségének (udvari oldalfolyosó) keleti falán feltárt jelenségek.
1-tégla fal, 2- levésett felület- falpiller helye, 3- levésett felület- fal csorbázata, 4- nyílás átalakításának nyomai.

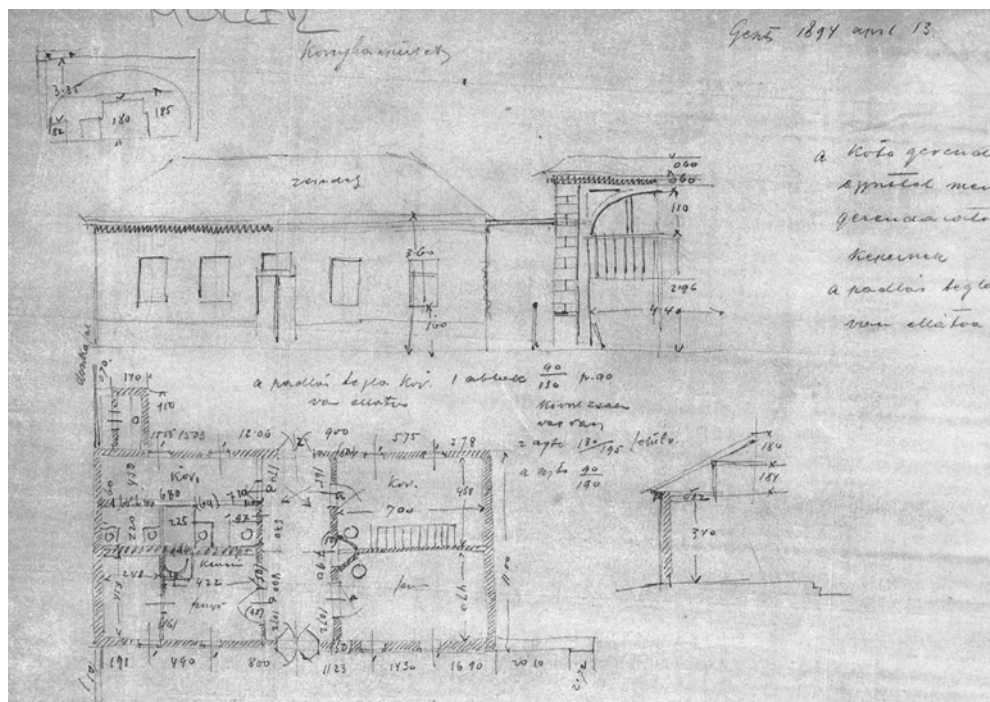
Rajz: a szerző, fotó: Bélavári Krisztina, Nagy Krisztina

(21), mindkét oldalt két-két szabályos áthidalóval kialakított tüzelőnyílást tártunk fel, amelyek a falazattal egykorúak (3. kép). Ugyanígy, a folyosóra néző ajtók is építéskoriak, az ajtók szára szabályos, utólag nem roncsolt. A 21-es folyosó északi falán, a középtengelyben egy nagyméretű teherhárító ívet tártunk fel. Az ívről azért volt szükség, mert az épület alatti pince alaprajza eltér a földszint alaprajzától, míg a földszint középfolyosós elrendezésű, s innen nyílik az oldalankénti három-három szoba, addig a pince oldalfolyosós. A szerkezet a két közbeeső haránt irányú pincefalra vezet le a középfolyosó középső szakaszának a terhére. A dongaboltozatos folyosó a pince északi oldalán húzódik, az épület teljes hosszában, s innen nyílt egykor három, ma utólagos válaszfalakkal több kisebb helyiségre osztott dongaboltozatos helyiség. Ebben az épülettraktusban, a földszinti dongaboltozatos helyiségekben (22, 23, 24, 25, 26, 27) további kutatószondákat nem nyitottunk, mert a restaurátorok díszítőfestések nyomait tárták fel. A 28-as helyiség egyértelműen utólagos kialakítású, a 26-os szobából választották le, keleti válaszfala élesen elválik az északi főfaltól. Megmaradt burkolatai

– öntött terrazzó padlója és a falakon megmaradt párkányos csempeburkolata – alapján a kis helyiséget később választották le, fürdőszoba céljára.

A kutatás során tisztázni szerettük volna a korai épület bejáratát, amely feltételezésünk szerint a település felől, tehát a déli homlokzaton, a középtengelyben nyílt. A díszítőfestések miatt a szobák belsejében (24-es, 25-ös helyiségek) nem kutathattunk, de a déli homlokzat kutatása sem hozott eredményeket, nyílás nyoma nem került elő. A homlokzaton a történeti vakolat épen megmaradt, ezért a bejárat tisztázása érdekében további kutatóablakokat nem nyitottunk. Úgy véljük, hogy az épület bejárata a mai 25-ös helyiség valamelyik ablakának a helyén nyílt. A belsejében a díszítőfestés, a homlokzaton az épen maradt történeti rétegek miatt kerültük a további kutatást, a 18. század közepén épült korai épület nyílásrendszerét ezért nem tártuk fel, de az ablakai a mai helyen, legfeljebb kissé eltérő méretben nyílhattak. Ezt a szobák dongaboltozatainak a fiókkiosztása is valószínűsíti (helyenként utólag megnagyobbítva).

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a korai, feltehetőleg a 18. század közepe előtt, közepe

6. kép Möller István felmérése a geszti Istálló nyugati szélén álló lakóházról, alaprajz és metszet, 1894.

Fotó: MÉM MDK Budapest, Tudományos Irrattár Möller hagyaték, K326

táján emelt épület középfolyosós elrendezésű volt, bejárata feltehetőleg a déli, a település felőli oldalán nyílt. Az épület teljesen szimmetrikus elrendezésű, a 21-es számú dongaboltozatos folyosó mindkét oldalán három-három, az ablaknyílásai fölött fiókkal ellátott dongaboltozatos helyiség nyílt. A kis ház alaprajzi elrendezése tehát megfelelt a mainak, a 26, 28-as helyiségek kivételével. A 26-os helyiség felosztása a fürdőszoba kialakításakor történt. A korai épület nyíláskiosztása megfelelt a mai állapotnak.

A másik korábbi épületet az L-alak északi szárnyába, a két csehsüveg-boltozatos helyiség környékén lokalizáltuk, feltételezésünk szerint szimmetrikus elrendezésű, kétraktusos ház lehetett. A 6-os, 7-es és 8-as helyiségekben a restaurátori szondázó kutatás díszítőfestés nyomait tártuk fel, így ezekben a helyiségekben nem kutathattunk.

A 2-es helyiség déli és északi falán elbontott boltozat nyomát tártuk fel, s ugyanilyen boltozati ív lenyomatát találtuk a 4-es helyiségben is (4. kép). Az egykori boltozatok nem teljesen fedték

le a két szobát, azok a mainál kisebb alapterületű terek felett emelkedtek. Mindkét helyiségben a közös válaszfal környékén a falazat erősen átépített. A 2-es helyiség déli falán a járószinttől a délkeleti sarok felé egyre szűkülő sávban a falazat újrarakott, habarcsa a mellette lévő falazatétól eltérő, világosszürke, homogén szerkezetű, a koromfoltok tanúsága szerint a nyomok épített tüzelőszervezethez tartoznak. A 4-es helyiségben, a déli falon szabálytalan alakú, erősen kormos, befalazott nyílásokat tártunk fel, melyek vonalát képzeletben összekötve egy kéménykürtő lenyomata bontakozik ki. A déli falon a nyugati válaszfal mögé befutó kormos meszelérszrtegek látszanak, a két fal pedig nincs kötésben. Megvizsgáltuk az északnyugati sarkot is, itt azt tapasztaltuk, hogy a kályhafülke a nyugati válaszfállal kötésben készült, a falazat habarcsa világosszürke.

A 2-es és a 4-es helyiségekben az ajtónyílások a falazattal egykorúak, áthidalóikat feltártuk. A 2-es helyiségben, a déli falon az ajtónyílás keleti szára mellett falfülkét tártunk fel, a fülke

7. kép A geszti Tisza-kastély északi szárnyának északi vége a kutatás után. Fotó: Nagy Krisztina

felső felében felpikkelt, fehér meszelésréteggel. A helyiség bejáratát és bevilágító ablakát a tornác felől vizsgáltuk. Az ajtó és a bevilágító körül szabályosan rakott téglafalat találtunk, a falazat habarcsa a szobákban talált barnás falazóhabarccsal azonos.

A feltárt jelenségek alapján megállapítható, hogy a mai 2-es és 4-es helyiségek korábban egy helyiséget képeztek. A helyiséget konyhaként azonosítottuk, amelynek bejárata a mai 2-es helyiség nyugati falában lévő bejáratlal lehetett azonos. A helyiség keleti és nyugati felét is egy-egy csehsüveg-boltozat fedte, középtengelyében pedig, a keleti falon tüzelőberendezés és nagy szabadkémény állt. A korai, téglány alakú helyiség északi és déli falán is két-két, a ma is meglévő helyen lévő ajtó nyílt a szomszédos helyiségekbe. A boltozatok és a tüzelő elbontása a kastély építésének az idején, a 18. század utolsó negyedében történhetett. Ekkor a belmagasságot megemelték, s a mai válaszfal behúzásával a korábbi konyhateret kettéválasztották. Az így létrejött nyugati 2-es helyiség délkeleti sarkában új fűtőberendezést alakítottak ki, amelyet többszöri átalakítással, a még látható szerkezeti alapján egészen a közelmúltig használhattak. A válaszfal építésével egy időben alakították ki a 2-es helyi-

ség északkeleti, lecsapott sarkában a tüzelőberendezést, illetve a 4-es helyiség északnyugati sarkában a félköríves záródású kályhafülkét is.

A 3-as helyiség délkeleti sarkában a kályhafülke és a falazat viszonyát vizsgáltuk. Megállapítható, hogy a kályhafülke mögé erősen kormos meszelt felület fut be, a kályhafülke kialakítása utólagos. A helyiség déli falán a tornácra nyíló ajtóról a homlokzati kutatás alapján megállapítható, hogy későbbi átalakítás, az ajtót az ott lévő ablak átalakításával utólag törték a falazatba. A helyiség jelenlegi nyíláskiosztása viszont az eredeti állapotot tükrözi, ezt a nyílások fölötti fiókok is jelzik.

Az 5-ös helyiségben, a nyugati falban, az ajtó körül nyitottunk szondát. Megállapítható, hogy az ajtót utólag törték a falba, feltehetőleg a 18. század utolsó harmadában. A helyiség keleti falán látható szegmensíves záródású falfülkét kívülről vizsgáltuk, áthidalóját a homlokzaton megtaláltuk. Korábban ablakként funkcionált, de befalazásának pontos idejét nem ismerjük.

Feltételezésünk szerint a korai épület szimmetrikus elrendezésű volt, így az épület déli végét a 7-es és 9-es helyiségekben kerestük. A 7-es helyiségben a meglévő fürdőszobai márványburkolat miatt nem kutathattunk. A 9-es

8. kép A geszti Tisza-kastély északi szárnyának nyugati, és nyugati szárnyának nyugati falán feltárt jelenségek.

1-téglafal, 3-levéselt felület- fal csorbázata, 4-nyílás átalakításának nyomai, 6-nyílás eredeti áthidalója, 12-utólagos falazás, fal javítás, újrafalazás, 17-befalazott (pince)nyílás helye, 18-az elbontott konyha falainak lenyomata. Rajz: Design Art Werk és Mobilia Kft. felmérése nyomán a szerző.

helyiségben, a nyugati falon nyitott kutatósávban korábbi falazat nyomát nem találtunk, a falazat egyenletesen rakott, habarcsa világos színű, homogén szerkezetű, megegyezik a 2-es és 4-es helyiségekben az újrarakott falazat habarcsával. A helyiség nyugati fala az északival kötésben épült. A korábbi ház végének a tisztázása érdekében a 17-es számú helyiség (fűtőjárat) északi falát is megvizsgáltuk, mivel feltételezésünk szerint ez lehetett a korai ház déli homlokfala. A feltárt nyomok alapján úgy véljük, hogy a kis helyiség már a legkorábbi építési periódusban, a 18. század közepe körül is létezett, funkciójával kapcsolatos nyomokat nem találtunk, mérete alapján kamra vagy mellékhelyiség lehetett.

A tornácra az északi falon nyitott kutatósáv alapján megállapítható, hogy az északi fallal egykorú, a tornác feljárójának átboltozó téglái szabályosan rakottak (5. kép). A tornácon belül, a keleti és a nyugati oldalfalain is a legkorábbi rétegben a felpikkelt vakolatréteget

megtaláltuk. A tornác felső lépcsőfokának, illetve a cementlap találkozásának a vonalában, mindkét oldalt a falazat erősen megvéstett, feltételezhetően valamilyen lerekesztés lehetett itt, melynek elbontására még a cementlapok lerakása előtt sor került. A tornác 3. és 4. pilléreinek, illetve szélső falpillérének északi oldalán, valamint a pillérekkel szemben, a keleti falat megvéstették. Elbontott szerkezet nyomát nem találtuk, így feltételezésünk szerint építés közbeni koncepcióváltásról lehet szó, e szerint a tornácot eredetileg falpillérekkel kívánták tagolni. Amikor kivitelezés közben a tornác tagolásáról lemondtak, a már megépített pilléreket levésték, és a falat a levésett felület síkjában építették tovább. Elképzelhető, hogy eredetileg alacsonyabb belmagasságú, hevederekkel tagolt dongaboltozatos tornácban gondolkodtak, amelyet végül boltozat és hevederes tagolás nélkül síkmennyezettel, de magasabbra építettek meg. A tornác homlokfalán végzett kutatás szintén kimutatta, hogy a tornác egy építési periódus eredménye, falazata szabá-

lyosan rakott, a tornácívek átboltozó téglái is szabályosak. A tornác déli, utolsó ívénél, jobb szélének a vonalában éles elválás mutatkozik, amely feltehetőleg a tornác ívének az átépítésére, leszűkítésére utal.

Összefoglalva, az írott források alapján feltételezett másik épületet is sikerült lokalizálnunk. Ez az épület is megközelítőleg szimmetrikus volt. Bejárata a középtengelyben, a mai 2-es helyiség bejáratának a helyén nyílt, az ajtó fölött a ma is meglévő felülvilágítóval. A középtengelyben egy, az épület teljes szélességét kitöltő konyha volt. A konyhai tüzeltető a déli fal középtengelyében állt, és e központi térből mindkét oldalt két-két szoba nyílt. A mai 3-as és 5-ös helyiségek őrzik eredeti csehsüveg-boltozatos elrendezésüket. Mindkét helyiségnek a homlokzaton három-három nyílása volt, a mai 3-as szoba két ablaka a tornácra, egy ablaka a kertre, a mai 5-ös szoba egy ablaka a kertre nézett, két ablaka a keleti homlokzaton nyílt. A másik két, déli szoba – mai 6-os és 7-es helyiségek, illetve a 8-as és a 9-es helyiség egy része – elrendezése hasonló lehetett, de utóbb jelentősen átalakult. A ház déli végében egy keskeny helyiség nyílt a mai 17-es fűtőjárat helyén, mérete és kialakítása alapján kiszolgáló helyiség kamra, mellékhelyiség lehetett. Az épület nyugati homlokzata előtt, annak teljes hosszában tornác húzódott, amelynek építése során egyszer módosították a tervet, a feljárata megegyezik a mai tornácfeljáróval.

1892-ben *Möller István* a helyszínen rajz-sorozatot készített a kastélyról és mellékpéle-terről. Az egyik fennmaradt vázlaton az istálló-hoz tartozó lakóépület látható, melynek alaprajzi elrendezése középen hosszú, az épület teljes szélességét foglaló konyha, két oldalán két-két helyiséggel, megegyezik az általunk feltárt elrendezéssel (6. kép). A Möller által lerajzolt épület homlokzati nyíláskiosztása is hasonló, a középtengelyben nyíló ajtó felett felülvilágító van.⁴

A Tisza család 1760-ban lett birtokos Geszten, nemesi lakhelyük kiépítésére a 18. század utolsó negyedében a telken álló két, korábbi ház összeépítésével került sor⁵ (7-8. kép). A feltárt jelenségek nyomán egyértelmű, hogy az északi épület déli végéhez kelet-nyugat irányú díszteremsor csatoltak, amely a másik, nyugati épületrészhez egy pavilonos kocsiáthajtó közbeiktatásával csatlakozott. Az átépítés során a középfolyosós ház elrendezése nem változott, de az épület nyugati végéhez feltehetőleg már ekkor egy újabb építésű konyhaépület csatlakozott. A

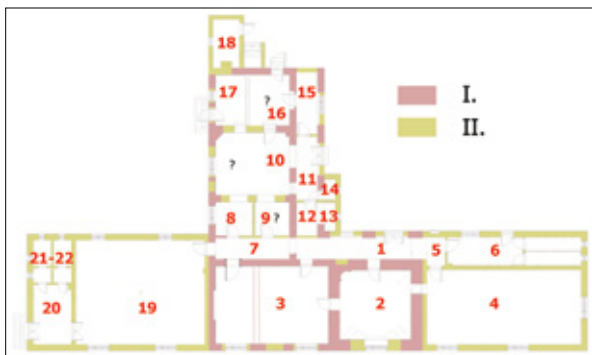
konyhába a 21-es folyosóról egy viszonylag alacsony záradékú ajtó biztosította a közvetlen átjárást.

A másik korábbi eredetű (cseléd)házban több átalakítás is történt. A szükségtelenné vált konyhát (2-es, 4-es helyiségek) megszüntették, és felépült a ma is álló észak-déli irányú válaszfal. A konyhából dél felé nyíló két helyiség boltozatát elbontották, a szobákat kettéosztották. Elképzelhető, hogy ezzel párhuzamosan a ház délkeleti sarkát is elbontották, s a nyugati falat az északival kötésben újraépítették. A 6-os és 7-es helyiségekben a díszítőfestés, illetve a márványburkolat miatt nem kutathattunk, de a két helyiség közti válaszfal szélessége alapján egyértelműen utólagos. Az elbontott boltozatos (2, 4, 6, 7, 8, 9) helyiségekben a belmagasságot megemelték, az új épületrészekhez igazították. A korábbi házból maradt 17-es helyiség ekkor már biztosan fűtőfolyosóként szolgált.

Az újonnan kiépült déli, síkmennyezetes díszteremsorban (11, 12, 13-as helyiségek) a homlokzati nyíláskiosztás ma is az építéskori rendszert mutatja (az ablakszerkezetek a 19. század második feléből származnak). A termek közti válaszfalakat a 20. század második felében elbontották (a 11-12-es helyiségek közti északi falcsonton jól láthatóak a vésés nyomai). Elképzelhető, hogy a szobák közötti nyílások helye és mérete a kivitelezés során, a burkolatok bontása után megfigyelhető lesz. Valószínűsítjük,

9. kép A geszti inaslak kastély felé eső (déli) homlokzata a kutatás után.
Fotó: Bélavári Krisztina

10. kép A geszti tiszttartói lak/óvoda periodizált alaprajza, a helyiségek számozásával. Az építési korszakok: I. 18. sz. közepe körül, II. 20. sz. második fele. Rajz: Design Art Werk és Mobilia Kft. felmérése nyomán a szerző

hogy az említett térsorban, a barokk térszervezési megoldásainak megfelelően, a középtengelyre fűzött enfilade-os elrendezés valósult meg, a helyiségek között egy-egy magas, kétszárnyú ajtóval.

A 13-15-ös helyiségek közti ajtónyílást a 15-ös helyiség felől vizsgáltuk. Az ajtó jobb felső sarka körül nyitott kutatóablakban a téglák szabályosan rakottak, de megvésettek, az ajtót utólagosan – feltehetőleg a 19. század második felében – törték a falba. Nincs tudomásunk arról, milyen fűtőszervezetek álltak a dísztermekben a 18. század végén, a jelenleg látható kandallók és légfűtő-berendezések későbbi, 19. század végi, 20. század eleji átalakítások.

A kocsiáthajtó megközelítőleg a középtengelyben, a mai 18-as és 20-as helyiségek helyén húzódott. A kapu íve a kastély déli és északi homlokzatain, illetve a 18-as helyiség északi falán is feltárássra került. A feltárt nyomok alapján megállapítható, hogy a kapualj alig volt szélesebb a mai kapunál, magassága is meg- egyezett azzal. A kocsiáthajtóból a keleti szárnyat a mai elrendezésnek megfelelően lehetett megközelíteni, a lépcsősor falazata szabályosan rakott, eredeti téglafal. Az emeletre vezető lépcsősor előterének (15-ös helyiség) kialakítása ehhez az építési periódushoz köthető. A helyiség nyugati falában lévő ajtó szabályos átboltozását feltártuk, a vele szemben, a keleti falban lévő ajtót viszont utólagosan, a 19. század közepi átalakításkor törhették a falba. Tisztázni szerettük volna a kapualjból a nyugati szárnyba vezető

feljáró helyét. A 18-as helyiség nyugati falán korábbi lépcsőszerkezet lenyomata azonban sajnos nem mutatkozott, a 19. század második felében beépített dobogó miatt pedig további vizsgálatra nem volt lehetőségünk. Valószínű, hogy a lépcső a középfolyosó tengelyében volt, és az első, kapualj felé eső szobák ajtajának közelében érte el a folyosó barokk, mainál valamivel biztosan alacsonyabb padlószintjét.

Az emeletre vezető lépcsőház (1-es helyiség) pihenő feletti nyugati falazata ugyan erősen megvéssett, de a szerkezeten átépítésnek nyomát nem találtuk, a falak kötésben vannak. Az emeleti 2-es helyiség nyugati falában kökeretes fűtőnyílást tártunk fel, ahonnan a 3-as helyiség délkeleti sarkában és az 5-ös helyiség északkeleti sarkában álló kályhákat lehetett fűteni. Az emeleti helyiségekben (2-6) kutatást nem végeztünk, mivel a festőrestaurátori szondázó kutatás értékes, a legalsó rétegben lévő díszítőfestés nyomait tárta fel. A feltárt díszítőfestések alapján megállapítható, hogy az emelet elrendezése a kastély kiépítéséhez köthető és, hogy az emelet elrendezésén a későbbi átépítések során sem változtattak.

A homlokzaton a megmaradt történeti rétegek miatt csak kisebb kiterjedésű szondákat nyitottunk, de ezekből is világosan kiderült, hogy a homlokzat tagolása, díszítése ma is a 18. század végén nyert képét mutatja. A kutatása során feltártuk az első periódusú kastély színezését, ami a 18. század utolsó harmadában okker (kőszint imitáló) színű volt. A korai színezés a homlokzatokon csak a díszítő tagozatokon maradt fenn, mert azt nagyobb összefüggő sík felületeken egy későbbi felújítás alkalmával leverték.

Összefoglalva megállapítható, hogy a kastély a 18. század utolsó harmadában nyerte el mai formáját, a helyiségkiosztás a földszinten és az emeleten is, egy-két kisebb átalakítást nem számítva, ekkor alakult ki. A legfontosabb eltérés a mai állapottól, hogy a kastély középtengelyében ekkor kapualj húzódott, ahonnan a keleti szárny szintjét a ma is meglévő lépcsősoron lehetett elérni. Feltételezzük, hogy az emeletre vezető előtérhez és a nyugati szárny középfolyosójához egy-egy meredek vonalvezetésű lépcső vezetett. Az összetett közlekedési rendszer a kastély egyes részeinek (nyugati, keleti földszinti traktusok és emelet) önálló megközelíthetőségét és használhatóságát volt hivatva biztosítani. Az épülethez ekkor nyugat felől egy L-alaprajzú konyhaépület csatlakozott, amelybe a középfolyosó végén átjárás nyílt.

11. kép A geszti istálló középső kapujának maradványai. Fotó: Galamb Zsuzsanna

Korabeli visszaemlékezések alapján a kastély átépítésére Tisza Kálmán birtokba jutásakor, az 1860-as években került sor.⁶ Ennek a korszaknak a legjelentősebb átalakítása a kocsiáthajtó megszüntetése. A kapualj beépítésével alakult ki a mai állapot, készült el az új előcsarnok és a 20-as helyiség, a kocsiáthajtót némileg beszűkítették, beüvegezték s a dobogó megépítésével kevésbé meredek lépcsők kialakításával könnyebbé tették a nyugati szárny és az emelet megközelítését. A dobogóban, annak építésével egy időben a középtengelyben kis tárolóhelyiséget alakítottak ki, melyet utólag betömedékeltek és befalaztak (teljes feltárára nem került sor). Az egykori kocsiáthajtó megszüntetésével felszabadult tér déli felén ekkor épült meg a 20-as helyiség.

Ugyanennek a korszaknak másik fontos beavatkozása a fürdőszobák kialakítása volt. A mai 26-os helyiségből 1866 után, de 1892 előtt, a konyhába vezető folyosói átjáró befalazása után választhaták le a mai 28-as helyiséget a fürdő számára. A 7. és 10. helyiségekben a történeti értékű burkolatok miatt nem kutathattunk, de megállapítható, hogy a 28-as és a 7-es helyiségek csempeburkolata azonos mindkét helyiségben fehér, félköríves párkánnyal lezárt, fuga nélkül rakott, finom anyagú fehér csempe található. A 19. század második felében készült a 7-es helyiség igényes fehérmárvány burkolata is, amelyben jól láthatóak a helyiség egykori berendezésének nyomai, a délnyugati sarkában az egykori zuhanykabin, a délkeleti sarkában a kád helye rajzolódik ki. Az utóbbi a padlóba mélyített, lépcsővel rendelkező épített medence lehetett, amelynek feltárára nem került sor (ahhoz kőrestaurátor közreműködését tartjuk szükségesnek).

Tisza István 1902-ben lett a kastély birtokosa.⁷ Az épületbelsőben modernizálás és kisebb átalakítások történtek. A nagyebédlőt könyvtárrá alakították át, Tisza Kálmán egykori pipázójából pedig ebédlő lett. Tisza István saját dolgozószobáját a kastély rövidebbik északi szárnyában, az északkeleti boltozott szobában rendeztette be. *Pokoly József* visszaemlékezéséből tudjuk azt is, hogy Tisza István idején készült belső udvari terasz. A homlokzaton idenéző ablakot minden bizonnyal ekkor falazták be, ugyanis e befalazásra ráfed az a szürke vakolat, mely a korszakhoz köthető beavatkozások közül a leglátványosabb munka részeként, a teljes homlokzati vakolatrendszer megújításakor készült el. A barokk homlokzati vakolatot a tagozatok, parapetek, dombormű portrék, a finomabban tagolt részek

kivételével először igen gondosan eltávolították, és egy porózus, szürkés, meszes, kavicsos habarccsal helyettesítették. A tagozatokra finoman kenték fel a vakolóanyagot, hogy a részletek ne tömődjenek el teljesen. A megrendelő valószínűleg nem bízott kora kivitelezőiben, és azért ragaszkodott a barokk részletek fenntartásához, kiegészítéséhez, ezzel szerencsésen elkerülve újragyártásukat. A 20. század elején felhordott vakolat máig igen jó állapotban maradt fenn a déli és északi homlokzatokon.

A 20. század eleji korszakhoz köthető a 11-es és 12-es termekben a kandallók kialakítása, s feltehetőleg a légfűtés rendszerének a kiépítése is, amelyeknek szabályozó vaslamellái az említett helyiségek északi falában máig láthatóak. A légfűtés nyomait a 18-as helyiségnek a 19-es helyiséggel határos falában is feltártuk. A vaslamellákat salakcement falazatba ágyazták, ezek mögött futnak a légfűtés csatornái.

A kastélyépületen a 20. század folyamán, a funkcióváltások ellenére sem történt sok építészeti beavatkozás. A 11-12 és 12-13 dísztermek közötti válaszfalakat, a terek újra hasznosításakor, a 20. század második felében bontották el. Ugyanekkor falazták be a keleti homlokzaton nyíló pincelejárót is, majd alakíthatták ki itt az új, előtetős lejáratot.

AZ INASLAK, VAGY CSELÉDHÁZ

Az egykori inaslak építésével kapcsolatban még a kastélyénál is kevesebb információval rendelkezünk a kutatás kezdetén. Az 1863-ban készített II. katonai felmérésen a kastélytól északra már jól láthatóak melléképületek, s közülük egy téglalap alakú, a kastélyra merőlegesen álló megfeleltethető volna az inaslaknak. Az 1884-es kataszteri felmérésen már egyértelműen kivehető az épület, de a kastéllyal összekötő fedett folyosó ekkor még nem állt. Az épület nyíláskiosztásáról, illetve alaprajzi elrendezéséről Möller István hagyatékában található geszti rajzok tájékoztatnak.⁸ Az inaslak keleti és nyugati falán ekkor különféle nyílások sora volt látható, a déli homlokzata nagyrészt a mai kialakításnak felelt meg, de a rajz az oszlopokat tagoltabb fejezettel tagolással mutatja. Az épületet két válaszfal három kis téglalap alakú szobára osztotta, az oszlopos tornácra belépve inasszoba nyílt. A középső helyiség kocsisínként, a kis hátsó pedig szerszámkamraként funkcionált. A homloktornácus fő, illetve a keleti és nyugati homlokzatok teljes hosszában nyitott kutatósvámban megfigyelt

jelenségek alapján egyértelmű, hogy a teljes inaslakot a déli tornácos szakasz kivételével, újjáépítették a 20. század második felében (9. kép).

A TISZTTARTÓI HÁZ, KÉSŐBB ÓVODA

A Fekete Geszti krónika szerint 1726 és 1769 között a Zsoldos család különböző tagjai voltak a kastélytól keletre eső, szomszédos telek és ház birtokosai. Szintén a krónika szerint 1829-ben *Tunyogi Sámuel* tisztartó lakott az inspectorális házként említi épületben.⁹ A telek beépítésére vonatkozóan az első biztosnak tűnő forrás a már említett 1884-es kataszteri felmérés. A térkép egy kis L-alakú épületet mutat, amely az egykori tisztartói lak (később óvoda) lehet. A helyszíni kutatásunkat nehezítette, hogy az óvodában még működött a községi konyha, így az L-alaprajzú épület északi szárnya belülről egyáltalán nem, homlokzatán is csak kisebb kiterjedésű szondákkal volt kutatható. Megfigyeléseink így főleg az épület keleti szárnyára, illetve a homlokzatokra vonatkoznak (10. kép).

A roncsolásos kutatás során tisztáztuk a korábbi épület méreteit. Az épület északi homlokzata a mai óvoda északi homlokzatának (15-17-es helyiségek) felel meg, az értékleltárban 18-as helyiségként jelzett kis helyiség utólagos, a 20. század második feléből származó bővítmeny. A korábbi épület keleti végfala az 1-es és 2-es helyiségek keleti falával egyezik meg, a 4-6-os és a 19-22-es helyiségek a 20. század második feléből származó bővítmenyek.

Az épület keleti szárnyában eredetileg három szoba van. A boltozott 2-es helyiség mai, nagyméretű, modern ablakának két oldalán egy-egy korábbi nyílás maradványát tártunk fel. Az ablaktól balra lévő ablaknak bizonyult, míg a jobbra eső eredetileg egy ajtó lehetett. Az ajtó jobb oldali béléletében fennmaradt számtalan meszelésréteg alapján úgy feltételezzük, hogy az ajtó viszonylag sokáig létezett, megszüntetésére csak a 20. században került sor. A befalazott ajtótól nyugatra, a külső homlokzaton falelválást figyeltünk meg a 2-es és 3-as helyiségek találkozásánál. Mivel a falelválásnak a belsőben nem volt nyoma, a 2-es helyiség déli és nyugati fala pedig kötésben volt, ezért a falelválás építkezés közbeni szakaszhatárként, és nem építési periódusváltásként értelmeztük. A szomszédos, 3-as helyiség, a déli fal középtengelyétől nyugatra feltárt falcsorbázat tanúsága szerint egykor nyugaton egy keskenyebb és mellette egy

szélesebb szobából állhatott. A nagyobb helyiségből egykor ajtó nyílt a szabadba. A befalazott ajtó és a jelenlegi ablak között a falazat erősen átépített, elképzelhetőnek tartjuk, hogy itt egykor egy ablak lehetett. A helyiségnek a jelenlegi 1-es közlekedőre, és a mai 2-es helyiségbe nyíló ajtaja is építéskori helyén van, áthidalóik a falszövevvel egykorúak. A 3-as helyiség nyugati részén lévő egykori kisebb helyiség feltehetőleg egy ablakkal nyílt az utcára, ennek nyomát a 20. század második felében kialakított ablak azonban eltüntette. A nyugati végfalban itt egy utólagos, véséssel kialakított félköríves fulke van, funkciója a feltárt nyomok alapján nem állapítható meg, talán alvóhely részére készült.

A kis L-alakú épület udvar felé néző szárnyai előtt nyitott tornác húzódott, a keleti szárnyon két, az északi szárnyon három szegmensíves nyílással, parapettel. A tornác átalakításai, így a 13-as és 14-es helyiségek, a déli szárny két-szárnyú ajtaja is a 20. század második feléből származik. A tornác eredeti bejárata az északi falon nyílhatott.

Összefoglalva megállapítható, hogy az egykori tisztartói ház egy kis L-alaprajzú épület volt, belső udvarra néző homlokzata előtt szegmensíves árkádos, nyitott tornáccal. A belsőben és a homlokzaton feltárt jelenségek alapján az egykori épület nyíláskiosztása csak részben rekonstruálható a számtalan befalazás, illetve az új nyílásrendszer kialakítása miatt. Az épület nyugati homlokzatát csak kívülről tudtuk kutatni, az épület teljes alaprajzi rekonstrukciója csak a konyha kiköltözése után, kivitelezés közben a belsőben végzett kutatói megfigyeléssel körvonalazható.

AZ ISTÁLLÓ

Az egykori inaslak északnyugati sarkához, annak tengelyére merőlegesen *téglaalap alaprajzú istálló romja csatlakozik. A kastély mögötti belső udvar egykori északi térfalát alkotó épület jól láthatóan több periódusban jött létre. A nyugati része a legkorábbi lakóegység, amit széles kökeretes kapu kapcsolt az istállórészhez (11. kép). Az istálló nyugati és keleti vége részben alapincézett, de a pincék mára részlegesen beomlottak, a teljes falkorona leromlott, a tető és az nyílászárók hiányoznak, a homlokzati lizénás tagolásnak, többrétegű meszelésnek és festésnek csupán a maradványai megfigyelhetők. Az épület kutatására *lévén*, hogy az magántulajdon, mai állapotában pedig romos és balesetveszélyes,*

nem kerülhetett sor. A nyugati lakórész alaprajza a kastély északi szárnyában feltárt, szobákkal kísért, középső konyhás cselédlak elrendezését ismétli, ezzel a 18. század közepe tájára keltezhető. A lakóházzal Möller említett geszti felmérései között található egy lap.¹⁰ (6. kép) Az istálló a részben ma is megfigyelhető szerkezetek és építőanyagok tanúsága szerint a kastély 18. század végi kiépítésével lehet egykorú. Az épületrész későbbi alapos felmérése, esetleg kutatása, a történeti értékelését is pontosíthatja.

JEGYZETEK

1. Az épületleíráshoz és a forráskutatáshoz l. Galamb Zsuzsanna e folyóiratban megjelent tanulmányát. A történeti források hivatkozásait csak a legszükségesebb mértékig ismételtem meg. A kutatási munka a Forster Központban kezdődött, majd több utódintézménybe szóródott szét.
2. Bottyán Anikó, Bán Beatrix és Tarbay Anna Mária kutatásairól l. Festőrestauratori beszámoló a geszti Tisza-kastély roncsolásos falfestés kutatásáról.
3. A kastély építéstörténetére vonatkozó legfontosabb forrásunk a Fekete Geszti Krónika, amelyet Nagy Sámuel geszti jegyző 1827-ben jegyzett le, a krónikát a Békés Megyei Levéltár őrzi l. Galamb Zsuzsanna e folyóiratban megjelent tanulmányát.
4. Möller István rajzai a MÉM MDK Budapest Tudományos Irattárában, Möller hagyaték, K326.
5. Dr. Komáromy András: *A borosjenei Tisza család ősei*. Különnyomat a Turul 1895. évfolyamából. 152.
6. Pokoly József: A geszti otthon. in: *Tisza emlékkönyv. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára*. Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, Debrecen, 1928. 27.
7. Pokoly 1928. 37.
8. MÉM MDK Budapest Tudományos Irattárában, Möller hagyaték, K326
9. Fekete Geszti Krónika 53, 56, 73, 80, 89, 90.
10. MÉM MDK Budapest Tudományos Irattárában, Möller hagyaték, K326

FESTŐRESTAURÁTORI BESZÁMOLÓ A GESZTI TISZA-KASTÉLY RONCSOLÁSOS FALFESTÉS KUTATÁSÁRÓL

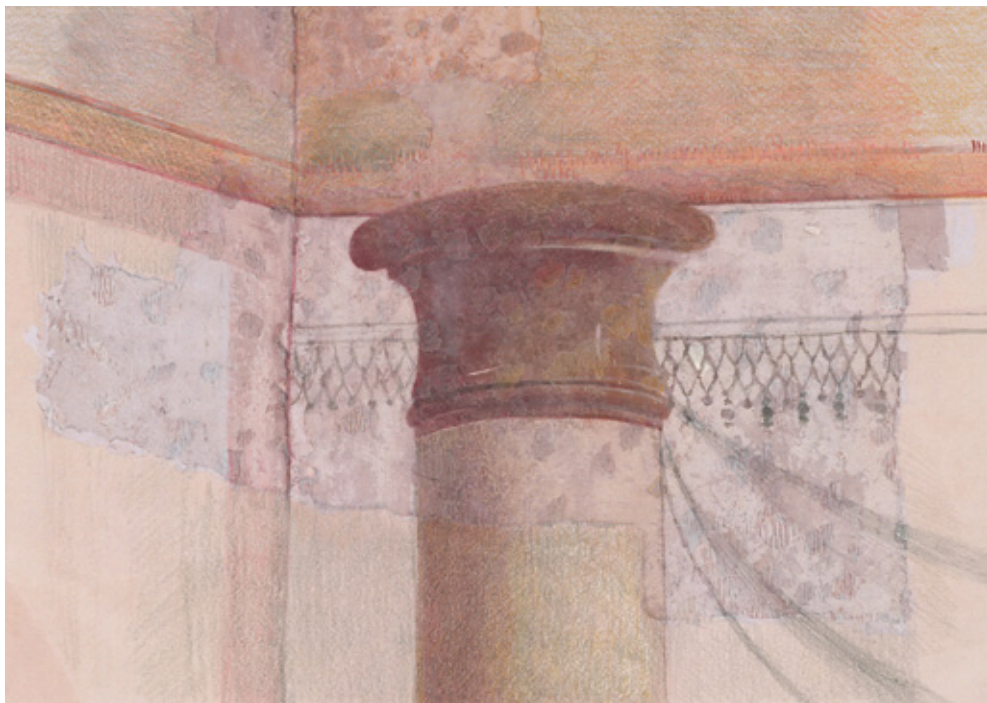
Tarbay Anna Mária

Festő-restaurátor művész, restaurátor szakértő. Diploma megszerzése után a Budapesti Szépművészeti Múzeumban, majd 1997-től folyamatosan a műemlékvédelem területén dolgoztam. Fő kutatási területem a 19-20. századi díszítőfestészet. Jelenleg a Várkapitányság Zrt. restaurátoraként kutatóként és szakértőként tevékenykedem.

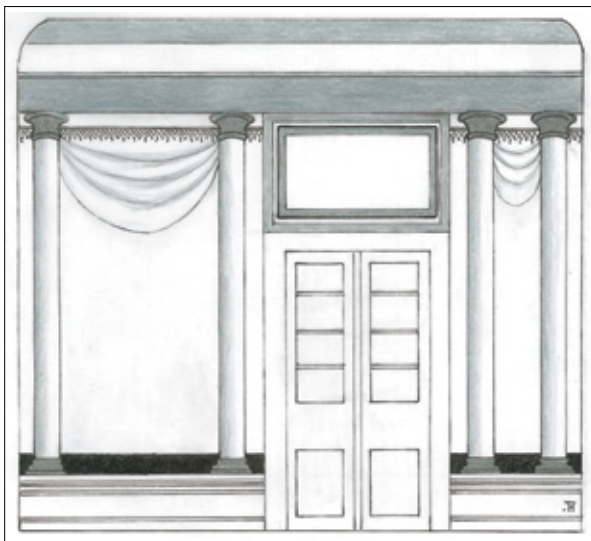
E-mail: tarbay.anna.maria@varkapitanysag.hu, tarbay.anna@gmail.com

PAINTINGS CONSERVATOR'S REPORT ON THE DESTRUCTIVE WALL- PAINTING EXPLORATION OF THE TISZA MANSION IN GESZT

After performing a destructive wall-painting exploration, the original painted plasters on the façades and interiors of the Tisza Mansion, the high-quality decorative paintings of artistic value in the interiors, and the significant mural values of the subsequent renovations have become known. The façade wall exploration of the officers' house did not yield any results, but the earliest layers of plaster and wall paintings, as well as the decorative paintings, have survived in the examined interiors. The period of the first decorative paintings can be dated to the end of the 18th century, and they can be said to be of late-Baroque-Classicalizing style. So far, traces of this period have been found in ten rooms, in different condition and quality. The most outstanding painting details of the mansion were revealed in the two upstairs rooms. In the larger room (upstairs room No.5 = E5) the mural imitated a colonnade, from where one could see the surrounding landscape. The next significant era, in our view, may have been the beginning of the 19th century, the wall paintings of which period are characterized by a coloring and cornice painting of a simpler layout. The patronized, spreading motifs imitating textile wallpaper can be dated to the end of the 19th century. Everywhere in the castle, the gypsum stucco cornices and ceiling decorations can be dated much later, to the 20th century.

1. kép Az emeleti 5. helyiség falfestés részletének rekonstrukciója a feltárás után láthatóvá lett részlet grafikai kiegészítésével. Fotó: Bélavári Krisztina, Nagy Krisztina, rajz és feldolgozás: a szerző

2. kép Az emeleti 5. helyiség díszítőrendszerének vázlatos rekonstrukciója. Rajz: a szerző

A geszti Tisza kastély fejlesztésének előkészítésében a Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető Nonprofit Kft. restaurátoraként vettünk részt. A falfestés kutatást *Méreyné Bán Beatrix* festő-restaurátor művésszel közösen végeztük, a dokumentációban felhasznált felvételeket *Bélavári Krisztina* és *Nagy Krisztina* műemléki fotósok készítették. A teljesen kiürített kastély helyszíni roncsolásos kutatását 2017 augusztusa folyamán végeztük. A tisztartóház vizsgálatát a még működő konyha nehezítette, így csak a szabadbáda vált épületrész festő-restaurátori kutatása történt az év szeptemberében.

A kutatásunk után váltak ismertté a Tisza-kastély homlokzatain és belső tereiben meglévő eredeti, kiépítéshez köthető festett vakolatok, a belsőben magas színvonalú, művészi értékű díszítőfestések, valamint az ezt követő felújítások jelentős falfestészeti értékei. A tisztartóház homlokzatkutatása nem hozott eredményt, viszont a vizsgált belső terekben fennmaradtak a legkorábbi vakolat- és falfestésrétegek, valamint a díszítőfestések.

3. kép Az emeleti 6. helyiség falfestés részletének rekonstrukciója a feltárás után láthatóvá lett részlet grafikai kiegészítésével. Fotó: Bélavári Krisztina, Nagy Krisztina, rajz és feldolgozás: a szerző

A kastély déli homlokzatán feltárt történeti színrétegek datálásához további, mintavétellel történő mikroszkópos vizsgálatok és kivitelezés közbeni megfigyelés szükséges. Annyi megállapítható, hogy a 18. század végi megjelenésére a sima felületek és fehér vagy halványsárga mészfestés volt jellemző. A tisztartóház homlokzatain vélhetően jelentős vakolatcsere történhetett a 20. századi bővítés idején.

Mindkét épület belső falfelületei az építéstől kezdve szinte megszámlálhatatlan felújításon mentek keresztül. A rétegszám helyiségenként és falfelületenként is eltérő. A különféle terekben talált változatos, egymásra rétegződött képző- és iparművészeti értéket képviselő faldekorációs periódusokat technika, színvilág, stílus, falkiosztás, fizikai jellemzők alapján próbáltuk azonos idősíkra hozni. A díszítőfestésekre koncentrálván az alábbi kronoló-

giát állítottuk fel, mely hitelesítő kutatással, nagyobb feltárással még módosulhat, kiegészülhet.

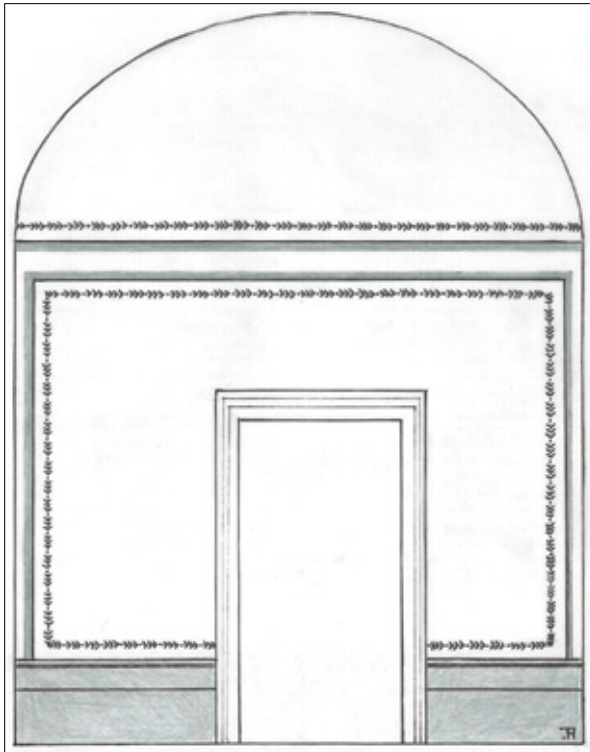
Az első díszítőfestés időszaka a 18. század végére tehető, késő barokk, klasszicizáló stílusúnak mondható. Eddig tíz helyiségben találtuk meg e korszak nyomait eltérő állapotban és minőségben. A kastély legnívósabb festészeti részleteit a két emeleti szobában tártuk fel. A nagyobb helyiségben (emeleti 5. helyiség=E5) a falkép oszlopcsarnokot imitált, melyben állva kiláttunk a környező tájra. Az oszlopok mellvédpárkányon sorakoznak, fejezetük közé körben recehálós függöny lóg be és az architektúrát gerendázat zárja le (1-2. kép). A mennyezetet tagolt keretező motívum szegélyezi, mely a középrész felé egy beázást követő javítás miatt megszakad. Az ajtók fölött még nem tudni, milyen motívumot fog közre a supraport keretezése. Az oszlopok a fal-

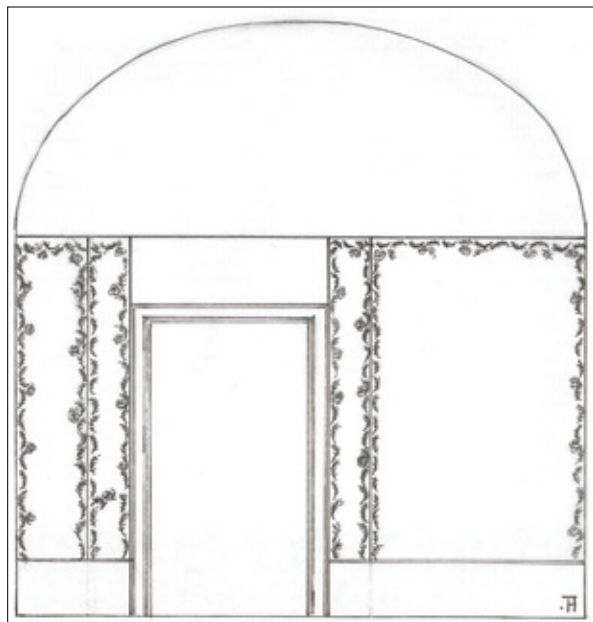
4. kép Az emeleti 6. helyiség keretmotívumának felmérése és rekonstrukciója. Rajz: a szerző

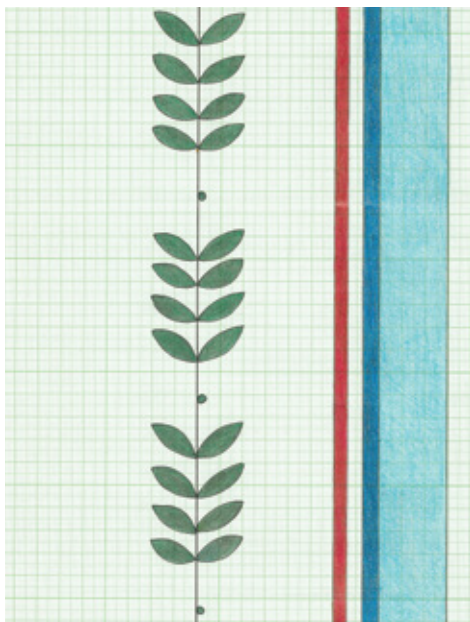
5. kép A földszinti 24. helyiség falfestés részletének rekonstrukciója a feltárás után láthatóvá lett részlet grafikai kiegészítésével. Fotó: Bélavári Krisztina, Nagy Krisztina, rajz és feldolgozás: a szerző

6. kép A földszinti 24. helyiség díszítőrendszerének vázlatos rekonstrukciója (keleti fal). Rajz: a szerző

7. kép A földszinti 25. helyiség díszítőrendszerének vázlatos rekonstrukciója (nyugati fal). Rajz: a szerző

8. kép A földszinti 25. helyiség keretmotívumának felmérése és rekonstrukciója. Rajz: a szerző

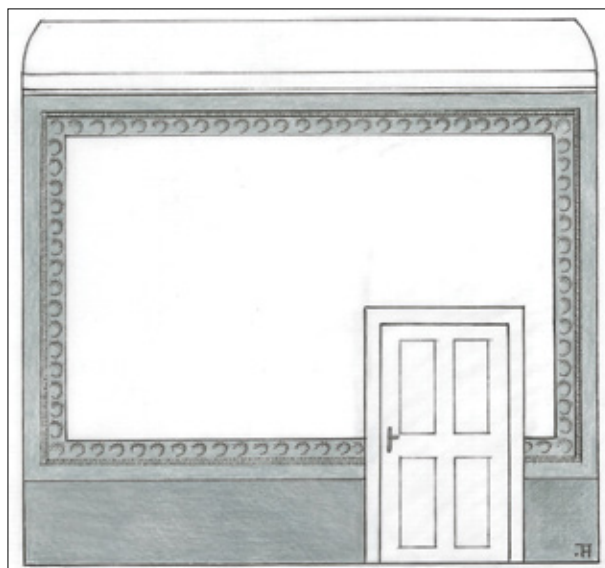
sarkok és nyílások mellett állnak, a tájkép jelenleg keskeny szondákban mutatkozik, teljes feltárással lehet majd változatos növényvilágát és tájképi elemeit megismerni. A mellette levő keskeny szoba (E6) díszítése plasztikus keretezést imitáló festés türkiz színű faltükrökkel. A gazdagon tagolt, festett parkányt bogyós, virágos indamotívum díszíti. A festés a mennyezetre is átfordul, annak közepéig megmaradt, a hiányzó területek rekonstruálhatók (3-4. kép).

A földszinten az emeletinél egyszerűbb, sarkokat keretező, levéldíszes díszítőfestések (pl. F24, F25) vagy tagolt parkányzat alatt egyszínű falfelületek (pl. F2, F6, F23, F27) vannak. Általánosan jellemző, hogy az építéskori sárgás színű mészhabarc vakolatra alapmeszelés után meszes szekkó technikával festettek. Felszínük kissé kopott, a legtöbb helyiségben kipikkelt a következő felújítás vékonyvakolatának megtartása végett. Feltárás után a hiányok esztétikai kiegészítésével hiteles, az eredetihez közelítő megjelenés érhető el (5-8. kép).

A tornácot és az egykori kocsiáthajtót összekötő udvari helyiség déli falán, vakolata alapján szintén erre az időszakra datálható színes, márványutánzatú festés maradt fenn, melyet csak

9. kép A földszinti 8. helyiség falfestés részletének rekonstrukciója a feltárás után láthatóvá lett részlet grafikai kiegészítésével. Fotó: Bélavári Krisztina, Nagy Krisztina, rajz és feldolgozás: a szerző

10. kép A földszinti 8. helyiség díszítőrendszerének vázlatos rekonstrukciója (déli fal). Rajz: a szerző

11. kép A földszinti 16. helyiség 19. sz. végi, újabb falfestésének részlete a feltárás után, alatta késő barokk márványfestés. Fotó: Bélavári Krisztina

glettek és további festési periódusok takarnak. Felülete nem pikkelt.

A következő jelentősebb korszak, meglátásunk szerint a 19. század eleje lehetett, mely korszak falfestéseire az egyszerűbb kiosztású falszínezés, párkányfestés jellemző. Vakolatuk szürke színű mészhabarc, festéstechnikájuk továbbra is meszes szekkő. Kiemelkedik közülük az ablakával a keleti teraszra néző majdnem négyzetes terem (F8), melynek falait levélsorral díszített, monokróm keretezésű zöld faltükrök díszítik. Lenn körben, az egykori lambéria miatt a festés nem folytatódik (9-10. kép).

A 19. század végére tehető a textiltapétát imitáló, patronált, terülő-motívumok. A fent említett márványmintás (F16) helyiségben egy alsó kék meszes-kazeines és közvetlenül fölé került barna enyves kötőanyagú réteget találtunk. A tisztartóház egyik szobája is őriz a sok réteg közt egy barnamintás kifestés maradványát ebből az időszakból (11. kép).

Gróf Tisza István dolgozószobájának egykori díszítőfestését már csak archív felvételtől ismerjük, a beazonosított F03-as számmal jelzett helyiség falain az alapmeszelésbe ivódott sötét keretezésnyomok maradtak, a többi elem szinte teljesen megsemmisülhetett.

Említésre méltó az egykori márvány fürdőszoba (F07) az L-alakú épület középrészén, melynek felületképzése teljes mértékben fennmaradt nemcsak a falakat körbe díszítő szürke márványlapok és a WC fülke csempéje formájában, hanem a falburkolatok fölötti területek falfestése is a fedőrétegek alatt feltárható állapotban. Az egykori enteriőr restaurálva egyik fő érdekessége és kultúrtörténeti eleme lehet a kastélynak.

A gipszstukkó párkányok, mennyezetdíszek a kastélyban mindenütt jóval későbbre, a 20. századra datálhatók.

TÖRTÉNETI KERTKUTATÁS RÉGÉSZETI MÓDSZEREKKEL A GESZTI TISZA-KASTÉLY PARKJÁBAN, 2019. ÉVBEN

Nádai Zsófia Csilla

Régész, 2016-ban diplomázott az ELTE régészet szakán, Középkori és Kora Újkori Régészet fő- és Római Provinciális Régészet mellék szakirányon. 2017 óta dolgozik Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető NKft.-nél, melyek jogutódja a mai Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt.
E-mail: nadaizsofi@gmail.com

HISTORIC GARDEN INVESTIGATION WITH ARCHAEOLOGICAL METHODS IN THE PARK OF TISZA MANSION, GESZT, PERFORMED IN 2019.

Although the approach is considered evident in professional circles, in practice it is not/cannot always be followed that, in connection with the renovation of buildings, their environment should also be subject to expert examination. This is even more true for destructive research, since even if a preliminary study is prepared, including a summary and interpretation of historical data and sources, it is supplemented with garden archeological investigation in only a few cases. In our study, we draw attention to the importance of archaeological investigations of mansion gardens, present their possibilities and results related to a specific site.

Within the framework of the National Mansion and Castle Program, the Tisza Mansion in Geszt will also be renewed. The first phase of the project includes the renovation of the mansion building, the officer's house and the crypt, as well as the reconstruction of the immediate surroundings of the main building. In connection with this, commissioned by the National Heritage Protection and Development Nonprofit Ltd. (*Nemzeti Örökségvédelmi és Fejlesztési NKft.*), archaeological research with trial trenches were carried out in the autumn of 2019, within the framework of the Preliminary Archaeological Documentation prepared by the Castle Headquarters Integrated Centre of Regional Development Ltd. (*Várkapitányság Zrt.*) During the test excavation, in addition to the single ditch next to the crypt of the Tisza family, investigation was carried out only in the southern part of the 27-hectare landscape garden belonging to the castle, which directly surrounds the mansion and is involved in the current project phase. We examined the previous structure and road network of the park and the remains of the former kitchen wing; and archaeological data related to the area of the investment were also clarified: i.e. the extent and age of the known sites, the level of appearance of archaeological objects.

The layers of the researched area were deciphered back to the Neolithic Age by moving backwards from the modern age in accordance with the excavation process, and the trial excavation revealed the following layer relations in the area. We managed to separate the different road layers related to the two periods of the historical garden. The roads belonging to the landscape garden established in the second half of the 19th century could be revealed at a small depth (10-30 cm), mostly south of the line of the mansion building. The thick, solid brick-debris road foundations, which were probably the access ramps of former carriage- or cartways and were found at the northeast corner of the mansion building and at the southeast corner of the former stable, could also be associated with this period. The construction of the front garden in front of the southern façade of the mansion building can also be connected to the development of the landscape garden by *Kálmán Tisza*, during which the area was filled up by means of large-scale earthworks.

The location, construction periods and structure of the kitchen wing, built in the last quarter of the 18th century and destroyed sometime in the 1940s, being attached to the west side of the main building, were also clarified. Traces of older roads were found in the northern inner courtyard, at a depth of 50-70 cm. They can be connected already to the period of the Tisza family and dated to the middle of the 18th century, the alternation of yellow sandy layers in their structure suggests several previous renewals. In order to create the mentioned road layers, the terrain was leveled in this area, probably the former sporadic settlement structures were filled up. Below the leveling layer, a coin was found from 1703 as evidence of a resettlement process in the early 18th century. Prior to this, the area was only sporadically used in the late Middle Ages, to which a pile residue referred. New results also prove that the western side of the castle hill was inhabited in the Middle Neolithic Period.

BEVEZETÉS

A történeti épületek kutatásának elengedhetetlen része az épületek környezetének vizsgálata. Különösen igaz ez a kastélyok esetére, hiszen ez az épülettípus szoros kapcsolatban van a körülötte elterülő tájjal, jelentése a közvetlen és tágabb környezetének ismeretében értelmezhető.

Kétségtől a történeti kertek egykori szerkezetének felderítésére, megértésére, rekonstruálására, a benne levő élő értékek felmérésére, az erre a szakterületre specializálódott tájépítész mérnökök hivatottak. Helyszíni kutatás esetén azonban más szakmák módszertana is belép a képbe. Ha a felszín feletti a kutatás, azaz építmények vagy romjaik állnak – hidak, támfalak, lépcsők, kerti épületek, – akkor azokat a falkutatás módszereivel ismerhetjük meg legjobban. De nem feledkeztünk el a kertek és a történeti táj megismerése során annak elbontott, esetlegesen elpusztult elemeinek, építményeinek, valamint a kastélyépület már nem látható épületrészeinek felkutatásáról sem. Erre módszertanában már csak a régészet alkalmas, hiszen az eltemetődött alapok, vagy azok nyomai a földfelszín alatt foghatók meg.

A történeti kertek kutatása speciális diszciplína tehát, mivel három tudományág határterületén helyezkedik el: a tájépítészetén, műemlékvédelemén és a régészetén. Kihangsúlyozandó, hogy mindhárom társtudományra szükség van a

kert teljes körű megismeréséhez, hiszen a vizsgált jelenségek a tudományterületek ismeretanyagának „metszetében” vannak, s az értelmezésükhöz a nagyobb halmaz átlátására is szükség van.

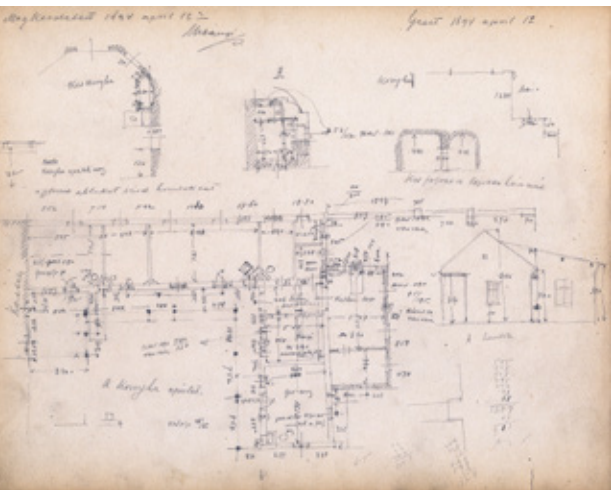
A jelenlegi jogszabályozás nem teszi szükségessé mindhárom szakág együttes jelenlétét a roncsolásos kutatás elvégzésére, ugyanis amennyiben a kert történeti kertként, vagy műemlékként védett, akkor írja csak elő a tájépítész specialista közreműködését. És csak amennyiben régészeti lelőhelyen helyezkedik el, akkor kell a földmunkával járó terepi kutatást régész jelenléte mellett elvégezni. Sajnos a falkutatásra jogosult szakértő bevonását a jogszabályok nem kötik ki, mint arra *Koppány András* több ízben felhívta a figyelmet munkáiban.¹

Ezen túl a műemlék felújítások jelenlegi projekt alapú világában a kutatásnak illeszkednie kell egy szigorú időbeosztásba is, így a Kastélyprogramos korábbi kertkutatások sorához csatlakozva a geszti szondázó kutatást is, ahogy korábban már említésre került, *Előzetes Régészeti Dokumentáció* keretében, próbafeltárásként végeztük el. Így a legtöbb esetben a kutatásnak még lehetősége van érdemben beleszólni a tervezési menetébe, valamint a fentebb felvetett jogi határok is konzulenciával kezelhetők, s így az ideális felé törekvő módon a három tudományterület képviselői együttesen, egymás munkáját segítve dolgozhatnak össze.

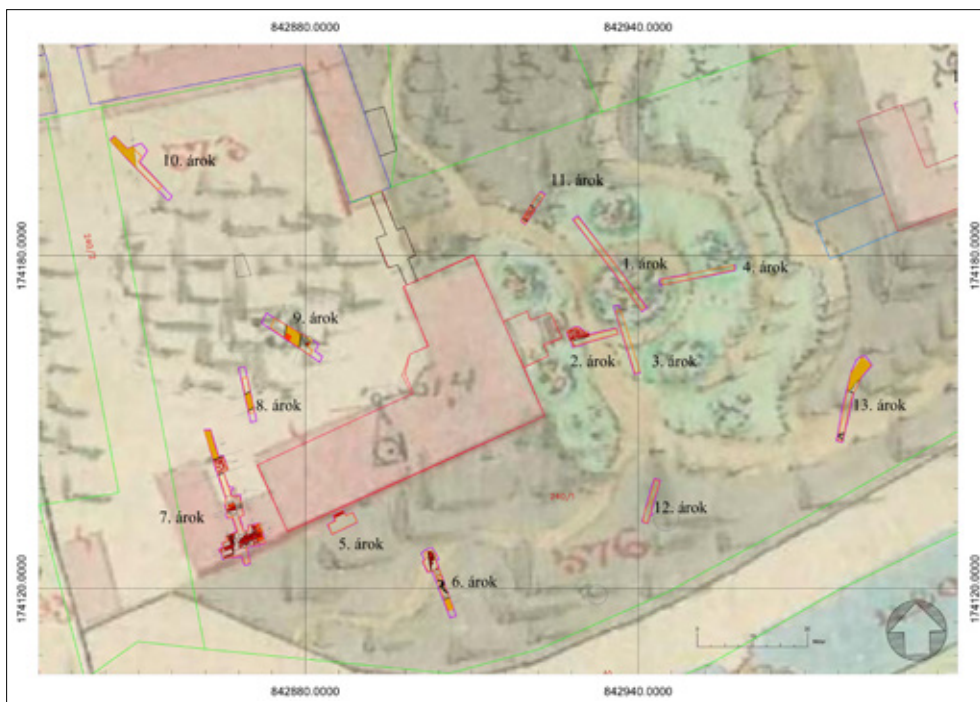
A KUTATÁS ELŐZMÉNYEI

A fejlesztés által érintett területen műemléki védelem alatt áll a kastély mellett a kastélykert önállóan és az épület környezeteként is, a *Tiszakastély történeti kertje* néven (törzsszám [azonosító]: 808 [18052]), s Tisza-kripta és környezete, *Tisza család sírboltjának műemléki környezete* néven (törzsszám [azonosító]: 16383 [31089]). A közhiteles lelőhely nyilvántartás adatai alapján pedig két ismert és nyilvántartott régészeti lelőhely: a *Geszt, régi temető* (848) és a *Geszt, Kastély* (869) nevűek érintettek.

A próbafeltárásnak három célja volt. Egyrészt az ismert és fent nevezett régészeti lelőhelyek kiterjedésének, korának, az objektumok jelentkezési szintjének pontosítása, amely által a fejlesztéshez kapcsolódó megelőző feltárási munkák pontosabban kalkulálhatóvá válnak. A két érintett régészeti lelőhelyről a beruházással veszélyeztetett területről a próbafeltárást megelőzően csak felszíni gyűjtésből származtak adataink. A *Geszt, régi temető* (848) lelőhelyet

1. kép A konyhaszárnny, 1894. április 12.
Möller hagyaték, K 326.

2. kép A próbafeltárás árcai és jelenségei a kastély körül (1-13. árkok).

1997-ben Szatmári Imre azonosította egy 1822. évi, Huszár Mátyás által készített térkép alapján, amelyen két kurgán figyelhető meg. Vágner Zsolt 2006-os örökségvédelmi hatástanulmányában a halmot a rézkorra datálta. A Geszt, Kastély (869) lelőhelyen Szatmári Imre több alkalommal is (1997, 1998, 2010) végzett terepbejárásokat, mely során Árpád-kori, késő középkori, valamint újkőkori-középső neolitikumi telepnyomokat sikerült azonosítania.

Másrészt pedig célunk volt a *kastély kertjének történeti korú rétegeinek a feltárása*. Utóbbi sikerességében kételkedtünk, mivel a kert közepén (a mostani beavatkozási területtől északra) egy nagyméretű vízművet létesítettek, valamint a '60-70-es évekbeli árvíz során a kastély körüli terepet is erősen bolygatták a korabeli fényképek tanúsága szerint. Mégis a ketrégészeti kutatás is több helyen eredményesnek bizonyult.

Szintén említettük már, hogy a kert önállóan és a műemlék épületegyüttes környezeteként is védettséget élvez. A beruházás jelen ütemében a kastély közvetlen környezete érintett, így a történeti adatok közül is ezeket emeljük ki.

A parknak két korszakát ismerhetjük meg a források alapján. Sajnos létesítésével kapcsolatban alig maradt fenn adat, azonban egy 1827-es leírás már említi a kertet. Az első periódust a II. katonai felmérés (1863) alapján² jellemezhetjük, ekkor a kastély körül elszórtan gazdasági melléképületek álltak, a geometrikus rendben szervezett parkot még egyenes utak hálózta be. Valószínűleg ez a térkép még a Tisza Kálmán birtoklása előtti állapotot mutatja. A második periódusban, már Tisza Kálmán birtoklása idején (1856/1866-1902), tájképi kertet alakítottak ki, ami az 1884-ben készült kataszteri térképen jóval részletesebben van ábrázolva.³ Ekkor a korábban déli oldalán utcafronti kastély előterét beparkosították, a középrizaliton a korábbi kocsiáthajtót megszüntették. A szigorú, egyenes úthálózatot felváltotta az angolkertekre jellemző íves vonalvezetésű útrendszer. A kastélyt két irányból lehetett megközelíteni: kelet felől, az intézői lak (tisztartói ház) épülete előtt elfutó úton, mely a kastély és az inaslak között futott be a kastély belső udvarába. A másik útvonal valószínűleg gazdasági bejáratként funkcionált a nyugati

oldalán, az egykori konyha szárnytól nyugatra vezetett be észak felé, szintén a belső udvarba, ahonnan aztán az istállóépület nyugati oldalán tovább vezetett észak felé a gazdasági udvarba. A kastély déli és keleti homlokzata előtt, illetve környezetében, az épülethez vezető út mentén, geometrikus mintába rendezett virágágásokat látni. A belső udvaron kocsit vezetett körbe, az udvart alacsony sövények szegélyezték.⁴ Ezekről a részletekről a 20. század elejéről már fotókkal is rendelkezünk.⁵

Feltárásunk harmadik célja pedig a *műemléki jellegű épületkutatás* volt. Ugyanis a kastély nyugati oldalán, a már elpusztult konyhaszárny területén nyitottunk árkokat az épületrész szerkezetének megismerése, felmérése érdekében. A II. katonai felmérésen, 1863-ból már jól megfigyelhető a kastély nyugati oldalán, az L-alakú konyhaépület, amelyet a források udvari konyhaként emlegetnek. Az 1884-es kataszteri felmérésen is szerepel a szárny, de legpontosabban egy fennmaradt, 1894-es *Möller István* által készített felmérésen tanulmányozható a konyha építménye, alaprajzon és néhány homlokzati rajzon, amelyekről leolvashatók a terek kiosztása, méretei, illetve burkolatok. Ez alapján a szárny az északi udvar felé oszlopos tornácos homlokzatú volt, déli homlokzatán 5 tengelyes, nyugatin 2 tengelyes. A helyiségek bejáratai a tornác felől voltak, ablakai a külső oldal felé nyíltak. A szárny a 20. század elején még állt, valószínűleg 1945-re már elpusztult⁶ (1. kép).

A PRÓBAFELTÁRÁS

A feltárást 2019. 08. 21. és 2019. 10. 07. között a Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. (NÖF NKft.) megbízásából a Várkapitányság

Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt. (a továbbiakban: Várkapitányság Zrt.) végezte el.⁷ A próbafeltárás során 16 db kutató-árkot nyitottunk meg, összesen 289 m² felületen. Jelen tanulmányban a feltárás előzetes eredményeit közöljük, legfőképpen a kastély és a kerttörténet vonatkozásában, érintőlegesen térünk ki a régészeti emlékekre.

A TÖRTÉNETI KERT

Kert-, valamint műemléki kutatás céljából nyitottuk meg az 1-13. árkokat⁸ (2. kép). Ezekben sok esetben nem mélyítettünk le az altalajig, de többször a régészeti rétegekig sem.

A kastélytól keletre nyitott kutatóárkokban (1-4. árok) az említett geometrikus mintába, nyugati oldalukon érintő körökbe rendezett kerti utak nyomait kerestük. A kataszteri térkép georeferálása mellett a területen megmaradt idős fenyőfák nyújtottak tájékozódási alapot, valamint az – eléggé bolygatott – terepviszonyok. Az még azonban jelenleg is érzékelhető, hogy a kastély és az attól keletre eső terület a környezeténél magasabban fekvő dombháttal. Ennek megfelelően a kastély mellett 80 cm-es mélységben (5. árok), attól távolabb a domboldalon (11. árok) már 170 cm-en jelentkezett az altalaj. Az árkainkat a keleti oldalon átlagosan 50 cm mélységig nyitottuk meg, azonban a legfelső humuszrétegben semmilyen jelenség nem volt megfigyelhető. Az utak ezen a dombháton úgy tűnik nagyrészt már elpusztultak napjainkra, s régészeti korú leletek sem kerültek elő, csupán szórvány 19-20. századi kerámia-töredékeket találtunk. A kastély közvetlen közelében azonban még felfedezhető az úthálózat nyoma, így például a 2. árok nyugati végében előkerült egy nagyobb, téglatörmelékkel felszórt útalapozás részlete, bár keleti fele már bolygatott volt. Az alapozás a kastély keleti szárnyának keleti oldalán felvezető lépcső előtt helyezkedik el, a mai felszíntől kb. 10 cm-es mélységben.

Datálásában egy zseton segített, mely előlapján a fiatal Viktória királynőnek, Nagy Britannia uralkodónőjének a portréja látható a „H. M. G. M. QUEEN VICTORIA” körirattal, hátlapján pedig a „TO HANOVER” felirat alatt egy sárkányölő Szent György ábrázolással és 1837-es verési dátummal (3. kép). A „To Hanover” zseton típusát 1837-től, Viktória királynő trónra lépésétől 1883-ig adták ki, a szóbeszéd szerint annak alkalmából, hogy Viktória népszerűtlen bácsikáját Hanoverbe száműzték. Ugyanis a száli frank törvények szerint csak a férfiágon leszármazott herceg léphetett

3. kép Viktória brit uralkodónő „TO HANOVER” feliratú zsetonjának elő- és hátlapja. 1837.

Fotó: Vinis Zoltán

4. kép A kastély északkeleti oldalánál forduló kocsitűt téglatörmelékés alapozása. Fotó: Szabó Renáta

a hanoveri trónra, amelyet Viktória nőként nem birtokolhatott, így a legidősebb trónörökös nagybácsit küldte a tisztség betöltésére. Az időszakban vert legtöbb zsetontípus hátlapján, közelebből megsejmlélve megfigyelhetjük, hogy a lovon ülő alak egy majmot formál, megszemélyesítve a népszerűtlen herceget.⁹

A kastély északkeleti sarkánál nyitottuk meg a 11. árkot, amelyben szintén 10-15 cm mélységben egy kavicsos és homokos felületű, téglatörmelék alapozású 2,5 m széles bakhátas kocsíút került elő. Ez a kastélyépülethez keletről bevezető fő út egy szakaszának a kastély mellett dél felé kanyarodó része lehet, masszív téglatörmelék alapozása és délkelet-északnyugati iránya alapján (4. kép).

A kastély északi oldalán, az egykori istálló épület és az inaslak által közrefogott belső udvaron három árkot nyitottunk meg. A másik kocsíút részletére a 10. árok északi részén bukkantunk rá, ahol 25-30 cm mélységben ugyanolyan tömör, téglatörmelék alapozás mutatkozott. Úgy gondoljuk, hogy ez a kataszteri térképen szereplő nyugati oldali, észak-déli irányú kocsíút egy szakasza. Az út az egykori konyhaszárnytól nyugatra eső kaputól indult, elfutott az épület, majd a belső udvar és az istállóépület nyugati oldala mellett, ezt követően pedig tovább északra a gazdasági udvar felé ment. A belső udvarban a kataszteri térképen szereplő köralakban futó út vonalát kerestük a 8-9. árokkal, amelyekben 50-70 cm mélységben jelentkezett egy 2,5-3 m széles, sárga homokos felszínű, meszes alapozású kocsíút. Az útalapot egyértelműen egy kiegyenlített, elplanírozott felszínre tették, amely alatt már középkori, kora újkori jelenségek, leletek voltak, így előkerülési mélysége és helyzete alapján ez az út a kert egy korábbi periódusához tartozhatott. Korához a 7. árok északi részében talált út ad támpontot, amelyről később szó lesz még.

A kastély déli oldalán is több helyen felleltük a történeti kert maradványait. Az 5. árokban, a kastély déli szárnya előtt, annak közvetlenül a déli homlokzata alatt a falkutatás alapján a kastély 1760-tól keltezhető kiépítése előtti nyugati épület bejáratához kapcsolódó elő-építményt kerestük.¹⁰ Ez feltehetően azonban nyomtalanul elpusztult, mivel a kastélyépülethez futó építési rétegek maradványaira sem bukkantunk, s a kevert, 16-20. századi leletanyagot tartalmazó törmelék réteg alatt 80-100 cm mélységben már az altalaj jelentkezett. Csak egy 19. század végi – 20. század eleji, a kastély építménye körül körbefutó téglás felszín, járdát vagy tipegőt

találtunk. A kevert feltöltési réteg azonban több érdekes leletet is szolgáltatott, például cserépipákat a 16-17. századból.

A 6. 12. és 13. árokban az árkok déli részén dél felé erősen süllyedt az egykori terepszint, amelyet sárga agyagos réteggel egyenlítették ki. Ez a sárga réteg leletmentes volt, de a felette levő, szintén feltöltési réteg 18-19. századi leletanyagot tartalmazott.

A déli homlokzat előtt álló két platánfa között nyitottuk meg a 6. árkot. Ebben több modern beásás által bolygatott, egy sor téglával kirakott felületű, U-alakú, vályús, dél felé erősen lejtő, feltehetően esővíz elvezető csatorna részletét tártuk fel. A csatorna északkelet-délnyugati iránya alapján a középrízalít nyugati sarkától vezet el a vizet, ahol most is egy bádóg ereszcsonna fut le. A feltárt csatorna datálása pontos keltező leletanyag nélkül nehéz, azonban azt feltételezzük, hogy legkorábban *Tisza Kálmán* birtoklásának idejére tehető, mert már a déli előkert feltöltési rétegein fekszik.

A 6. árokban az út ezen a feltöltési rétegen helyezkedett el. Feltételezésünk szerint ez a terpekiegyenlítés *Tisza Kálmán* idejéhez kapcsolható (1866), amikor is a kastély déli oldalára is kiterjesztették az angolkert. Ezek alapján itt a korábbi utcaszintet feltöltötték, így kialakítva dél felé a nagyobb, reprezentatív előkertet.¹¹ Az út a kastély déli homlokzatától 23,5-26 m-re délre, 40-50 cm mélységben, 2,5 m szélességben előkerült a déli előkertben kelet-nyugati irányban futó útjának egy szakasza. Ennek az útnak a maradványai azonban keletebbre, a 12. árok területén már nem voltak meg. Még keletebbre viszont, a 13. árok északi részén folytatódott, ahol a kataszteri térkép alapján az észak felé elágazó útszakasznak a részlete maradt meg, kb. 30 cm mélységben. A sok fa és gyökereik miatt azonban csak a déli széle volt megfogható a homokos, gyöngykavicsos felületű útnak.

12. árokban megvizsgáltuk még egy betonmedence alapozását is, ami a felszíntől 1 m mélységig, öntött beton, külső oldalán nagy kavicsos felületű. Bár a hozzáfutó rétegek a későbbi vízelvezetékcsövek fektetésekor elpusztultak, lehetséges, hogy a medence a II. világháború előttről való.

EGYKORI KONYHAÉPÜLET

A kastély nyugati oldalán az egykori konyhaszárnynak a kastély helyrajzi számára eső területén kutathattunk (7. árok) (5. kép), de már az

ásatást megelőzően egyértelműen kiderült a kataszteri térkép geodéziai felmérésre vetítésével, hogy az egykori melléképület nagy része a nyugati, szomszédos telken található. A 7. árokkal a konyhaépület öt tengelyes déli traktusának kelet felől számított második helyiségét vágtuk át észak-déli irányban, részben ott, ahol egy gázvezeték már bolygatta korábban. Az épületrésznek főként az alapozásai maradtak meg, de az északi főfal és a megtalált második helyiség keleti felmenő falaiból is néhány sor téglalélek került. A falak és az alapok is téglából rakottak voltak, azonban sok fél és törött téglalélek felhasználásával készültek. A téglaméretetek $28 \times 5 \times 15$ és $31 \times 6 \times 16$ cm között változnak, egy korszakból valók és vegyesen lettek az alapokhoz felhasználva. Mégis az épületrész utólagosságát el kell vetnünk, mert bár a kastély nyugati oldalán visszavésett falcsorbát figyelhet meg, a konyhaszárny déli főfalával egyvonalban, a falkutatás eredményei alapján a konyhaszárny a kastélyépülettel egy periódusban épült, a 18. század utolsó negyedében, *Tisza II. László* birtoklása idején.

A megnyitott árok jelenségei alapján a Möller-féle felmérés nagyon pontosnak bizonyult. Az árkunkkal az említett *második helyiségről* szereztük a legtöbb információt. A helyiség következő méretei egyeznek az 1894-es felmérésen jelölt méretekkel: déli 55 cm széles, és északi 45 cm széles főfala között 5,63 m széles tér van. Az északi főfal előtt futott még a felmérés szerint egy 1,46 m széles tornác, amelynek nyomait azonban nem találtuk meg, járószintje és oszlopainak alapozása minden bizonnyal elpusztult. A helyiség északi és déli főfala, valamint keleti osztófala a felszíntől számított 180 cm-es mélységig lett lealapozva a teherhordó altalajra, ami egy egyszintes, alapcímzetlen épületrésznek elég masszív alapja lenne. A déli főfal északi oldalát valószínűleg az építése közben deszkákkal zsáluzták ki, ugyanis több deszkalenyomata megmaradt a falban. Említettük, hogy a keleti, 65 cm széles osztófala alapozása az altalajig tart, míg a nyugati, 55 cm széles fal alapozását viszont csupán két sor téglalélek alkotja. A helyiség a feltárás alapján 4 m szélességű, míg a Möller-féle felmérésen 3,48 m. Az alapozások eltérő mélységére több magyarázat születhet, az bizonyos, hogy a déli főfal északi koronája mentén nincsen kötésben a válaszfalakkal, azonban ez lehet az építési fázis különbsége miatt is, nem feltétlenül utal más építési periódusra.

A helyiség belső terének egy részét, bár nagyban bolygatta a gázvezeték beásása, téglalé-

burkolat fedte, mely a válaszfalak felmenő részével egy periódusban, kötésben épült meg, míg a keleti főfal alapozása és a téglafelcsín között egyértelmű elválás látható. A téglaléburkolatot duplasorban tették le, és csak a szoba déli felében volt megfigyelhető, ami alapján arra következtethetünk, hogy az egy itt álló a tűzhely vagy kemence alapozása.¹² Mivel ez a tűzhely a válaszfalakkal egy időben épült, de a Möller-féle felmérésen nem szerepel, ezért azt gondoljuk, hogy addigra már elbontották. A felmérésen a helyiség északkeleti sarkában kályha állt, amelyet a tornác felől lehetett fűteni, tehát nyilvánvalóan két tűzfelberendezés egyszerre nem létezett egy ilyen kis helyiségben.

Az épületrész déli oldalán utólagos építésű kisebb járda, tipegő futott körbe élére állított téglalékból rakva, amely kb. 80 cm széles, s déli szélén szintén élére állított téglalékból rakott szegély fut. Ez elég rossz megtartású volt, alatta az egyik falalapozás megtalálása érdekében nyitott szondában egy kisebb, utólagosan épített pilléralapozást találtunk. Ebben belebontva 1839-es bélyeges téglát is találtunk, amely alapján mind a pillér, mind a felette futó tipegő későbbi hozzáépítés. A megnyitott terület délkeleti részén a déli faltól délre egy kisebb melléképület, kamra is csatlakozott utólagosan az épülethez, amely falai egy sor téglalé szélességűek, s csak három sor téglalé mélységig voltak lealapozva. A Möller-féle felmérésen nem szerepel, ez alapján 1894 utánra datáljuk. Mindezekről délre egy, az épülettel párhuzamos falkiszédesi árok futott.

Az árok északi részében a konyhaszárny tornácától északra egy téglatörmelékes alapozású út került elő 40 cm mélységben, amelynek vonala a kastélyépület előtt futott el, tőle még északabbra pedig egy homokos felszín jelentkezett, amely észak felé tovább folytatódott. Ebből a rétegből egy 1774-es, schmolnitzi verésű II. József egy krajcáros került elő¹³ (6. kép). A fent említett út kb. 60 cm-re húzódik a mai felszíntől, az angolpark előtti kialakítás maradványa. Joggal vethetjük fel a kérdést, hogy a 8-9. árokban a hasonló mélységben előkerült és hasonló szerkezetű utak is ehhez a korszakhoz kapcsolódnak?

A 7. árok bontása közben került elő egy ezüstkupak, vagy üveg teáscsésze fogóhoz kapcsolódó alja (6. kép). Mesterjegy és felirat szerepel, az alján egy tornyos fallal díszített korona és alatta „MARQUE DEPOSEE” írás. A *corona turris* szimbólum gyakori védjegy a mediterrán városoknál, de a korszakban a felirat önmagában minőségjegyet jelentett.

6. kép Az 1774-es, schmolnitzi verésű II. József egy krajcáros elő- és hátlapja, valamint a „MARQUE DEPOSEE” feliratos ezüstlelet (átmérője: cca. 3 cm). Fotó: Vinis Zoltán

RÉGÉSZETI JELENSÉGEK KORA ÚJKOR

Az írásos források alapján tudjuk, hogy a középkori település első említése 1213-ból való, *villa de Gest* néven. Az Árpád-kori település a jelenleg kutatott területre nem terjedt ki, sem régészeti objektumot, sem szórvány leletet ebből a korszak-

ból nem találtunk. A település a 16. század közepéig folyamatosan lakott volt, *curialis* helyként szerepel a forrásokban. Az 1552-es török hadjárat során állandósult a térségben a török fenyegetettség, a település valószínűleg ennek hatására el is néptelenedett. Majd csak a 18. század elején lett újra lakott, 1701-ben a kamara 200 forint adó fizetésére kötelezte a települést. A késő közép-

7. kép I. Lipót 1703-as veresű duariusának elő- és hátlapja, valamint az 1500-as évekből származó Görlitzi ólomplomba. Fotó: Vinis Zoltán

korban talán már közelebb volt a település határa a kutatott területhez, mivel már pénzek és plombák is kerültek elő a feltöltési rétegekből. Bizonyosan csak az újkori visszatelepülés idejéből maradtak meg objektumok, tehát a település a kastély előzményeként itt álló vármegyeház korszakában terjedt ki a területre.¹⁴

A *kastélyépülettől délre*, a 6, 12. és 13. árkokban, a már említett déli udvarhoz kapcsolódó terepszint kialakításhoz felhalmozott feltöltési rétegek tartalmaztak korábbi, kora újkori leletanyagot is, mivel azonban ezeknek másodlagos helyzetére már utaltunk, keltezés szempontjából nem relevánsak.

A *kastélyépülettől északra* a 9. árokban az 50 cm mélységben jelentkező útréteg alatt, egy planírozási réteg következett, amely alatt viszont megmaradtak a 18. század eleji, feltehetően a vármegyeháza korszakhoz kapcsolódó rétegek. Tehát 70 cm-es mélység alatt ezen a területen már régészeti rétegek jelentkeznek. A jelenségek a felszíntől 70 és 120 cm-es mélység között jelentkező porhanyós, barna „őshumuszba” lettek beleásva. Betöltésük ugyanilyen szerkezetű talaj volt, ezért feltűnik nem, vagy csak nagyon ritkán volt megfigyelhető, mélységük sem haladta meg a barna humusz mélységét. Innen a

humusz és az útréteg határáról került elő I. Lipót 1703-as veresű duariusza (7. kép),¹⁵ amely jól keltezte a rétegeket a falu újraterülepülésének idejére. Ebből az árokból, szintén az útréteg alól került elő egy 1500-as évekre datálható Görölzi ólomplomba is (7. kép),¹⁶ amely alapján a késő középkorban is használták a területet. Az árok déli részében, kb. 1 m-es mélységben egy cölöphely került elő famaradványokkal, azonban a fa nagyon korhadt, porhanyós állapotban volt, s ennél a szintnél lejjebb nem is jelentkezett. Hasonló réteget lehetett megfigyelni a 10. árokban, amelynek északi részében szintén volt egy porhanyósabb humuszos betöltésű beásás. Sajnos ezt is csak a metszetalban lehetett látni, de a rétegviszonyok alapján szintén a kora újkorra lehet datálni. Ez alapján a terület használata a kora újkor elején is viszonylag szórványos volt.

NEOLITIKUM

Az egykori konyhaszárnny falalapozásainak alját kerestük, amikor a 7. árokban az épület déli zárófaltól délre nyitott 3. és 6. szondában mintegy 180 cm mélységben a neolitikum korszakából való kerámiák kerültek elő. A szonda méretei miatt azonban itt nem tudtunk tovább mélyülni. Szórvány neolit anyag került elő az árok északi részéből is, például egy nagy hombár peremtöredéke. Továbbá elértük a neolit réteg tetejét a 9. árokban is, 200 cm mélységben.

Ezek alapján az őskori település kiterjedt a kastély dombjának nagy részére, és a középső neolitikum korszakra datálható.

TISZA-KRIPTA

Tisza Kálmán emelte a család új kriptáját, amely a régítő¹⁷ északabbra áll jelenleg is, a források alapján 1901-re már megépült.

A *Geszt, régi temető* (848) lelőhelyen álló kriptá déli oldalán található kovácsoltvas kerítés (műemléki védelem alatt áll: *kovácsoltvas kerítés* néven, műemléki törzsszám [azonosító]: 16383/31110)) téglalapozásának állapotát, alapozási mélységét és technikáját vizsgáltuk meg a 16. árokkal. A kovácsoltvas elemek profilált műkö talapzata alatt 8 sor téglalapozás van, kb. 70 cm mélységig, ahol a tömör, vörösesbarna homokos-agyagos talaj már az altalajnak tűnt. Tehát ezen a lelőhelyen kutatásunk csupán az építészeti kérdések megválaszolására terjedt ki, a lelőhely lehatárolása nem volt célunk. Leletanyag, régé-

szeti jelenség a megnyitott 80x80 cm-es árokban nem került elő.

A PRÓBAFELTÁRÁST KÖVETŐ MUNKÁK

Próbaárkokat feltárást követően visszatettük. A *Geszt, Kastély* (869) régészeti lelőhely esetében a lelőhely határait az előkerült jelenségek alapján az egész helyrajzi számra kiterjesztettük. Az *Előzetes Régészeti Dokumentációban* a régészeti feltáráshoz tett javaslatunk szerint a lelőhelyek földmunkával érintett részén megelőző régészeti feltárást kell végezni, amelyre a következőkben kerül sor, a területileg illetékes *Munkácsy Mihály Múzeum* vezetésével.

A beruházás műszaki tartalma alapján ez a legtöbb helyen kivitelezés közbeni régészeti megfigyelést jelent, mert a feladatellátás más módon nem végezhető el, vagy pedig már bolygatott területen kerülnek kivitelezésre. Tettük ezt azzal a kitételrel, hogy teljes felületű feltárást kell végezni abban az esetben, ha a beruházás bármely földmunkája a felszíntől 150 cm-es mélységben bolygatja a területet, mert a fellelt, középső neolitikumra datált telep határait nem ismerjük.

Mivel a feltáráshoz sok helyen műemléki értéket kutatott és talált, ezért javaslatunkat erre a területre is kiterjesztettük. Javasoltuk tehát: 1) a megmaradt és jó megtartású konyhaszárnny épített elemeinek, falainak és alapozásainak a megtartását; valamint 2) a parkban a kerti utak vonalának további pontosításához a kivitelezés közbeni műemléki megfigyelést.

JEGYZETEK

1. Koppány András: Történeti kertek helyszíni kutatásainak tanulságai. *4D Tájépítészeti és kertművészeti folyóirat* 52. 2019. 14-31.
2. Jelen kötetben Galamb Zsuzsanna cikkének 8. képe.
3. Jelen kötetben Gerákné Árvai Zsuzsa írásában 3. kép.
4. Galamb Zsuzsanna – Jankovics Norbert: *Geszt, volt Tisza-kastély főépülete és melléképülete. Építéstörténeti tudományos dokumentáció. Kézirat*, 2017. 15-20.
5. Jelen kötetben Gerákné Árvai Zsuzsa írásában 5. kép.
6. Galamb – Jankovics 2017. 16-17; 19.
7. A feltárást a sorok írója vezette, munkatársai Hegyi Dóra és Búth Mária régészek (Várkapitányság Zrt.), konzulensei Koppány András (régész, mű-

- emlékvédelmi szakértő, Magyar Művészeti Akadémia Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ), Gerákné Árvai Zsuzsa (tájépítész, műemléki szakértő történeti kertek szakterületen, NÖF NKft.) és Bácsmegi Gábor (régész, neolitikum, Békés megyei Munkácsy Mihály Múzeum) voltak. A feltárás során közreműködtek: Fullár Zoltán régész, Kristóf Virág, Szabó Renáta és Vinis Zoltán régésztechnikusok (Várkapitányság Zrt.). A kutatási előzmények egyeztetésében és a Möller hagyaték adatainak átadásában köszönöm a segítséget Galamb Zsuzsannának és Jankovics Norbertnek (MMA MÉM MDK).
8. A 14-15. árkokat a tervezett parkoló kutatható, nem beépített részén nyitottuk meg, azonban az Óvoda (Tisztartói ház) északi és keleti oldalán, azonban itt az 50-80 cm-es bolygatott feltöltés alá nem mélyültünk.
 9. Hawkins az előlapi körirat (Her Most Gracious Majesty Queen Victoria) alapján a VII. típusba sorolja az érmét, melyet csak 1837-38 során vertek. Hátlapján a lovasalak alatt háromfejű sárkány ölti ki nyelveit. Hawkins, R. N. P.: 'To Hanover' counters. *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*. Sixth Series, Vol. 19. (1959) 208; 218; 222-227.
 10. Galamb Zsuzsanna – Jankovics Norbert: *Geszt, volt Tisza-kastély főépülete és melléképületei. Feltáratási dokumentáció*. Kézirat, 2017. 65.
 11. A park kialakítását az építéstörténeti tudományos dokumentáció 1866-ra teszi, de biztosan az 1863-as kataszteri felmérés után készült el. Galamb – Jankovics, *Építéstörténeti tudományos dokumentáció*, 2017. 17.
 12. Égésnyomok ellenben ezen a szinten nem voltak.
 13. Előlapjának felirata IOS II D G R I S A GER IER REX, hátlapján az EIN KREUTZER, 1774, S olvasható. (<http://archive.monetarium.hu/jozsef-krajcar-1774-s>)
 14. Galamb – Jankovics, *Építéstörténeti tudományos dokumentáció*, 2017. 7-8.
 15. Előlapjának felirata LEOP D G R I S A G H B REX, hátlapján Szűz Mária tartja jobb karján Jézust, két oldalán P H verdejegyekkel, alatta DUARIUS 1703 felirattal. Huszár: 1499., Unger II.: 1105.a
 16. A meghatározást ezúton is szeretném megköszönni Mordovin Maximnak.
 17. A régi kriptát Tisza László építtette, s 1771-ben már állt. Galamb – Jankovics, *Építéstörténeti tudományos dokumentáció*, 2017. 12.

GESZT, TISZA-KASTÉLY KERTJE AZ ARCHÍV FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Gerákné Árvai Zsuzsa

Tájépítész mérnök, műemléki szakértő történeti kertek szakterületen. Pályáját az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központban kezdte 2001-ben, jelenleg a szervezeti átalakításokat követően létrejött jogutód intézménynél, a Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft.-nél dolgozik tájépítészként és történeti kertek, műemléki környezetek tájépítészeti tervezésével, kutatásával foglalkozik.

E-mail: arvai.zsuzsa@nofnkt.hu

THE GARDEN OF GESZT, TISZA MANSION IN THE LIGHT OF ARCHIVAL SOURCES

The investigation of the historical garden of the Tisza Mansion in Geszt, which has enjoyed independent monument protection since 2019, was started in 2015 within the framework of the National Castle Program. The garden restoration plan is based on the garden historical scientific documentation prepared by Dr. Adrienn Szászné Várkonyi. Her research dates to 2003, when a preparatory study was made for the restoration plan of this area that is also listed under protection as part of the Körös-Maros National Park. In 2017, she expanded her garden historical study with a value inventory listing the valuable elements of the castle garden that have survived to this day. Subsequently, in 2019, the author of this paper prepared an additional study on the site history of the garden, which served as the background material for the garden protection documentation. In addition to the above, this essay uses the results of the construction history research conducted by Zsuzsanna Galamb and Norbert Jankovics, as well as the archaeological investigation led by Zsófia Nádoi. New results of these researches also contributed to clarifying the history of the garden. The castle garden could have been established after the construction of the mansion, presumably at the end of the 18th century, representing a transitional style at that time. In the first half of the 19th century, the garden was mentioned by several sources as an English landscape garden, but the available map source depicts the garden with a panel system. This first period of the garden lasted until the ownership of Kálmán Tisza, when, in parallel to the reconstruction of the castle, the ornamental garden was transformed into a landscape garden style, along with the reduction of the agricultural areas. The puritanical attitude of the Tisza family and their love for the manor were faithfully reflected in the structure of their estate that featured a series of farmyards near the mansion, farm gardens with greenhouses, as well as areas dedicated in service of family's love of sports. The design and division of the garden formed at that time largely survived until the end of World War II. After the destructions of the war, the mansion and its surroundings performed public functions, and from 1957 until recently the castle housed a local primary school. Meanwhile, the garden area underwent several changes of ownership, and has become deteriorated. We hope that the fact of listing the historical garden of the Tisza Mansion under full monument protection in 2019 will give the chance to this impressive ensemble to get restored in its entire territory.

BEVEZETÉS

„Bemegyünk a kastély parkjába, mely leghíresebb s valóban legszebb is az egész megyében, – sőt ha a kívül nyúló nádasba oda képzeljük a szőke Dunát, zavarba jöhetnénk, hogy a Margit-sziget egy részén járunk.”¹

A fenti leírás 1885-ből, a Tisza-kastély parkjának fénykorából, *Tisza Kálmán* birtoklásának idejéből származik. Az egykor nevezetes parknak ma már sajnos csak egy-egy eleme áll hírmondóként. A kastélykert jelenleg helyreállítására vár. A következőekben a rendelkezésre álló források időrendjében mutatom be a kastélykert történetét.

A geszti Tisza-kastélyt övező kert létesítéséről alig maradt fenn adat, ezért kialakításának pontos időpontja nem datálható. A parknak alapvetően két korszakát ismerhetjük meg a források alapján. Az első periódust a II. katonai felmérés mutatja leginkább, míg a második periódus *Tisza Kálmán* birtoklásával kezdődik, és legjobban az 1884-es kataszteri térkép szemlélteti. A 19-20. század fordulója a forrásokban leggazdagabb időszak, mely egyben a kert fénykorát is jelzi.

A KASTÉLY ÉS A KASTÉLYKERT KIALAKULÁSA

Az első térképi forrás, az 1783-ban készült I. katonai felmérés² (1. kép) Gesztet ábrázoló térképszelvénye a mai kastély helyén még teljesen más elrendezésű épületeket mutat jelentősebb kert nélkül. A térképről messzemenő következtéseket levonni nem lehet, mivel azonban a kastély helyén álló épületeknek sem az elrendezése, sem az alakja nem egyezik meg a későbbi kastélyéval, arra lehet következtetni, hogy a térkép még a mai kastély helyén álló régebbi épületeket (pl. vármegye háza) jelöli.³

Szintén ebből az időszakból származik egy Bihar vármegyei térkép⁴ Az 1780-ban normalizált, majd *Tóth József* vármegyei mérnök által 1780-1800 között javított térkép Gesztet falunak jelzi, nemesi kastéllyal: „Arces vel Magnatum et Nobilium Palatia”. A térkép magát az épületet nem mutatja, annyi viszont bizonyosnak tűnik, hogy a kastély 1800-ig bezárólag megépült.

Vályi András 1799-ben készült ország leírásában ugyan megemlíti, hogy Geszt „birtokosa Tisza Uraság”, de kastély, palota, illetve kert meglétéről nem tesz említést.⁵ *Vályi* 1798-ban készült térképén,⁶ melyen a nevezetesebb helységeket,

kastélyokat, várakat jelöli, ugyancsak nem ábrázolja Gesztet, jelentőségét tekintve kisebb lehetett a környező településeknél. Mindenesetre, ha ekkor már létezett is a kastély, *Vályi* nem tesz említést róla.

A kastélykert esetében – a kastélyhoz hasonlóan – az első legfontosabb forrásunk, *Nagy Sámuel* Fekete Geszti krónikája, mely 1827-ben már az „anglus kert” meglétéről számolt be. A kertről bővebb információt nem ír, de statisztikaszzerűen három évből – 1755., 1769., és 1827. évekből – közöl adatokat telkenkénti bontásban. 1769-ben még udvarként emlegetett telket (1755-ben if. *Bagdi Ferentz* telke), 1827-ben már „az anglus kert”-ként jelöli. Ugyanekkor a szomszédos telek esetében először udvar, majd „a Palota” megnevezést használ. A krónika kissé kusza lejegyzésű adatai közt többször, több vonatkozásban is leírja a telkeket, máskor úgy említi a fent jelzett *Bagdi Ferentz* tulajdonában állt telket: „hol most a Szilfa erdő áll”, majd pedig: „most az udvari kerti erdő”. Mindkét adat az 1827-es évre vonatkozik. Fenti forrás mind a kastély, mind kertjének létesítésének datálásához fontos információt közöl. Fentiek alapján azt tudhatjuk, hogy 1827-ben már létezett díszkert a kastély körül, azonban a kert stílusát tekintve nem jelenthető ki biztos állítás, a következő források ismeretében.

Az építéstörténeti tudományos dokumentáció kutatási eredményeire alapozva⁸ – melyet a fenti dokumentumok, valamint a Pokoly⁹ féle visszaemlékezés támasztanak alá – elmondható, hogy a kastélykert feltehetőleg a kastély építését követően a 18. század végén jöhetett létre.

Fényes Elek 1847-ben kiadott Magyarország leírásában röviden a következőket írja: „GESZT, f. [falu]1340 l. [lakos] Ékesíti Tisza Lajos kastélya és kerte. Marhái és juhái szépek.”¹⁰ A szűkszavú leírás ugyan új információval nem szolgál, de megerősíti azt a tényt, hogy a falu ekkor már említésre méltó kastéllyal és kerttel rendelkezett. *Fényes* 1851-ben¹¹ viszont már angolkertről ír: „Birtokosa: Tisza Lajos, ki itt igen szép gazdaságot tart, s van jeles kastélya és angolkertje.”

A következő térképi forrás a II. katonai felmérés, mely 1863-ban – *Tisza Lajos* özvegyének, *Teleki Julianna* halálának évében – készült (2. kép). A kert első periódusának egyetlen ábrázolása, amiből információt meríthetünk a kert akkori stílusáról, kialakításáról. A kastélyépület, már az ismert elrendezésben, tájolásban látható, körülötte elszórtan melléképületek állnak. A geo-

metrikus rendbe szervezett parkot azonban még egyenes utak hálózák be. A fenti adatok alapján arra következtetünk, hogy feltehetőleg még az 1860-as évek elején is egy átmeneti stílusú kertről beszélhetünk, mely alapvetően táblás kiosztású volt, északon és északkeleten veteményes kertekkel. A nyugati, három részre osztott tábla a leírások alapján szőlőterület lehetett, melyet még Tisza Lajos, Tisza Kálmán édesapja telepített. A kastélyhoz közelebb eső nagyobb négyszögletes területen belül feltételezzük – az 1827-es megnevezéssel élve – az „anglus kertekre” jellemző, valószínűleg elsősorban szilfákkal övezett, lágyan kanyarodó utakat. Miután két forrás is angolkertként említi a parkot, valószínűleg hordozhatott ilyen stílusjegyeket, azonban ennél több információnk nincs. Az Arany János házat – amiről a leírásoknak köszönhetően tudjuk, hogy ekkor már bizonyíthatóan állt – a térképen beazonosítani nem lehet. Az 1850-51-ben Tisza családnál tanítóskodott *Arany János* kapcsán egy a Vasárnapi Ujságban 1887-ben megjelent cikk írja a következőket: Arany János „...gondolatokba merülve, legtöbbször hajadon fővel, a társaságtól elvonultan magánosan folytatta sétáit a nagy szilfák alatt.”¹²

A KASTÉLYPARK MÁSODIK PERIÓDUSA

Tisza Kálmán birtoklásának, a kert második periódusának idejéből származik a következő, és egyben legjelentősebb térképi forrásunk: az 1884-ben készült kataszteri térkép,¹³ amely a kert kialakítását tekintve részletgazdagabb ábrázolás (3. kép). A telekosztás mellett a kert jellegét, útjait és virágágyait is ábrázolja. Szembeötlő változás a II. katonai térképen ábrázoltakhoz képest, hogy az egyenes úthálózatot egyértelműen felváltották a tájképi kertekre jellemző íves vonalvezetésű utak valamint, hogy a díszkert területe jóval megnövekedett, a gazdasági területek terhére. A kastély közvetlen környezetét és az északi veteményes területét is díszkertté alakították. Jelentős változás továbbá, hogy a kastély már nem az utcafronton áll, hanem déli homlokzata előtt előkert húzódik, melyet az utca vonalának módosításával alakítottak ki. Az Arany János ház tekintetében ez az első térképi ábrázolás.

Az 1884-es kataszteri felmérés mellett a századfordulón készült archív felvételek, illetve képeslapok is fontos támpontot jelentenek (4. kép). Elsősorban a kastély környezetében készült felvételeken jól láthatóak a feltáró utak, a környező

1. kép Geszt az 1783-ban készült I. katonai felmérés térképén

virágágyásokkal, padokkal, kerti elemekkel. A kerti utak nyomvonalát is megőrkítő archív fotók és a kataszteri térképen ábrázoltak között több útszakasz esetében is eltérés tapasztalható, ami akár tulajdonítható lehetne az időközben eltelt tizenöt-húsz évnél, de ez a leírások tükrében nem valószínű. A leírások szerint Tisza Kálmán és *Tisza István* is törekedett megőrizni

2. kép Geszt az 1863-ban készült II. katonai felmérés térképén

3. kép Az 1884-ben készült kataszteri térkép

a kert 1860-as évekbeli eredeti kialakítását, ami alapján azt feltételezzük, hogy az utak nyomvonal nagyrészt nem változott. A kataszteri térképeken ábrázolt utak nem minden esetben tükrözték a valóságot, egyes utak hiányoznak az ábrázolásról, míg mások pedig valószínűleg nem léteztek. Az archív fotók arról tanúskodnak, hogy a virágágak kiültetésében volt többszöri változás, a kor divatját követő mozgalmas, kezdetben geometrikus, majd meanderező virágágások jelentek meg.

4. kép Parkrészlet a kastély keleti oldalánál
VU 1904. 697.

Szerencsés egybeesés, hogy ez az időszak a kertet is érintő írásos forrásokban gazdag, így a kataszteri térképpel együtt egy viszonylag jól körülírható kert képe tárul elénk. 1885-ből két korabeli leírás is a rendelkezésünkre áll. Elsőként *K. Nagy Sándor*¹⁴ munkáját kell megemlítenünk, mely részletgazdag, élvezetes olvasmány, mind a kastély, mind kertje tekintetében. Képi melléklet nélkül jelent meg. A másik forrás az 1885-ben a Vasárnapi Ujságban G.K.: monogrammal megjelent cikk, melyben az első ismert képi forrással rendelkezünk, *Mészöly Géza* akvarellfestménye látható a kastélyról. A fentiek mellett ki kell emelni az 1928-ban a Tisza emlékkönyv egyik írásként megjelent *Pokoly József*, egykori házitánító (1889-94) visszaemlékezését, mely építéstörténeti információkkal is szolgál. Pokoly leírásának célja elsősorban Tisza István neveltetésének, valamint a geszti otthonnak, mint a neveltetés bölcsőjének bemutatására szolgál, ezért hangvétele is eltér a fenti két írástól. Bemutatja a Tisza család puritán szemléletét, gazdaság, valamint sport szeretetét és emellett leírást ad a geszti kastélyról és kertjéről is. Leírása hosszabb kort ölel át, ezért különösen értékes. Szintén képi melléklet nélkül jelent meg. A következőekben e három forrás, valamint a kataszteri térkép adatait vetem össze.

A kataszteri térképen ábrázoltakkal kapcsolatban több háttér információt Pokolytól¹⁵ tudunk. Így például, hogy az utca vonalát Tisza Kálmán helyeztette arrébb, hogy előkertet alakíthasson ki a kastély déli homlokzata előtt.¹⁶ Nagy valószínűség szerint a kert átalakítása egybe eshetett a kastély átépítésével, ami feltehetőleg az 1866-os dátumhoz, Tisza Kálmán végleges birtokba jutásához köthető.¹⁷ Azt feltételezzük, hogy a kocsíathajtó megszüntetésével hozható összefüggésbe az említett előkert kialakítása, amikor is a kastély homlokzata előtt még ma is látható két idős platánfa is kiültetésre került.

Az 1885-ből származó két korabeli leírás bemutatja az épületek akkori funkcióit, továbbá a kastély két megközelítési útvonalt is. A kert reprezentatív megközelítése keleti irányból, míg a gazdasági megközelítés nyugatról történt. Az L-alakú kastély és a kastélytól északra található melléképületek által határolt parkosított udvar, közepén rondópet az uradalom központjaként is fontos szerepet töltött be. Északkeletről is inaslak, északra pedig az istállók határolták, amely gyakran volt kiindulópontja a hajnali kilovágásoknak. Az istállókól északra kettős fasor vezetett a további gazdasági területek

5. kép A geszti kastély verandája Jelfy Gyula fényképén *Vasárnapi Ujság* 1902. 195.

veteményes, üvegházak, szőlő, gyümölcsös, és csikóskertek felé.

A Pokoly József által leírtakat, miszerint a Tisza-család mindig is nagy hangsúlyt fektetett a gazdálkodásra, a birtokuk szerkezete is hűen tükrözi. Az 1884-es kataszteri térképen is jól látható, ahogy a díszkert elkülönül a gazdasági területektől. A térképről leolvasható továbbá, hogy a kert legfrekvenciáltabb területe a kastély keleti homlokzata előtt terült el. A századfordulón készült képeslapok, fotók, ábrázolások legtöbbször szintén délkeleti irányból ábrázolja a kastélyt. Az idelátogatók elé ebből az irányból tárult fel először a kastély, így a virágágyakat is ennek megfelelően az intézői laktól/tiszti laktól délre, valamint a kastély keleti homlokzata előtti területen alakították ki.

A megközelítésről K. Nagy Sándor 1885-ben a következőket jegyezte fel: „*A kastély nagyterjedelmű parkjának keleti szélén – a kapu mellett – mint valami őrszem, virágos kertté alakított oldalú dombra húzódott fel a szerény, de barátságos tiszti lak, [...]*”¹⁸

Legrészletesebben a keleti teraszról és környezetéről ír, (5. kép) a növényfajták megnevezésével együtt: „*Habár a kastély homlokzata délre van, mégis legszebb, legérdekesebb része keleti oldalán van, – ez a „terras”, ... 12 lépcső vezet fel s a széles lépcsőzet karzatait hervadhatatlan borostyán örök zöld lombjai ölelgetik át meg át hajlékony karjaikkal, melyeknek tövei kívül vannak elrejtve. A lépcsőzet karzatának alsó és felső szegletein roppant nagyságu yuccák vannak elhelyezve, melyek közül kettőnek felsé-*

6. kép A kastély belső udvara Borovszky 1901.

gesen szép fehér-sárgás színű, óriási nagyságu bokor-virága most teljes pompájában diszlik, büszkén emelkedve fel kerekén szétterjeszkedő tűhegyű leveleinek lándzsa-erdőjéből."¹⁹

*„A terras előtt pompásan van berendezve a park. Mindjárt alatta két felől 2 amerikai szomorú rózsza, melynek magas törzse sárga sarkantyúval van befuttatva: – előtte 4 magas fenyő s egy óriási Sophora gymnocladus ünnepélyes félkör által bekerített pompás pázsit nagy műzléssel van diszitve csoportokba rakott pálmákkal s más délszaki növényekkel és felséges illatot lehelő viruló virágokkal.” Említ még fenyő-csoportot, nyír-csoportot, rózsza-csoportot, Judás-fa csoportot, „cana-indicák roppant köröndjeit”.*²⁰

K. Nagy Sándor leírásához hasonlóan a Vasárnapi Ujság cikke is a keleti terasz jelentőségét emeli ki: „Délután és esténként ez a család legkedvesebb tartózkodási helye. A nyáron majdnem mindennapos kikocsizásokról, kedves

vendégek elmenetele és érkezésekor ez az induló és váróhely."²¹

A birtok szerkezetét tekintve a kataszteri térképen jól látható továbbá a kertet északkeletről, északról és északnyugatról határoló árok, amelyet K. Nagy Sándor is megemlíti beszámolójában: „Az egész park körül van véve sáncz-árok, melynek belső partján széles sétahely van...”²² A fent leírt, ma is látható vízelvezető árok vonala egyértelműen elkülöníti a környező területektől a birtokot. Az ettől délre eső területeken pedig a gazdasági udvarok sora, és a tájképi kert rajzolják ki a határvonalakat.

A gazdasági területekről K. Nagy Sándortól a következőket olvashatjuk: „A park északi végénél egy nagy darab szőlő van, melyet kegyeletből tart fenn a kegyelmes úr, mivel apja ültette, – e mellett gyümölcsös és veteményes kert van. A nagyterjedelmű növényház a park északi szélén van. A park keleti végénél nagy bekerített térség

van a telivér lovak és csikók számára [...]. E bekerített hely mellett volt a halastó, szépen beárnýékolva a körül ültetett fák által, — de ma már legfellebb csúnya békák laknak az ízletes halak ősi örökében.” [...].²³

A Vasárnapi Ujság 1885-ös leírása a fentieket kiegészíti a gazdasági területeket, és kerti építményeket illetően: „A kastélytól keletre és északra terül el a tágas park, melynek egy része szőlőskert. Üvegház, kertészlak, és számos szép sétáló- és pihenőhely ékesítik a parkot, a melynek szépsége és egészséges levegője bőven ellensúlyozza a faluban nem messze a kastély előtt végigfutó mocsáros eret, melynek vize áradáskor a park szélére is bejön.” A G. K. által emlegetett „mocsáros ér” a kastélytól délre futó Korhány-ér, mely valóban akkoriban áradásaival több problémát okozhatott. (A Tisza család figyelmet fordított a környék vízrendezésére. Vezető tisztséget viseltek az 1854-ben megalakult Fekete-Körösi Árvízmentesítő Társulatnál. Később a Korhány ér vízrendezése is megtörtént.)

Az első ismert képi ábrázolás a kastélyról szintén 1885-ben jelent meg a Vasárnapi Ujságban. Tisza Kálmán kormányelnökségének 10. évfordulójának tiszteletére egy 12 akvarellből álló albumot adtak ki, melyek közül az egyikben Mészöly Géza a geszti kastélyt ábrázolta. A kert vonatkozásában kevés információt hordoz az akvarell, mindenestre a kastély keleti terasz előtt valaha állt fekete fenyő egyértelműen beazonosítható. A fent említett feketefenyő és a kastély déli homlokzata előtt álló platánok telepítésének idejét az 1860-as évekre tesszük.

A kertet illetően a második ismert képi ábrázolás pedig 1891-ben jelent meg az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből. Magyarország II. kötetében, *Háry Gyula* metszetén.²⁴ Ezen az ábrázoláson is jól kivehetőek a keleti terasz előtt álló feketefenyők, a kastélykertet határoló áttört kerítés, a Korhány-ér fölött átvezető kis híd, valamint a kastélykertbe vezető gyalogkapu, melyhez pár fokos lépcső vezet. A kötet leírása szűkszavú, a parkkal kapcsolatban ennyit említ: a kastélytól „keletre és éjszakra terül el a tágas park, melynek egy része szőlőskert.”

A következő képi forrás a *Borovszky Samu* által kiadott Magyarország vármegyéi és városai című munkájában jelent meg 1901-ben (6. kép). A saját felvételen új szögből jelenik meg a kastély, a parkosított belső udvara felől láthatjuk. A felvételen az utat szegélyező sövények és alacsony törzsű, kis gömbkoronájú fák láthatóak,

egy-két terjedelmesebb fa mellett. Az Arany János házról is közöl, az egykori szőlőterület irányából fotót. A kastéllyal és kertjével kapcsolatban röviden csak ennyit ír: „nagyszabású, kényelmes kastélya és díszes, nagy kiterjedésű parkja van.”²⁵

KERTI ÉPÍTMÉNYEK, MELLÉKÉPÜLETEK

A kerti építményekről, melléképületekről kevés adattal rendelkezünk. Az 1884-es kataszteri térképen több mint húsz melléképületet számolhatunk, melyek rendeltetéséről keveset tudunk. Elsősorban itt is a korabeli leírásokra és Pokoly József visszaemlékezéseire támaszkodhatunk. „A parkban a kastélytól észak felé, a kuglizó mellett van egy kis regényes fekvésű kerti ház, melynek örök érdeket ád azon körülmény, hogy 1850-ben több hónapig lakott benne és pedig saját választása folytán Arany János, aki akkor a család felkérésére a fiatal Tisza Domokost vezette be az aesthetikai tanulmányokba.”²⁶ Az Arany János házat – Pokoly József szerint korábban Stángli-házat – még Tisza (II.) László építtette *Staindl Ferenc* (1750-1818), pap részére.²⁷ Arany János 1850-51-ben élt Geszten Tisza Domokos nevelőjeként. A kis egyszobás kerti lak bejárata valószínűleg keletről nyílt. Az Arany-házat Tisza István helyreállíttatta és emléktáblát helyeztetett el rajta.²⁸ 1887-ben a Vasárnapi Ujság közli Mészöly Géza festményét, Arany János lakása Geszten címmel, valamint egy cikket szintén G. K. monogrammal.²⁹ K. Nagy Sándor az Arany János házról érdekes módon nem tesz említést.

Szintén Pokoly írja, hogy az Arany-ház északi oldalán volt a szőlő, amelyet még Tisza Kálmán apja, Tisza Lajos ültetett, s amelynek nagy részét a filoxéra kipusztította, „pár száz eleven tőke” azonban még így is maradt. Az egykori szőlő területet Tisza Kálmán életének utolsó éveiben vonták be a díszkertbe. Az 1884-es kataszteri térképen az említett szőlőterület is látható az 574-es helyrajzi számon.

A család rendszeresen tornázott a parkban, mint ahogy arról Pokoly is ír: „Rövid pihenés után a testgyakorló szórakozások következnek, mint pl. kugli, torna, tennisz...”³⁰ Az Arany János ház bejárata előtt – kuglipályát alakítottak ki, melyet a Vasárnapi Ujságban 1902-ben megjelent fotó is megörökített.³¹ Pokoly visszaemlékezése szerint a teniszt Tisza István honosította meg 1884 táján, miután Angliából hazatért.³² A tenispálya pontos helyét nem ismerjük, a katasz-

7. kép Az 1938-ban a kenderáztató tervéhez készült helyszínrajz kastélykertet ábrázoló részlete (Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár Bp. 1938 Geszt községi kenderáztató terve IX/30.)

teri térképek sem ábrázolták, de kertrégészeti kutatás még fényt deríthet rá.

Pokoly Tisza István birtoklásának (1902-18) idejéről a következőket jegyzi fel: „Külsőleg két változtatást tesz. Megépítteti a régen sürgötett, de atyjától mindig visszautasított, fedett kocsi-bejárót s ezen át a kastélyt az inaslakással összeköti. Aztán a kastély északi szárnyán, nyugat felé egy reggeliző-teraszt emelhet.

A kastély környéke is alig változik. Utak, fák, bokor- és virágcsoportok a régi helyen maradnak. A kastély közelében levő stángliház, mostantól fogva „Arany-ház”, egészen a régi modorban restauráltatott. Azonban már a konyhakert teljesen modern elrendezést nyert, s egy hatalmas új üvegházat kapott a régi, kisebb helyett.”⁷³³

„A csatornázás áldásait megkapta Geszt és Radvány is. A szeszélyesen kanyargó Korhány s az „Er”, mely utóbbi nem egyszer áradást hozott a falura, csatornát fogadott medrébe s ezzel növekedett az uraság s a falusi lakosság művelhető földbirtokának terjedelme.”⁷³⁴

A kerti építmények között Szász Andrásné³⁵ falumonográfiájában felbukkant a Vereskád nevű fürdőző említése, melynek pontos helyét jelenleg nem ismerjük, lehetséges, hogy alapjai, a többi kerti építményhez, melléképülethez hasonlóan,

még megtalálhatóak a kertben. Erdős Pál gyűjtéséből ismert archív felvételen a medence szélén ülő fiatal lányok láthatóak.³⁶ A következő helyszínrajzon feltehetőleg a Vereskádra utaló jel látható. 1938-ban Geszt községi kenderáztató terve³⁷ készült, (7. kép) melynek helyszínrajzán kék színnel jelzett vonás látható feltehetően azon a területen, ahol Szász Andrásné³⁸ leírása a Vereskádat megemlíti. Érdekessége a helyszínrajznak, hogy a vízrajzi vonatkozás mellett, a kert területét léptéke ellenére is viszonylagos pontossággal ábrázolja. Pokoly nem tesz említést fürdőzőről, medencéről. Pusztán feltételezhetjük, hogy 1928 után épülhetett meg, bár az sem kizárt, hogy Tisza István korábban bevezetett vezetékes vízzel, és nagyméretű üvegház építésével esett egy időre keletkezése. Szász Andrásné a következőket írja hivatkozás nélkül erről: „A sportpályától nyugatra találjuk a Vereskád nevű, 15 m hosszú, 5 m széles medencét. Régebben a konyhakert, majd az iskolai gyakorlókert közepén állt. Az ártézi vizet locsólásra, illetve a medence feltöltésére használták. A „vereskád” nevét a minium festékről kapta. A medence mögött öt méterre kerteszlakás állt. Körülötte üvegház volt, melyben mindenféle délinövényt neveltek. Pálmaháznak nevezték. Mindez megsemmisült.”

A Galamb-Jankovics által közölt 20. század eleji leltár³⁹ összesen 39 épületet sorol fel a kastéllyal együtt, ami sokkal több, mint amit az általunk ismert térképek mutatnak. Ma már lehetetlen beazonosítani őket, az építmények nagy része szinte nyomtalanul eltűnt, néhol a helyi lakosság által kitermelt „alapozási gödrök” láthatóak. A hátrányos helyzetű településen nem ritka, hogy az egykori építmények tégláit, alapozással együtt eltávolították.

A fent említett, Galamb Zsuzsanna, Jankovics Norbert által először közölt 20. század eleji leltárkönyv számos gazdasági, és egyéb melléképület mellett 3 kerti építményről is ír: „A „Tubuskertben”: Üvegház, kerti palánták nevelésére, üveg fedéllel; Virágház, üveg fedéllel; Pálmaház, két részre osztva, cserép fedéllel.” Pokolynál olvashattuk, hogy Tisza István a gazdasági kert területén számos újítással élt, fenti három épület tartozhatott ezek közé.

A következő térképi forrás az 1927-es kataszteri felmérés⁴⁰. Nagyrészt megegyezik az 1884-es kataszteri térképen ábrázoltakkal, holott a leírásokból tudjuk, hogy a díszkert területét tovább növelték, az 574-es helyrajzi számú szőlőterületet a díszkert területéhez csatolták. Valószínűleg a kert állapotának rögzítésére nem

fordítottak gondot, csak a telekosztások változását vezették át. A kert ábrázolása elnagyoltabb, színezetlen. Feltételezhetően a „földbirtokreform” során, amikor a kastélyt és melléképületeit Tisza Lajos Kálmántól elkobozták, akkor a helyrajzi számokat is rendezhették. Ezen a térképen még látható a Möller féle ábrázolásokról ismert toldalék konyhaépület, amit aztán az 1952-ben készült topográfiai térkép már nem ábrázol.⁴¹

HÁBORÚS ÉVEK, ÁLLAMOSÍTÁST KÖVETŐ IDŐSZAK, A MÁSODIK PERIÓDUS VÉGE

A Tisza család 1944 októberében hagyta el Gesztet. A park, elsősorban a díszkert kialakítása, a II. világháborúig valószínűleg csak kismértékben változhatott, nagyrészt az archív fotókról ismert századfordulós elrendezést örizhette, így elmondható, hogy a park második periódusa 1866-tól 1944-ig állhatott fenn.

1944-45-ben a szovjet csapatok Gesztet is megszállták, a kastélypark fáinak nagy részét kivágták, az Arany János lakot elbontották. Később, a szovjet csapatok kivonulását követően gazdasági, mezőgazdasági célokra használták a kastélyt és környezetét, majd egyéb közcélokra, végül 1957-től egészen a közelmúltig a helyi általános iskola működött benne. A feldúlt kertről tanúskodnak az 1950-es évektől rendelkezésünkre álló légifotók. A MÉM MDK-ban számos 1955-től készült fotót őriz a geszti kastélyról és parkjáról, a park lepusztult állapotát mutatják. *Csorna Antal* és *Örsi Károly* 1970-es években végzett kastélypark monitorozása során is egy erősen lepusztult, ritka faállományú park képe tárul elénk, fotóikon az újonnan helyreállított Arany János lak is látható. A park területét újabb veszteség érte, amikor itt épült fel a helyi vízmű, mely a tájképi kert területéből hasított ki egy nagy szeletet.

A kastély környezete 1990 óta országos természetvédelmi terület, a Körös-Maros Nemzeti Park része, a Kis-Sárréthez tartozó terület értékes állat- és növényvilágnak ad otthont. A park növényállományát tekintve fontos dokumentum a *Busa László* által 1988-ban készített állapotfelmérés,⁴² melyben a fennmaradt eredeti, illetve az akkor telepített növényekről is ír, valamint említést tesz az egykori kertészekről is. A növényállomány nagy része őshonos növényekből állt, egy-két exóta jelent meg a kertben, többek közt a már sokat emlegetett fekete fenyők. A jelenlegi növényállományra vonatkozóan a

2017-ben *Szászné Dr Várkonyi Adrienn*, műemléki szakértő által készített kerttörténeti tudományos dokumentációjából nyerhetünk adatokat, mely a kert értékleltárát is tartalmazta. Az értékleltár a fennmaradt értékes idős faegyedeken kívül, a még fellelhető épített elemeket, terepalakulatokat is tartalmazza, mint a már említett, a parkot északról-északkeletről határoló vízelvezető árkok, illetve a kert nyugati határán húzódó barokk kori téglából rakott falazott kerítés. A parkot az utca felől elválasztó áttört, jó állapotban fennmaradt fémkerítés a 20. század első felében már bizonyíthatóan létezett.⁴³

A tavalyi évben került sor *Nádai Zsófia* vezetésével a terület Előzetes Régészeti Dokumentációjának II. ütemére, melynek során a kert épített elemeinek feltárására irányuló kutatás is történt a Nemzeti Kastélyprogramot előkészítő munkaként.⁴⁴ A feltárás a kert kialakítását tekintve az egykori utak nyomvonalának pontosításához járult hozzá, valamint a kerti utak szerkezetére derített fényt. A kerti sétányok finom szemcsés szórt utak voltak, az egykori istállók közelében volt tapasztalható erősebb útalap. Sajnos a 20. századi területhasználat miatt a kert területe jelentősen rongálódott, ezért a kertetregészeti eredmények ennek megfelelően szórva nyosak, azonban egyes útvonalszakaszok pozíciójához támpontot ad, útszélességet is meghatároz, ami a helyreállítás során figyelembe vehető.

A Tisza-kastély parkja 2019-ben önálló műemléki védettséget kapott, így esélyt kaphat ez a még ma is lenyűgöző kastélyegyüttes a teljes területének megőrzésére, és helyreállítására.

JEGYZETEK

1. K. Nagy Sándor: *Biharország. Útirajzok*. II. kötet. (Hügel Ottó Könyvnyomdája) Nagyvárad, 1885. 170.
2. <<https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2399902.7458930793%2C5921698.291283348%2C2407465.2343790443%2C5924086.94841726>> Letöltés ideje: 2020. március 31.
3. Galamb Zsuzsanna – Jankovics Norbert: *Geszt, volt Tisza-kastély fő és melléképülete (egykori Tisztartói-ház, volt Vadászház) jelenleg Arany János Általános Iskola és Községi Óvoda, Építéstörténeti tudományos dokumentáció*. Kézirat, 2017. (MÉM MDK Tudományos Irattár lelt. sz.: 46245) 12.
4. Galamb – Jankovics 2017, 12.; OSZK Comitatus Bihariensis_1780_[TK3011]

5. Vályi András: *Magyar országnak leírása* Második kötet. Buda, 1799. <<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/ValyiFenyess-orszagleirasok-81A15/valyi-andras-magyar-orszagnak-leirasa-87F85/2-kotet-828BA/>>
6. Vályi András: Magyar Országnak földképe, 1798. <<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar>>
7. Galamb – Jankovics 2017, 10.
8. Galamb – Jankovics 2017, 14.
9. Pokoly József: A geszti otthon. in: *Tisza emlékkönyv. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára*. Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, Debrecen, 1928. 11-42.
10. Fényes Elek: *Magyarország leírása II.* (Beimel) Pest, 1847. 393. <https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Books_13_Helytortenet_0741_Fenyess_Elek_Magyarorszag_leirasa_2_113/?pg=0&layout=s>
11. Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. (Kozma Vazul) Pesten, 1851. <<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/ValyiFenyess-orszagleirasok-81A15/fenyess-elek-magyarorszag-geographiai-szotara-84F88/>>
12. Vasárnapi Újság 1887. XXXIV. évf. 6. sz. 97.
13. 1884-es kataszteri felmérés (FÖMI) Felmérte: Kutscher Vilmos mérnök. A felmérésnek többféle színezett változata is létezik.
14. K. Nagy 1885, 166-181.
15. Pokoly 1928, 11-42.
16. Galamb – Jankovics 2017, 16.; Pokoly 1928, 27.
17. Galamb – Jankovics 2017, 16.
18. Galamb – Jankovics 2017, 16.; K. Nagy 1885, 170.
19. K. Nagy 1885, 171.
20. Galamb – Jankovics 2017, 17.; K. Nagy 1885, 172.
21. Vasárnapi Újság 32. évf. 48. sz. (1885. november 29.) 770.
22. Galamb – Jankovics 2017, 17.; K. Nagy 1885. 173.
23. K. Nagy 1885, 172-173. Az idézetben írt halastavat az 1884-es kataszteri térkép nem ábrázolja.
24. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország II. kötet, 1891. 427. A kastély képét a 423. oldalon közlik.
25. Dr. Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai: Bihar és Nagyvárad. Apollo Irodalmi Társaság, Budapest, 1901. 84-86., 366.
26. VU 1885, 770.
27. Galamb – Jankovics 2017, 22.
28. Galamb – Jankovics 2017, 22.; Pokoly 1928, 24.
29. VU 1887. 97.
30. Pokoly 1928, 29.
31. Vasárnapi Újság 49. évf. 13. sz. (1902. március 30.) 195.
32. Galamb – Jankovics 2017, 23., Pokoly 1885, 33.
33. Pokoly 1928, 37
34. Pokoly 1928, 38.
35. Szász Andrásné: *Geszt község története*. Geszt Község Önkormányzata, Geszt, 2001.
36. Galamb – Jankovics 2017, 41.
37. Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár, (IX./30.) Feketekőrösi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat iratai, Geszt községi kenderáztató terve, 1938.
38. Szász 2001.
39. Galamb – Jankovics 2017, 20.; Bíró József tulajdona
40. Szászné Dr. Várkonyi Adrienn: *Geszt, Tisza-kastély parkja* – Kerttörténeti Tudományos Dokumentáció 2017., NÖF Nonprofit Kft. leltári sz. nélkül 25. o. 6. sz. ábra: 1927. Geszt –kataszteri birtokvázlat – GYFK, 13., 20. szelvény
41. Várkonyi 26. o. 8. sz. ábra: 1952 topográfiai térkép – HMT (Hadtörténeti Térképtár), L-34-44-A-c
42. Busa László: *Békés megyei kastélyok állapota és parkjaik növényállományának taxonómiai felmérése*. I., 1988. BML, gépelt szöveg. 126-144.
43. Galamb – Jankovics 2017, 38. o. 28. kép: A kastély bejáratú kapuját ábrázoló kép Erdős Pál gyűjtéséből
44. Lásd bővebben Nádai Zsófia cikkében.

FELEDÉSBE MERÜLT SÍRBOLT – A TISZA CSALÁD KRIPTÁJA GESZTEN

Galamb Zsuzsanna

Művészettörténész, 2013-ban lépett be a Forster Központba, azóta annak utódintézményeiben dolgozik művészettörténész kutatóként. Jelenleg a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Kutatási Osztályának munkatársa.
E-mail: galamb.zsuzsanna@mma-mem.hu

A FORGOTTEN TOMB – THE CRYPT OF THE TISZA FAMILY IN GESZT

The Tisza family became the landlords of Geszt in 1760. Based on the sources found, it can be said that László Tisza (I.), who acquired the estate, did not build any mansion in the settlement, but he erected the first crypt of the family in the new cemetery northwest of the settlement in 1771, just before his death. Neither the layout nor the design of this early crypt is known. The family used the crypt until the end of the 19th century, more exactly until 1896, when Kálmán Tisza ordered the construction of a new, large family tomb with high-quality architectural design, to be sited north of the old crypt. The tomb of a complex mass consists of two rooms: an entrance hall of Egyptizing style and a mass slightly tapering upwards, and the underground crypt itself, rising above the walking level as a pitched roof structure. 33 members of the Tisza family rest in the crypt, including Prime Ministers Kálmán Tisza and István Tisza. Previously, the crypt had not been under monument protection, then in 2015 it was listed as a registered value of monument, in 2018 it became a listed monument.

1. kép A Tisza-kripta a temető felől. Fotó: a szerző felvétele

A Tisza-kripta a településtől északnyugatra, a 18. század második felében létesített régi temető északi végében, az úgynevezett Nagy-halmon áll, összetett tömegű sírbolt (1. kép). Két helyiségből, egy egyiptizáló, felfelé enyhén keskenyedő kubusos bejárati előcsarnokból és magából a föld alatti kriptahelyiségből áll, amely nyeregvetős építményként emelkedik a járósínt fölé. A kubusos, felfelé enyhén keskenyedő előcsarnok épülete sávazott, a bejárati ajtó kökeretének a szemöldökvonalában egyszerű övpárkány fut körbe, az épületet háromrészes, kőből készült főpárkány zárja. A párkányzat képszékét stilizált, geometrikus keretbe foglalt tulipánok sora díszíti, a fríz középtengelyében FELTÁMADUNK felirattal (2. kép).

A déli és az északi homlokzatokon timpanonszerűen emelkedő, a nyugati és a keleti homlokzatokon vízszintes párkány, az épület sarkait akrotérionok díszítik, az északnyugati sarok akrotérionja hiányzik. A homlokzatok középtengelyében félköríves oromdíszt, a déli homlokzaton a Tisza család címerével (3. kép).

A főhomlokzat középtengelyében nyílik a kripta egyenes záródású, kökeretes kapuja. A ka-

puzat lábazata megegyezik a felépítmény lábazatával, a kapuzatot a felépítmény párkányzatára rimelő háromrészes párkány zárja, timpanonszerű geiszonjának két szélén egy-egy akrotérionnal. A timpanont félköríves oromdíszt zárja, a timpanon közepét díszítő három mákgubót gyöngysoros díszítésű pánt fogja össze, innen kétoldalra hullámszó ívű indadíszt nyúlik ki. A kripta kétszárnyú, középfelnyíló, egyrétegű kovácsoltvas kapuja felett fekvő téglány alakú felülvilágító. A mives, növényi ornamentikával díszített ajtószárnyak felül üvegezettek, az ajtószárnyak alsó felén tömör tábladísz. Az üvegtáblákat stilizált tulipánokkal díszített rácsoszat takarja, a szárnyak tömör tábláit mákgubóból és tulipánból összeállított csokor díszíti. Az ajtószárnyak, illetve a felülvilágító szélein rozettasor fut körbe. A középső takarólemez gazdagon díszített, egyiptizáló jellegű fejezettel ellátva, keresztosztóját fonatsor díszíti. Az ajtó kilincse is gazdagon díszített, összetett címere stilizált tulipánokból áll. A sírbolt két oldalhomlokzata megegyező kialakítású, a homlokzatok középtengelyében, az övpárkányon ülve fekvő téglány alakú, egyenes záródású szellőzőablak nyílik,

2. kép A Tisza-kripta főhomlokzata. Fotó: a szerző felvétele

3. kép Tisza-címer a homlokzaton.
Fotó: a szerző felvétele

a nyílást kő rácsozat takarja és háromszögű timpanon zárja. A főpárkány középtengelyében félköríves oromdísz emelkedik.

Hátsó, északi homlokzata a keleti és nyugati homlokzatokkal megegyező kialakítású, szellőzőablak nélküli. A nyugati sarkon lévő akrotérion hiányzik. Az épület fehérre színezett.

A kriptaeépület földből kiemelkedő része egyszerű, T-alakú építmény, kő fedlappal, azon nagyon enyhe hajlásszögű kő nyeregtetővel. A felépítmény nyugati és keleti oldalán 3-3 kő szellőzőlyuk, amelyet kis kő „házacskák” védnek (4. kép).

A kriptába belépve az előcsarnok egy keskeny, téglalap alakú helyiség, geometrikus jellegű, stilizált virágmintás fekete-fehér műkő járólappal. A helyiségben a déli fal kivételével kis kiülési, fehérre meszelt lábazati sáv fut körbe, a pálcstagból, homorlatból és lemeztagból álló övpárkányon ül a merészen emelkedő teknőboltozat. Az előcsarnok északi oldalán lapos szegmensíves ajtónyíláson keresztül vezet le a mészkő lépcső a stilizált virágmintás, fekete-fehér műkő járólappal burkolt kriptahelyiségbe. A hosszan elnyúló kriptahelyiség két szakaszra osztott. A hosszú, utólagosan gerendával megerősített, enyhe hajlásszögű szegmensíves dongaboltozattal fedett krypta keleti és nyugati falán három sorban szegmensíves záródású sírfülkék sorakoznak. A vörös márvány sírkölapok fekvő téglány alakúak, a feliratok aranyozottak, de erősen kopottak. A krypta végében egy kisebb dongaboltozatos fülke nyílik, elképzelhető, hogy oltárfülkének szánták. Jelenleg *Tisza Kálmán* és *Degenfeld-Schomberg Ilona* közös, fehérmárvány szarkofágja található benne. Az egyszerű, márvány talpazaton és márvány fedlappal lezárt kubusos szarkofág sarkain sávozott (5. kép).

A kriptában 33 Tisza családtagot temettek el. Többek között itt nyugszik *Tisza Kálmán* (1830-1902) és *Tisza István* (1861-1918) miniszterelnökök, *Tisza Lajos* közművelődési és közlekedési miniszter, a szegedi árvíz utáni újjáépítés kormánybiztosa, és *Tisza Domokos* (1837-1856), Arany János tanítványa. A sírhelyek közül sok üres, több helyen a vörösmárvány sírkölapokat a sírba helyezték.

4. kép A Tisza-krypta nézete észak felől. Fotó: a szerző felvétele

A kis dombon álló épülethez földút vezet, két oldalán, a sírbolt elé L-alakban egy-egy támfal fordul be. A kő lábazaton álló, egyszerű profilozású téglalapítményű falat kő fedlap zárja. A támfalak hosszabbik szárának végén, kő lábazaton egy-egy mészkő obeliszk magasodik. Az építmény területét délről, az elhagyott köztemetőtől kő lábazaton álló, kovácsoltvas, liliomos végződésű kerítés választja el. A sírbolthoz a régi temetőn keresztül régen fásor vezetett, amelynek fái még most is megvannak, de környezetük, illetve a régi temető elhanyagolt, rendezésre szorul (6. kép).

A Tisza család 1760-ban lett birtokos Geszten, miután *Tisza László* hosszas pereskedés után egykori Zaránd és Arad vármegyei birtokai helyett Gesztet és a hozzátartozó pusztákat kapta kárpótlásul. A Tisza család levéltárában a kastély-együttesre, illetve annak melléképületeire, így a sírboltra nézve sem találtunk írásos forrásokat. A Békés Megyei Levéltárban őrzik viszont az úgynevezett Fekete Geszti Krónikát, amelyet a település jegyzője, *Nagy Sámuel* 1827-ben jegyzett le. Ez a krónika a legfontosabb forrásunk a Tisza család geszti működésére nézve.¹ *Tisza (I.) László* Gesztre érkezve nem fogott építkezésbe, már álló épületekbe költözött be, úrilak kiépítését nem tartotta elsődlegesnek. 1771. augusztus 10-én halt meg, anélkül tehát, hogy kastélyt épített volna a településen.² A már említett krónika szerint azonban még életében elkészítette a boltozott családi kriptát, az úgynevezett akasztó halmon 1764-ben kialakított új temetőben. „... a kriptát még életében elkészítette, és mikor a bolthajtása készen volt bele ment, süveg vetve fohászkodott...”³ Erről a korai kriptáról ennél többet nem tudunk, nem ismerjük sem egykori kinézetét, sem belső kialakítását. Az első katonai felmérés sematikus rajza nem, hogy a kriptát, a temetőt sem jelzi, a második katonai felmérés pedig csak egy elkerített temetőt jelöl. Ezt a kriptát a család a 19. sz. végéig használta, nyomai a temetőben máig megvannak, egy domb jelzi a helyét.

A Tisza-család új, ma is meglévő kriptája Tisza Kálmán idejében, a régi kriptától északabbra épült meg. A kriptá építését több cikk 1902-re teszi, a kriptá Tisza Kálmán 1902-ben bekövetkezett halálakor azonban már biztosan állt, a *Vasárnapi Ujság* Tisza Kálmán temetéséről tudósító cikkét a helyszínen, a kriptánál készített fotókkal illusztrálta⁴ (7. kép). A *Borovszky Samu* által szerkesztett, Magyarország vármegyéit és városait bemutató sorozat Bihar vármegyéit ismertető kötete 1901-ben jelent meg, s már

szintén közli a kriptá képét.⁵ Pár éve egy internetes aukción feltűnt a kriptá egy eredeti metszetrajza.⁶ A szignálatlan és évszám nélküli tervlapon a „*Nagyméltóságú Tisza Kálmán úr építkezése / Családi sírbolt*” felirat olvasható. A tervlapon ugyan helyszínmegjelölés nincs, ám ennek ellenére is teljes bizonyossággal a geszti kriptával azonosítható. A kriptá építésére pontos évszámot a *Pesti Napló* 1898. január 30-i számában olvashatunk, ahol a gróf Tisza Lajos temetéséről beszámoló Gyászrovatban „*két évvel ezelőtt épített*” kriptáról szólnak,⁷ így építését 1896-ra tehetjük. Építész neve eddig nem került elő. Tisza

5. kép A Tisza-kriptá sírkamrája.

Fotó: a szerző felvétele

6. kép A régi temető képe a fasorral. Fotó: a szerző felvétele

Kálmán és felesége, Degenfeld-Schomburg Ilona privát leveleit az Országos Levéltárban őrzik. A levelekben többször esik szó a geszti uradalomról, ám sem a kriptára, sem a kastélyra vonatkozó információt nem találtunk bennük.

1945 után a kriptát többször feltörték, környezetét elhanyagolták. Az épületet 2001 májusában újították fel, ekkor a bejárat tetejét Rheinzink lemezre cserélték, kicserélték a rossz állapotban lévő, illetve túlnyomórészt hiányzó csatornát, az épületet kívül és belül is kivakolták, az épület köré betonjárdát készítettek, a beomlott szellőzőakna falazatát – feltehetőleg az északi

falon lévő – javították. A kriptá környezetét is ekkor rendezték, az elburjánzott növényzetet visszavágták. A legutóbbi felújítás óta már 14 év telt el, a sírbolt kívülről viszonylag jó állapotban van, maga a kriptahelyiség viszont vízesedik, nyugati falán a vakolat erősen hullik.

A támfal szerkezetileg jó állapotú, viszont a vakolat mindkét szakaszán erősen hullik. A kert rendezett, a köztemetőtől elválasztó kerítése erősen rozsdás, hiányos.

Az épület korábban semmilyen védelem alatt nem állt, így az épület felújításához műemléki hatósági engedélyre nem volt szükség, a felújításhoz használt anyagok minőségét nem ellenőrizték. Az épület, az obeliszkos támfal és a kriptát a temetőtől elválasztó kerítés is 2015-ben nyilvántartott műemléki érték, 2018-ban pedig műemlék lett.

7. kép Tisza Kálmán temetése, 1902.
(*Vasárnapi Ujság*, 1902. március 30. 200.)

JEGYZETEK

1. BÉML XIII. 1. A Tisza család iratai 1578–1910. Az iratanyag része az ún. Fekete Geszti Krónika.
2. A kastély építéstörténetéhez lásd jelen szám *A kúriából növesztett kastély* I.-II. tanulmányait.
3. Fekete Geszti krónika 88.
4. *Vasárnapi Ujság* 49. évf. 13. sz. (1902. március 30.) 200.
5. Dr. Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai: Bihar és Nagyvárad*. Apollo Irodalmi Társaság, Budapest, 1901.
6. A portálon a tervrajz már nem elérhető, a fotók megküldését Erdős Pál geszti helytörténésznek köszönjük. A vevő ismeretlen, tudomásunk szerint a tervrajzok közgyűjteménybe nem kerültek be.
7. *Pesti Napló* 49. évf. 30. sz. (1898. január 30.) 7.

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM FOLYÓIRATA

LXIII. évf.

2019

5-6. szám

Főszerkesztő: Vukosavljev Zorán
Szerkesztőség: 1054 Budapest, Báthory u. 12.
e-mail: krisztina.szollik@me.gov.hu

REZÜMÉ

Dr. Almásy Kornél: Köszöntő, avagy a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ küldetése és jövőképe

A hazai intézményes műemlékvédelem kontinensünkön az elsőként alakult meg és a Magyar Építészeti Múzeum gondolata is több mint egy évszázados múltra tekint vissza. A magyar örökségvédelem komoly intézményi átalakításokon esett át az utóbbi években, amelyet a megváltozott gazdasági helyzet és a műemléki felújításokra fordítandó költségvetési összegek megnövekedése indokolt. Az elmúlt évtizedben a hivatali struktúra többször átalakult, és nyilvánvaló, hogy az örökségvédelemben dolgozó szakembereknek ez a folyamat sok bizonytalanságot okozott.

A Magyar Művészeti Akadémia (MMA) támogatásával 2016. év végén először a Magyar Építészeti Múzeum (MÉM) lelt végre otthonra, majd a Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MDK) gyűjteményeinek elhelyezése hozott biztosságot és kiszámíthatóságot mind a meglévő gyűjteményi anyagok feldolgozásában és kutathatóságában, mind az ott dolgozó szakemberek életében. A Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM MDK) jelen szervezeti formájában 2017. év végétől működik. Az intézményi központ létrehozásának folyamatában a korábban több telephelyről végre egy helyszínen egyesülhettek a gyűjtemények 2019 májusára, amivel fizikailag is létrejöttek a komplex műemléki tudományos intézet keretei. Az intézmény végleges elhelyezését Budapesten a Városligeti fasor 9-13. alatt található ingatlanegyüttes felújítás és átalakítása biztosíthatja – a közel két hektáros impozáns belvárosi terület kiváló lehetőséget nyújt majd a magyar építészeti és műemlékvédelem eredményeinek bemutatására. 229

Bartos György: A pázmándi Szűz Mária Szeplőtelen Fogantatása plébániatemplom építéstörténeti kutatásának eredményeiről

A – gótikus tornyának tanúsága szerint középkori eredetű – barokk templom építéstörténetének korai szakaszáról az eddigi szakirodalom írott források híján semmit sem mondott, a mai templom felépítését pedig a birtokot megszerző jezsuita szerzetesrend 1718-1720 közötti építkezéséhez kötötte. Az épület több szerkezete (csehsüveg boltozatok) és részlete azonban csak későbbre datálható.

A 2011-2012-ben megkezdett statikai megerősítés, majd 2016-tól a homlokzatok felújítási munkái közben elvégzett levéltári és helyszíni kutatások eredményeként a gótikus templom 15. századi felépítését a szomszédos falvakban is birtokos Buzlay családnak tulajdonítjuk, a jezsuiták által újjáépített templomnak a mai formájára való átépítését pedig – *Kuthy István* kanonok által összegyűjtött canonica visitatio adatok alapján – az 1773-ban feloszlott jezsuita rend itteni birtokát megszerző új kegyúr, *Kempelen Nepomuk János tábornok* 1780-1782 közötti építkezéséhez kötjük. A család temetkezőhelyét a sekrestye alatti kriptában alakították ki, sírköveik a szentély falába építve láthatóak, míg a sekrestye emeletén kegyuri oratóriumuk maradt meg.

A külső felújítások utolsó ütemeként megkezdődött a gótikus torony homlokzatának helyreállítása, amihez pontos felmérési rajzok és drónfelvételek is készültek. 251

Borossay Katalin: Tállya rejtőzködő kápolnái

Tállya községben jelenleg is több szakrális épület áll, jeleként az egykori mezőváros felekezeti szempontból is mozgalmas múltjának. Szerencs felől közeledve, Rátkát elhagyva feltáru a település nyugat-keleti irányú látképe az evangélikus templom fehér falaival, a református templom karcsú és a katolikus templom monumentális tornyával. A településre délről beérkező út az egykori katolikus és evangélikus – ma községi – temető és a régi református temető között, majd nyugatnak kanyarodva a Promenád (más néven Népkert vagy Sétatér) mellett halad el: a katolikus sírkertben Németh Mihály egri kanonok, a Sétatérben az utolsó birtokos család, a Maillot-k, a régi református temetőben jeles református családok sírkápolnái állnak. A levéltári források azonban arról tanúskodnak, hogy más kápolnák is léteztek a településen az elmúlt századokban. A tanulmány három, ma rejtőzködő magán szakrális teret tár fel a településszövetben. 272

Fülöp András: Hegyoldal fejlesztés alatt – Az egerszalóki pinceházak

Egerszalók Északkelet-Magyarországon, Heves megyében található nem messze Eger városától. Híres az ún. pinceházairól, amelyeket a könnyen faragható vulkáni tufa sziklába vájtak a helyi, szegényebb lakosok. A környéken a 16. századtól igazolható írott forrásokkal a pinceházak megléte (Szarvaskő), de számuk különösen a 19. század közepén nőtt meg. A szerző felveti, hogy ez kapcsolatban állhat az ún. tagosítással, amikor szerte az országban elkezdtek a külterületi, szétaprózott földeket összevonni és a közös használatú földeket szétosztani a hatékonyabb gazdálkodás érdekében. A tagosítás általában korszerűbbé tette a paraszti gazdálkodást, ugyanakkor a változásnak voltak vesztesei, és esetleg belőlük kerülhettek ki az újonnan vágott pinceházak lakói. Az egyik egerszalóki pinceház-tulajdonost sikerült azonosítani. Tudjuk róla, hogy a pinceházán kívül egy mindössze 196 négyszögöles telek tulajdonosa volt, és nevéből ítélhetően kenyeret szállított a faluban. Csak kevesen voltak, akiknek a barlanglakás mellett ennél több földjük volt, annyi, hogy meg tudtak belőle élni. Máskor a jobb módú parasztgazdák cselédei laktak ilyen lakásokban. A 20. század elejétől az egyedül maradt idősök vagy a szüleiktől külön költöző fiatal házaspárok laktak ilyen lakásokban. Egykorú leírásokból tudjuk, hogy nagyon rossz egészségi állapotban voltak. Egerszalókon a faluhoz közelebbi pinceházak jellemzője, hogy a szoba és a konyha külön bejáratú volt, és csak a 19. század közepén terjedt el az az alaprajzi rendszer, hogy egy külső bejárat nyílt a konyhába, onnan lehetett a szobát megközelíteni, illetve a konyhából hátrafele még egy ablaktalan üreg nyílt, az állatok tartására. Ekkoriban már általános volt, hogy a kemencét a konyha felől fűtötték, és a konyha felett olykor szabadkéményt alakítottak ki, mely a sziklába vágott nyíláson át engedte ki a füstöt. A házakhoz már kis előkert is csatlakozott. Az alaprajzi elrendezés és a kemence elhelyezése az alföldi háztípus hatását mutatja.

A lakáscélú üregeken kívül különféle terménytároló helyiségeket is vágtak a sziklába, ami a saját termés tárolására szolgált vagy a munkájukért természetben járó fizetséget helyezték el benne. 283

Klagyivik Mária – Koppány András: A Szécsény-benczúrfalvi Benczúr-kastély kertjének kutatása és helyreállítása

Benczúr Gyula egykori kúriája és az azt övező kert a 18-19-20. század folyamán formálódott és nyerte el végső formáját. Legutolsó állapotáról a híres festő időszakából maradtak fenn fényképek, amelyek alapján jól rekonstruálható a kastély épületegyüttesének környezete. A kertrégészet e részletek alapján kutatta fel az egykori épített struktúrák maradványait. Feltárára és dokumentálásra kerültek a kerti utak és lépcsők, valamint az országúttól a kastélyépületig futó szélesebb út és szerkezete. Az épület előtt álló egykori faragott kő díszváza és talpazata helyének beazonosítása is megtörtént, falkutatást végeztünk a kastélytól nyugatra elhelyezkedő kis tornyocskákon is.

Az írott és képi forrásanyag, valamint a helyszíni kutatás eredményei együttesen alkották az alapját a helyreállítási tervnek. A növényzet kitisztítása és az egykori utak vonalában azok megújítása együttesen teszi lehetővé, hogy a kert egykori átlátható, festői képe megújulhasson..... 293

Bartos György – Galamb Zsuzsanna – Koppány András: „Nagy üvegház mennyezetre, egy végig nyulló folyosóval” Beszámoló a dégi narancsház falkutatásának eredményeiről

A dégi kastélyegyüttes nemcsak Pollack egyik legkorábbi önálló alkotása, hanem a magyar klasszicista kastélyépítészet egyik legkorábbi emléke is. Építésének megkezdését egy új írott forrás alapján 1802-re tehetjük, maga az épület pedig 1812-re szinte teljesen elkészült. A narancsház stíluskritikai megfigyelések alapján a kastéllyal egy időben, feltehetőleg annak elkészülte után épülhetett. Pontos építési adatunk nincsen, de a Festetics Antal halálakor, 1853-ban felvett leltárban az üvegház már szerepel.

A téglány alakú, délnyugat-északkelet kiterjedésű épület a kastélypark északkeleti részében, a park és a település határán helyezkedik el. A földszintes, kontyolt nyeregteretű épület a terepkialakítás miatt a kert felől kétszintesnek hat. A kutatás során sikerült a narancsház egykori struktúráját, eredeti alaprajzi elrendezését beazonosítani, az egykori alaprajz teljes egészében helyreállítható. Az eredeti tömegét és tetőszerkezetét is megőrző narancsház homlokzatait vizsgálva megállapítható, hogy nagyobb arányú átalakítások főként a délkeleti főhomlokzat nyílásrendszerét érintették.

A narancsházat az I. világháborúig réztető fedte, nagyobb átalakítására 1928-ban került sor, amikor Festetics Sándor a fűtésrendszerét megújította. Feltárták a terem padlójának két korábbi rétegét, valamint fűtőrendszerének is két periódusát.

A kertészlak az orangerie északkeleti oldalához csatlakozik. Egyszerű téglány alaprajzú épület, magas tetős tömege a narancsházhoz kissé szervetlenül illeszkedik. A kutatás során a két épület egyidejűségét bizonyítani lehetett. A kertészházat többször átalakították, jelenlegi alaprajzi elrendezése 20. századi állapotokat tükröz. 306

Galamb Zsuzsanna: A kúriából növesztett kastély I. – Az egykori geszti Tisza uradalom központi épületei a források alapján

A Békés megyei Geszten fekvő Tisza-kastély a település központjában, a református templomtól északra, az egykori angolpark megmaradt területén, parkos előkertben áll. Az épület nívós részletei, neves tulajdonosai ellenére semmilyen tudományos munkának nem volt tárgya korábban, noha 1951-től szerepel a műemlékjegyzékekben. Az országban több helyre szétszóródott levéltári iratok átnézése során építésre vonatkozó iratokat, adatokat nem találtunk. Fontos forrásnak bizonyult azonban a Fekete Geszti Krónika, amelyet a település jegyzője 1827-ben zárt le. A krónika adatai, térképek, korabeli beszámolók és Möller István Geszten készített rajzai elemzésével sikerült a geszti Tisza-uradalom épületegyüttesének építéstörténetét felvázolni, amely alapján megállapítható, hogy a Geszten 1766-ban véglegesen letelepedő Tisza család már álló épületekbe költözött be, majd a 18. század folyamán ezeket építette át kastéllyá. A későbbi tulajdonosok az épület alapvető képén nem változtattak, így a kastély nagyrészt 18. század végén elnyert formájában maradt ránk.

A kúriából növesztett kastély I. Az egykori geszti Tisza uradalom központi épületei a források alapján. 321

Jankovics Norbert: A kúriából növesztett kastély II. – Beszámoló az egykori geszti Tisza uradalom központi épületeinek falkutatásáról

Geszt község történeti központjában, református templom szomszédságában, ma több szomszédos telken állnak az egykori Tisza uradalom központi épületei. A geszti Tisza-kastély, a hozzá köthető fontos személyiségek, az épület 18. századi eredete és 19. századi nívós részletei ellenére sem

került korábban a szaktudományok érdeklődésének homlokterébe egészen a közelmúltig. A kutatás nyomán körvonalazhatóvá vált az együttes építéstörténete. A kastély két korábbi, 18. század közepi (esetleg kicsivel korábbi?) lakóház összekapcsolásával, a 18. század utolsó negyedében épült ki. Szintén korábbi lakóházból bővítésével jött létre a ma romos istálló. Ugyancsak 18. századi, a kastély telekszomszédján álló, későbbi Tisztartói házként funkcionáló L-alakú épület, ami eredetileg nívósabb magánház volt. A kastély és az istálló közötti inaslak feltehetőleg a 19. század első felében épült, és bár őrzi eredeti tömegét és méreteit, de déli, oszlopos homlokzata kivételével a 20. század második felében teljesen újjáépítették. 334

Tarbay Anna Mária: Festőrestaurátori beszámoló a geszti Tisza-kastély roncsolásos falfestés kutatásáról

A roncsolásos falfestés kutatásunk után váltak ismertté a Tisza-kastély homlokzatain és belső tereiben meglévő eredeti, kiépítéshez köthető festett vakolatok, a belsőben magas színvonalú, művészi értékű díszítőfestések, valamint az ezt követő felújítások jelentős falfestészeti értékei. A tisztartó ház homlokzatkutatása nem hozott eredményt, viszont a vizsgált belső terekben fennmaradtak a legkorábbi vakolat- és falfestésrétegek, valamint a díszítőfestések. Az első díszítőfestés időszaka a 18. század végére tehető, késő-barokk, klasszicizáló stílusúnak mondható. Eddig tíz helyiségben találtuk meg e korszak nyomait eltérő állapotban és minőségben. A kastély legnívósabb festészeti részleteit a két emeleti szobában tártuk fel. A nagyobb helyiségben (emeleti 5. helyiség=E5) a falkép oszlopocsarnokot imitált, melyben állva kiláttunk a környező tájra. A következő jelentősebb korszak, meglátásunk szerint a 19. század eleje lehetett, mely korszak falfestéseire az egyszerűbb kiosztású falszínezés, párkányfestés jellemző. A 19. század végére tehető a textiltapétát imitáló, patronált, terülő-motívumok. A gipsztukkó párkányok, mennyezetdíszek a kastélyban mindenütt, jóval későbbre, a 20. századra datálhatók. 349

Nádai Zsófia Csilla: Történeti kertkutatás régészeti módszerekkel a geszti Tisza-kastély parkjában, 2019. évben

A Nemzeti Kastély- és Várprogram keretei között a geszti Tisza-kastély is megújul. A projekt első ütemében a kastélyépület, a tisztartói ház és a kriptá felújítása, valamint a főépület közvetlen környezetének rekonstrukciója tervezett. Ehhez kapcsolódóan 2019 őszén került sor a kastélypark szondázó kutatására, melyet az Előzetes Régészeti Dokumentáció készítésének keretében végeztünk el. A próbafeltárás során a kastélyhoz tartozó 27 hektáros tájképi kertnek csak a jelen ütemben érintett déli, a kastélyt közvetlenül körülölelő részén kutattunk: a park korábbi szerkezetét és úthálózatát, az egykori konyhaszárnny maradványait vizsgáltuk; valamint pontosítottuk a beruházás területére vonatkozó régészeti adatokat: az ismert lelőhelyek kiterjedését, korát, a régészeti objektumok jelentkezési szintjét.

A kutattott terület rétegeit visszafejtve az újkőkorig, a feltárás menetének megfelelően a moderntől visszafelé haladva, a próbafeltárás a következő rétegvizszoenyokat mutatta a területen. Sikerkült elkülöníteni a történeti kert két korszakához kapcsolódó útrétegeket. A 19. század második felében létesült tájképi kerthez tartozó utak kis mélységben (10-30 cm), leginkább a kastélyépület vonalától délre, valamint az istálló mellett voltak megfoghatók. A korábbi, de már a Tisza-család birtoklásához köthető, azaz a 18. század közepére tehető utak nyomai az északi belső udvarban, 50-70 cm mélységben kerültek elő. Az utóbbi területen, a korábbi útrétegek kialakításához planirozással egyenlítették ki a terepet. A kiegyenlítés alatt a 18. század eleji visszatelepülés bizonyítékaként egy 1703-as érme került elő. Ez előtt csak a késő középkorban szórványosan használták a területet. Új eredmény továbbá, hogy a középső neolitikumban a kastély dombjának nyugati oldala lakott volt. 357

Gerákné Árvai Zsuzsa: Geszt, Tisza-kastély kertje az archív források tükrében

A 2019 óta önálló műemléki védettséget élvező geszti Tisza-kastély történeti kertjének kutatása a Nemzeti Kastélyprogram keretén belül 2015-ben kezdődött meg. A kert helyreállítási tervét megalapozó kerttörténeti tudományos dokumentációt Szásznné Dr. Várkonyi Adrienn készítette el. Kutatásai 2003-ra nyúlnak vissza, amikor a Körös-Maros Nemzeti Park részeként is védett terület helyreállítási tervéhez készített előkészítő tanulmányt. Kerttörténeti leírását 2017-ben a kastélykert máig fennmaradt értékes elemeinek értékleltárával bővítette ki. Ezt követően 2019-ben, e sorok írója, a kert telektörténetére vonatkozó kiegészítő tanulmányt készített, mely a kert védési dokumentációjának háttéranyagául szolgált. Jelen írásomban a fentiek mellett, a szintén Nemzeti Kastélyprogram keretén belül futó, Galamb Zsuzsanna és Jankovics Norbert által végzett építéstörténeti, valamint a Nádaí Zsófia vezetésével készült régészeti kutatások eredményeit használtam fel.

A kutatásoknak köszönhető új eredmények a kert történetének pontosításához is hozzájárultak. A kastély megépültét követően, feltehetően a 18. század végén jöhetett létre a kastélykert, mely ekkor egy átmeneti stílust képviselhetett. A kertet több forrás is angolkertként említi a 19. század első felében, azonban a rendelkezésre álló térképi forrás még egy táblás rendszerű kertet ábrázol. A kertnek ezen első periódusa egészen Tisza Kálmán birtoklásáig tarthatott, amikor is a kastély átépítésével egy időben a díszkertet is átalakították tájképi kert stílusban, a gazdasági területek csökkentése mellett. A kert ekkor kialakított formája, felosztása nagyrészt fennmaradt egészen a második világháború végéig. 369

Galamb Zsuzsanna: Feledésbe merült sírbolt – a Tisza család kriptája Geszten

A geszti Tisza-kastély, illetve mellékpületei mindeddig elkerülték a művészettörténeti kutatás figyelmét, elkerülték annak ellenére, hogy a kastélyépület 1951-óta nyilvántartott műemlék. A kastélyegyüttes kutatására 2015-2017 folyamán, a Nemzeti Kastély- és Várprogram előkészítő munkái kapcsán került sor. A helyszíni bejárások során került látóterünkbe a Tisza-sírbolt, két miniszterelnök nyughelye, amely igényes megformálásával, finom részleteivel nem csak mint történelmi emlékhely, hanem mint kiemelkedő értékű építészeti emlék is számot tarthat az érdeklődésre. Az egyiptizáló felépítményű sírbolt 33 Tisza családtag nyughelye. 379

ABSTRACT

Dr. Kornél Almássy: Salute: the mission and vision of the Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Centre

The institutionalized protection of monuments in Hungary was established as the first example on our continent, and the idea of the Hungarian Museum of Architecture dates back more than a century. In recent years, Hungarian heritage protection has also undergone large-scale institutional changes, which were justified by the changed economic situation and the increase in the budget amounts to be spent on monument conservation renovations. Over the last decade, the administrative structure has changed several times, clearly causing a lot of uncertainty for heritage professionals.

At the end of 2016, with the support of the Hungarian Academy of Art (MMA), the Hungarian Museum of Architecture (MÉM) finally found a home for the first time; then the placement of the Monument Protection Documentation Centre (MDK) collections has brought security and predictability both in the processing and researchability of existing collection stock and in the lives of the professionals working there. The Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Centre has been operating in its current form since the end of 2017. In the process of establishing the institutional center, the collections previously scattered at several sites could finally be unified at one location by May 2019. With this, the framework of the complex scientific institute of monument protection was also physically established. The final accommodation of the institution can be provided by the renovation and conversion of the real estate complex at Városligeti fasor 9-13., Budapest – this nearly two-hectare large, imposing downtown area will provide an excellent opportunity to present the results of Hungarian architecture and monument protection..... 229

György Bartos: On the results of the construction history research of the Parish Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Pázmánd

In the absence of written sources, the literature so far has mentioned nothing about the early stages of the construction history of the Baroque church (being of medieval origin according to its Gothic tower). At the same time, the construction of today's church was connected to the building works performed between 1718-1720 by the Jesuit order of monks acquiring the estate. However, several structures (e.g. the Bohemian or handkerchief vaults) and details of the building can only be dated later.

As a result of archival and field research done during the structural reinforcement works started in 2011-2012 and the façade renovation project from 2016, now the 15th century construction of the Gothic church is attributed to the Buzlay family, who were also manors of the neighboring villages. Based on canonica visitatio data collected by canon *István Kuthy*, the transformation of the church – rebuilt by the Jesuits into its present form – can be linked to the constructions between 1780-82 ordered by *General János Kempelen Nepomuk*, the new patron acquiring the local estate of the Jesuit order, which was dissolved in 1773. The family's burial site was set up in a crypt under the sanctuary, their tombstones are built into the wall of the sanctuary, while the family's oratory (place of worship of the patrons) can be found on the upper floor of the sanctuary.

As the last phase of the exterior renovations, the restoration of the Gothic tower's façade has already been started, for which accurate survey drawings and drone photos were made.. 251

Katalin Borossay: Hiding chapels of Tállya

Today, there are several sacred buildings in the village of Tállya, standing as symbols of the former market town's past being eventful also from a denominational point of view. Approaching from Szerencs, after leaving Rátka, the west-east view of the settlement reveals itself with the white walls of the Lutheran church, the slender belfry of the Reformed church and the monumental tower of the Catholic church. The road, reaching the village from the south, runs between the former Catholic and Lutheran – now village – cemetery and the old Reformed cemetery, then turning west, it passes the Promenádn (=Promenade, also known as the Népkert or the Sétatér). In the Catholic cemetery there is the tomb of Mihály Németh, canon of Eger, while on the Sétatér the tomb of the last landed gentry family, the Maillot's can be found, and in the old Reformed cemetery are the tombs of prominent Reformed families. However, archival sources indicate that other chapels also existed in the settlement over the past centuries. The study reveals three private sacred spaces hiding in today's settlement tissue. 272

András Fülöp: Hillside under construction – Wine cellars of Egerszalók

Egerszalók is located in northeastern Hungary, in Heves County, not far from the city of Eger. It is famous for its so-called cellar houses, carved into the easily formable volcanic tuff rock by poorer locals.

The existence of cellar houses in the area is confirmed by written sources from the 16th century (Szarvaskő), but their number increased especially in the middle of the 19th century. The author suggests that this may be related to the so-called land consolidation, when a process of unifying the peripheral, fragmented and distributed lands and re-distributing common lands started across the country for more efficient land management. The land consolidation generally made peasant farming more modern, but the change had its losers who might have become the residents of the newly-carved cellar houses. One of the cellar owners in Egerszalók was identified. It is known that outside of the cellar he owned a land of only 196 square feet, and his name implies he supposedly supplied the village with bread. Besides their cave-house, only a few residents owned bigger land than this, enough to make a living from it. At other times, the servants of wealthier peasant farmers lived in such accommodations. From the beginning of the 20th century, the elderly left alone or young married couples moving separately from their parents lived in such homes. It is known from one-time descriptions that they were in very poor health.

Typical feature of Egerszalók's cellar houses located closer to the village is that the room and the kitchen had separate entrances, and it was not until the middle of the 19th century that the layout system spread with an outside entrance to the kitchen, from where the room could be accessed. From the kitchen, another windowless room opened to house the animals. At that time, it was common to heat the oven from the kitchen, and sometimes an open chimney was formed above the kitchen to let out the smoke through the hole cut into the rock. There was already a small front yard attached to the houses. The layout of the floor plan and the placement of the oven show the influence of the house type of the Alföld region.

In addition to carved housing cavities, various crop storage rooms were cut into the rock, which were used to store the residents own produce or to keep there the payment-in-kind for their work. 283

Mária Klagyivik – András Koppány : Research and restoration of the Benczúr Mansion garden, Szécsény-Benczúrfalva

The former mansion of Gyula Benczúr and the surrounding garden were developed and formed to their final shape during the 18-19-20th centuries. Photographs of the garden's last condition from the period of the famous painter have survived, on the basis of which it is easy to reconstruct the surroundings of the mansion complex. Landscape archaeology professionals researched the remains of the former built structures based on these details. Garden paths and steps, as well as

the wider road and its structure running from the country road to the castle building, were explored and documented. In front of the building, the location of the former carved stone vase-ornament and its pedestal was identified, and we also did wall research on the small turrets west of the castle.

The final restoration plan was based on the written and visual source materials and the results of the field research. Cleaning and weeding out the vegetation and their renewal in the line of the former paths make it possible to renew the former transparent, picturesque image of the garden..... 293

György Bartos – Zsuzsanna Galamb – András Koppány: The orangery of the Festetics Mansion in Dég

The mansion complex in Dég is not only one of Pollack's earliest independent works, but also one of the earliest monuments of the Classicist mansion architecture in Hungary. Based on a newly found written source, construction could have begun in 1802, and the building itself was almost fully completed by 1812. On basis of style-critical observations, the orangery may have been built at the same time as the mansion, presumably after its completion. Exact construction data is not available, but the orangery was already included in the inventory taken at the death of Antal Festetics in 1853.

The rectangular building with a siting of a southwest-northeast direction is located in the northeastern part of the castle park, on the border of the park and the settlement. The landscaping and terrain formation makes the one-storey building with a jerkinhead roof look two-storey high from the garden. During the research the experts managed to identify the former structure and the original layout of the orangery, on basis of which the former floor plan can be completely restored now. After examining the façades of the orangery, which has retained both its original mass and roof structure, it can be stated that larger conversions mainly affected the door and window system of the south-eastern main façade.

The orangery was covered with a copper roof until World War I. Its major renovation took place in 1928, when Sándor Festetics renewed the building's heating system. Two previous layers of the hall floor were excavated as well as two periods of the heating system.

The gardener's lodge is connected to the northeast side of the orangery. It is a simple, rectangular building, the pitched roof mass of which is attached slightly inorganically to the orangery. Research has proven the simultaneity of the two buildings' construction. The gardener's house has been converted several times; its current floor plan layout reflects 20th century conditions..... 306

Zsuzsanna Galamb: A castle grown from a mansion I. – The central buildings of the former Tisza-manor in Geszt, based on resources

The Tisza Mansion in Geszt, Békés County is located in the center of the settlement, north of the Reformed church, in the remaining area of the former English landscape park, in a front garden with trees. Despite the high-quality details of the building and its famous owners, the mansion has not been the subject of any scientific work before, although it has been listed under monument protection since 1951. No documents or data related to the construction were found during the review of archival documents that are scattered in several places throughout the country. However, the Fekete Geszti Krónika (Black Geszt Chronicle), which was closed by the clerk of the settlement in 1827, proved to be an important source. Analyzing the data of the chronicle, maps, contemporary reports and the drawings of Geszt made by István Möller has made it possible to outline the construction history of the building complex of the Tisza-manor in Geszt. Based on this study, it can be stated that the Tisza family, settling permanently in Geszt in 1766, moved into already standing buildings, and then converted these buildings into a castle ensemble during the

18th century. The later owners did not change the basic image of the building, so the mansion has remained largely in the form created in the 18th century. 321

Norbert Jankovics: A castle grown from a mansion II. – Report on the wall exploration of the central buildings of the former Tisza-mansion in Geszt

The central buildings of the former Tisza-mansion stand in the historical center of Geszt village, next to the Reformed church, located today on several adjacent plots. Despite the important historical figures associated with the ensemble, its 18th century origin or the high-quality details from the 19th century, the Tisza Mansion in Geszt has not been in the forefront of the interest of the sciences until recently. As a result of the research, outlining the construction history of the complex has become possible. The mansion was developed in the last quarter of the 18th century by connecting two earlier, mid-18th century (perhaps a little earlier?) residential houses. The now ruined stable was also created by expanding a former residential house. The L-shaped building, which later functioned as the Officer's House but had originally been a higher standard private house on the plot adjacent to the mansion, is also from the 18th century. The butler's house between the castle and the stable was probably built in the first half of the 19th century. Although it retains the original mass and dimensions, it was completely rebuilt in the second half of the 20th century, except for the southern, columned façade..... 334

Anna Mária Tarbay Paintings conservator's report on the destructive wall-painting exploration of the Tisza Mansion in Geszt

After performing a destructive wall-painting exploration, the original painted plasters on the façades and interiors of the Tisza Mansion, the high-quality decorative paintings of artistic value in the interiors, and the significant mural values of the subsequent renovations have become known. The façade wall exploration of the officers' house did not yield any results, but the earliest layers of plaster and wall paintings, as well as the decorative paintings, have survived in the examined interiors. The period of the first decorative paintings can be dated to the end of the 18th century, and they can be said to be of late-Baroque-Classicalizing style. So far, traces of this period have been found in ten rooms, in different condition and quality. The most outstanding painting details of the mansion were revealed in the two upstairs rooms. In the larger room (upstairs room No.5 = E5) the mural imitated a colonnade, from where one could see the surrounding landscape. The next significant era, in our view, may have been the beginning of the 19th century, the wall paintings of which period are characterized by a coloring and cornice painting of a simpler layout. The patronized, spreading motifs imitating textile wallpaper can be dated to the end of the 19th century. Everywhere in the castle, the gypsum stucco cornices and ceiling decorations can be dated much later, to the 20th century.. 349

Zsófia Csilla Náday: Historic garden investigation with archaeological methods in the park of Tisza mansion, Geszt, performed in 2019.

Within the framework of the National Mansion and Castle Program, the Tisza Mansion in Geszt will also be renewed. The first phase of the project includes the renovation of the mansion building, the officer's house and the crypt, as well as the reconstruction of the immediate surroundings of the main building. In connection with this, the probe excavation of the castle park took place in the autumn of 2019, which was carried out within the framework of preparing the Preliminary Archaeological Documentation. During the trial excavation, investigation was carried out only in the southern part of the 27-hectare landscape garden belonging to the castle, which directly surrounds the mansion and is involved in the current phase. The trial excavation included the examination of the previous structure and road network of the park, as well as the remains of the former kitchen wing. Archaeological data related to the area of the investment were also

clarified: i.e. the extent and age of the known sites, the level of appearance of archaeological objects.

The layers of the investigated area were deciphered back to the Neolithic Age by moving backwards from the modern age in accordance with the excavation process, and the trial excavation revealed the following layer relations in the area. We managed to separate the different road layers related to the two periods of the historical garden. The roads belonging to the landscape garden established in the second half of the 19th century could be revealed at a small depth (10-30 cm), mostly south of the line of the mansion building and next to the stable. Traces of earlier roads, to be connected already to the period of the Tisza family and dated to the middle of the 18th century, were found in the northern inner courtyard, at a depth of 50-70 cm. In the latter area, the former road layers were formed by leveling the terrain. Below the leveling layer, a coin was found from 1703 as evidence of a resettlement in the early 18th century. Prior to this, the area was only sporadically used in the late Middle Ages. New results also prove that the western side of the castle hill was inhabited in the Middle Neolithic..... 357

Zsuzsa Árvai Gerákné: The garden of Geszt, Tisza Mansion in the light of archival sources

The investigation of the historical garden of the Tisza Mansion in Geszt, which has enjoyed independent monument protection since 2019, was started in 2015 within the framework of the National Castle Program. The garden restoration plan is based on the garden historical scientific documentation prepared by Dr. Adrienn Szászné Várkonyi. Her research dates to 2003, when a preparatory study was made for the restoration plan of this area that is also listed under protection as part of the Körös-Maros National Park. In 2017, she expanded her garden historical study with a value inventory listing the valuable elements of the castle garden that have survived to this day. Subsequently, in 2019, the author of this paper prepared an additional study on the site history of the garden, which served as the background material for the garden protection documentation. In addition to the above, this essay uses the results of the construction history research conducted by Zsuzsanna Galamb and Norbert Jankovics, as well as the archaeological investigation led by Zsófia Nádaï, which were also performed within the framework of the National Castle Program.

New results of these researches also contributed to clarifying the history of the garden. The castle garden could have been established after the construction of the mansion, presumably at the end of the 18th century, representing a transitional style at that time. In the first half of the 19th century, the garden was mentioned by several sources as an English landscape garden, but the available map source depicts the garden with a panel system. This first period of the garden lasted until the ownership of Kálmán Tisza, when, in parallel to the reconstruction of the castle, the ornamental garden was transformed into a landscape garden style, along with the reduction of the agricultural areas. The design and division of the garden formed at that time largely survived until the end of World War II. 369

Zsuzsanna Galamb: A forgotten tomb – the crypt of the Tisza family in Geszt

So far, the Tisza Mansion and its outbuildings in Geszt have escaped the attention of art history research, despite the fact that the castle building has been a listed monument since 1951. The research of the mansion complex was carried out between 2015-2017, in connection with the preparatory works of the National Mansion and Castle Program. During the on-site visits, the tomb of the Tisza family, the resting place of two prime ministers, came to our attention. With its high-quality design and fine details, the tomb can be of great interest not only as a historical memorial site, but also as an architectural monument of outstanding value. The tomb, characterized by an Egyptizing superstructure, is the resting place of 33 members of the Tisza family. 379

AUS DEM INHALT

Dr. Kornél Almássy: Begrüßung oder die Mission und Vision des Ungarischen Architekturmuseums und Dokumentationszentrums für Denkmalschutz

Der ungarische institutionelle Denkmalschutz wurde zum ersten Mal auf unserem Kontinent eingeführt, und die Idee des Ungarischen Architekturmuseums reicht mehr als ein Jahrhundert zurück. Der ungarischen Denkmalschutz hat in den letzten Jahren gravierende institutionelle Veränderungen erfahren, die durch die veränderte wirtschaftliche Lage und die Erhöhung der Haushaltsmittel für die Renovierung der Denkmälern gerechtfertigt sind. In der letzten Dekade hat sich die Bürostruktur mehrmals verändert, und es ist klar, dass dieser Prozess den Experten des Kulturerbes große Unsicherheit bereitet hat.

Mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Künste (MMA) fand das Ungarische Architekturmuseum (MÉM) Ende 2016 endlich ein Zuhause, und die Platzierung der Sammlungen des Dokumentationszentrums für Denkmalschutz (MDK) brachte Sicherheit und Berechenbarkeit bei der Verarbeitung und Recherche bestehender Sammlungen und im Leben von Experten. Das ungarische Architekturmuseum und Dokumentationszentrum für Denkmalschutz (MÉM MDK) ist seit Ende 2017 in seiner derzeitigen Organisationsform in Betrieb. Bei der Errichtung des institutionellen Zentrums konnten die Sammlungen der zuvor mehreren Standorte bis Mai 2019 endgültig an einem Ort verbunden werden, wodurch der Rahmen des komplexen wissenschaftlichen Instituts der Denkmälern geschaffen wurde. Der endgültige Standort des Instituts kann durch die Renovierung und Umgestaltung des Immobilienkomplexes in der Városligeti fasor 9-13 in Budapest sichergestellt werden – das beeindruckende zwei Hektar große innerstädtische Gebiet bietet eine hervorragende Gelegenheit, die Ergebnisse der ungarischen Architektur und des Denkmalschutzes zu präsentieren..... 229

György Bartos: Über die baugeschichtliche Erforschung der Pfarrkirche Unbefleckte Empfängnis in Pázmánd

Über das frühe Period der Baugeschichte der – laut ihrem gotischen Turm – mittelalterlichen Barockkirche sagte die Fachliteratur aufgrund fehlender schriftlichen Quellen bisher nichts, und verband den Bau der heutigen Kirche mit der Bauarbeit der Jesuiten zwischen 1718 und 1720. Mehrere Strukturen (Platzgewölben) und Einzelheiten des Gebäudes können jedoch später datiert werden. Aufgrund der Archivforschung und der örtliche Forschung während der 2011-2012 begonnenen statischen Bewehrung und der Renovierung der Fassaden ab 2016 wird der Bau der gotischen Kirche aus dem 15. Jahrhundert der Familie Buzlay zugeschrieben, die auch in der Nachbardörfer einige Domäne hatte, und der Umbau der von den Jesuiten in ihre heutige Form wiederaufgebauten Kirche – basierend auf den Daten des von den Kanonikern István Kuthy gesammelten canonica visitatio – ist mit dem Bau zwischen 1780 und 1782 des neuen Patronatsherr, János Nepomuk Kempelen verbunden, der das Eigentum des 1773 aufgelösten Jesuitenordens erwarb. Die Grabstätte der Familie wurde in der Krypta unter der Sakristei errichtet, ihre Grabsteine sind erkennbar in die Wand des Heiligtums eingebaut, während auf der Etage der Sakristei wurde ihres Oratoriums erhalten.

Als letzte Phase der Außenrenovierung begann die Restaurierung der Fassade des gothischen Turms, für die genaue Vermessungszeichnungen und Drohnenaufzeichnungen angefertigt wurden.....251

Katalin Borossay: Die versteckte Kapellen von Tállya

Im Gemeinde Tállya stehen auch zurzeit mehrere sakrale Gebäude, als Zeichen der auch aus konfessioneller Hinsicht bewegten Vergangenheit der ehemaligen Landstadt. Ankommen von Szerencs, Rátka verlassend zeigt sich die West-Ost-Ansicht der Siedlung mit der weißen Wänden der lutherischen Kirche, mit dem schlanken Turm der reformierten Kirche und mit dem monumentalen Turm der katholischen Kirche an. Der in die Siedlung hereinkommende Weg verläuft zwischen dem ehemaligen katholischen und lutherischen – heute gemeindlichen – Friedhof und dem alten reformierten Friedhof, dann nach Westen abbiegend entlang dem Promenad (auch bekannt als Volksgarten oder Spatzierplatz): im katholischen Friedhof befindet sich die Grabkapelle von Mihály Németh, Domherr von Eger, auf dem Spatzierplatz steht die Grabkapelle der letzten besitzerergreifenden Familie, der Maillots und im alten reformierten Friedhof stehen Grabkapellen prominierter reformierten Familien. Archivquellen bezeugen jedoch, dass im Gemeinde in der vergangenen Jahrhunderten auch andere Kapellen existierten. Die Studie enthüllt drei, heute verborgene private sakrale Räume im Siedlungsgewebe.....272

András Fülöp: Berghang im Bau – Die Kellerhäuser von Egerszalók

Egerszalók befindet sich im Nordosten Ungarns, im Komitat Heves, nicht weit von der Stadt Eger entfernt. Sie ist berühmt für ihre sogenannte Kellerhäuser, die die einheimische, ärmere Bewohner in die leicht bearbeitbare vulkanische Tuffsteine geschnitzt haben.

Die Existenz der Kellerhäuser in der Gegend kann man mit schriftlichen Quellen seit dem 16. Jahrhundert beweisen (Szarvaskő), aber ihre Zahl nahm vor allem Mitte des 19. Jahrhunderts zu. Der Autor schlägt vor, dass dies mit der sg. Feldbereinigung zusammenhängen könnte, als zugunsten der effizienter Landwirtschaft die peripherische, fragmentierte Felder im ganzen Land zusammengezogen und die gemeinsame Felder untergeteilt wurden. Die Feldbereinigung machte die bäuerliche Landwirtschaft im Allgemeinen moderner, aber die Veränderung hatte ihre Verlierer, und möglicherweise sie wurden die Bewohner der neu geschnittenen Kellerhäuser. Einer der Bewohner eines Kellerhauses in Egerszalók wurde identifiziert. Wir wissen, dass er außerhalb seines Kellers nur einen 196 rechteckigen Grundstück besaß, und vermutlich seines Namens lieferte er im Dorf Brot. Es gab nur Wenige, die neben der Höhlenwohnung mehr Land hatten, so viel, dass sie davon leben konnten. Andermal lebten die Knechten der wohlhabenden Bauern in solchen Wohnungen. Seit Beginn des 20. Jahrhunderts wohnten allein gebliebene ältere Menschen oder von ihren Eltern umgezogene jung Verheirateten in diesen Wohnungen. Wir wissen aus zeitgenössischen Beschreibungen, dass ihrer gesundheitliche Zustand sehr schlecht war. In Egerszalók war das Merkmal der näher am Dorf gelegenen Kellerhäuser, dass das Zimmer und die Küche einzelne Eingänge hatten, und erst Mitte des 19. Jahrhunderts verbreitete ein solches Grundriss-System, dass das ein äußerer Eingang in die Küche öffnete, und dadurch konnte man das Zimmer erreichen, beziehungsweise aus der Küche nach hinten öffnete ein fensterloser Raum um die Tiere zu halten. Zu diesem Zeitpunkt war es üblich, dass der Ofen aus der Küche geheizt wurde, und manchmal wurde ein freier Kamin über die Küche gestaltet, der den Rauch durch eine in den Felsen geschnittene Öffnung herausließ. Zu den Häusern gehörte schon auch ein kleiner Vorgarten. Der Grundriss und die Lage des Ofens zeigen die Wirkung des Haustyps der Tiefebene.

Neben den Hohlräumen wurden auch verschiedene Räume in den Fels geschnitten um die eigene oder als Lohn bekomme Feldfrüchte zu lagern,.....283

Mária Klavigyik –András Koppány: Erforschung und Restaurierung des Gartens des Schloss Benczúr in Szécsény-Benczúrfalva

Das ehemalige Herrenhaus von Gyula Benczúr und der umliegende Garten formte sich während der 18-20. Jahrhundert. Es sind Fotografien seines letzten Zustands aus der Zeit des berühmten Malers erhalten, auf deren Grundlage die Umgebung des Schlosskomplexes gut rekonstruiert werden kann. Basierend auf diesen Details erkundete die Gartenarchäologie die Überreste der ehemaligen Bauwerke. Gartenwege und Treppen sowie die breitere Straße, die von der Autobahn zum Schlossgebäude führen, und ihre Struktur, wurden erkundet und dokumentiert. Die Position der ehemaligen, vor dem Gebäude gestandenen geschnitzten Steinvase und ihres Sockels wurde ebenfalls identifiziert, und wir haben auch Wanduntersuchungen an den kleinen Türmen westlich des Schlosses durchgeführt.

Das schriftliche und visuelle Quellenmaterial sowie die Ergebnisse der Feldforschung bildeten zusammen die Grundlage des Wiederherstellungsplans. Durch die Säuberung der Vegetation und deren Erneuerung entlang der früheren Straßen kann das ehemalige transparente, malerische Bild des Gartens erneuert werden.....293

György Bartos – Zsuzsanna Galamb – András Koppány: Die Orangerie des Schloss Festetics in Dég

Der Schlosskomplex in Dég ist nicht nur eines der frühesten selbstständigen Werke von Pollack, sondern auch eines der frühesten Denkmäler der ungarischen klassizistischen Schlossarchitektur. Basierend auf einer neuen schriftlichen Quelle können wir 1802 als Anfang des Baus annehmen, und 1812 war das Gebäude selbst fast fertig. Aufgrund stilkritischer Beobachtungen wurde die Orangerie zur gleichen Zeit wie das Schloss, vermutlich nach seiner Fertigstellung, gebaut. Wir haben keine genaue Baudaten, aber das Inventar, das beim Tod von Antal Festetics im Jahr 1853 aufgenommen wurde, enthält das Gewächshaus.

Das rechteckige Gebäude mit Südwest-Nordost Ausdehnung befindet sich im nordöstlichen Teil des Schlossparks an der Grenze des Parks und der Siedlung. Das Erdgeschossgebäude mit Satteldachsicht vom Garten aus aufgrund der Gestaltung des Geländes zweistöckig aus. Im Verlauf der Forschung wurden die ehemalige Struktur und der ursprüngliche Grundriss der Orangerie identifiziert, und der ehemalige Grundriss kann vollständig restauriert werden. Bei Betrachtung der Fassaden der Orangerie, die ihre ursprüngliche Masse und auch ihre Dachkonstruktion beibehält, kann festgestellt werden, dass ein größerer Anteil der Änderungen hauptsächlich das Öffnungssystem der südöstlichen Hauptfassade betraf. Die Orangerie war bis zum Ersten Weltkrieg mit Kupfer bedeckt, und ihre umfassende Renovierung fand 1928 statt, als Sándor Festetics ihr Heizsystem erneuerte. Zwei vorhergehende Schichten des Raumbodens sowie zwei Perioden ihres Heizsystems wurden aufgedeckt,

Das Haus des Gärtners ist mit der Nordostseite der Orangerie verbunden. Das Gebäude mit einem einfachen rechteckigen Grundriss und einem Hochdach passt zur Orangerie etwas unorganisch. Während der Forschung konnte die Gleichzeitigkeit der beiden Gebäude nachgewiesen werden. Das Haus wurde mehrmals umgebaut, die aktuelle Errichtung des Grundrisses spiegelt den Zustand des 20. Jahrhunderts wieder.....306

Zsuzsanna Galamb: Ein Schloss aus einem Herrenhaus I. – Über die zentralen Gebäude der ehemaligen Domäne Tisza in Geszt anhand der Quellen

Das im Komitat Békés in Geszt befindene Schloss Tisza steht im Zentrum des Ortes, nördlich der reformierten Kirche, im geliebten Gebiet des ehemaligen Englischen Gartens in einem Parkvorgarten. Trotz der hochwertigen Einzelheiten des Gebäudes, und seiner renommierten Besitzer, war es keinen Gegenstand wissenschaftlicher Arbeiten, obwohl es das Denkmalverzeichnis seit 1951 erwähnt. Bei der Überprüfung der im Land an mehreren Orten

verstreuten Archivdokumenten haben wir keine Dokumente oder Daten im Zusammenhang mit dem Bau gefunden. Als wichtige Quelle erwies sich jedoch die Schwarze Geszti-CHronik, die 1827 vom Notar der Siedlung geschlossen wurde. Durch die Analyse der Daten der Chronik, der Karten, der zeitgenössischen Berichte und der Zeichnungen von István Möller in Geszt gelang uns, die Baugeschichte des Gebäudekomplexes der Domäne Tisza in Geszt zu skizzieren, anhand derer festgestellt werden kann, dass die Familie Tizsa, die sich 1766 endgültig in Geszt niederließ, in bereits stehende Gebäude einzog, dann diese während des 18. Jahrhunderts zu einem Schloss umbaute. Die späteren Besitzer haben das Grundbild des Gebäudes nicht verändert, so blieb das Schloss größtenteils in der Form erhalten, die es Ende des 18. Jahrhunderts bekam. 321

Norbert Jankovics: Ein Schloss aus einem Herrenhaus II. – Bericht über die Wandforschung der zentralen Gebäude der ehemaligen Domäne Tisza in Geszt

Im historischen Zentrum des Gemeindes Geszt, in der Nachbarschaft der reformierten Kirche, stehen heute die zentralen Gebäude der ehemaligen Domäne Tisza auf mehreren nebenstehenden Grundstücken. Das Schloss Tisza in Geszt erreichte bis vor kurzem nicht die Spitze des Interesses der Fachwissenschaften, trotz der wichtigen Persönlichkeiten, die mit ihm verbunden werden können, seines Ursprunges der bis in den 18. Jahrhundert zurückgreift und seines hochwertigen Einzelheiten aus dem 19. Jahrhundert. Anhand der Forschung wurde die Baugeschichte der Schlossanlage umrissen. Das Schloss wurde im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts erbaut, mit der Verkopplung zwei Wohnhäuser aus der Mitte des 18. Jahrhunderts (vielleicht etwas früher?). Der heute ruinöse Stall wurde auch durch den Ausbau eines früheren Wohnhauses geschaffen. Das L-förmiges Gebäude neben dem Schlossgelände, das später als Haus der Offiziere fungierte, war ursprünglich ein Privathaus mit höherem Standard aus dem 18. Jahrhundert. Die Wohnung des Butlers zwischen dem Schloss und dem Stall wurde wahrscheinlich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts gebaut, und obwohl es seine ursprüngliche Masse und Größe beibehält, wurde sie in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts mit Ausnahme ihrer südlichen Säulenfassade vollständig umgebaut. 334

Anna Mária Tarbay: Bericht über die Erforschung der Wandmalerei des Schlosses Tisza in Geszt

Nach unseren Forschungen der Wandmalerei mit Zerstörungen wurden die *vorhandenen* bemalten Putze an den *Fronten* und *in den Innenräumen* des Schlosses Tisza bekannt, die mit dem originellen Ausbau verbunden werden können, sowie die dekorative Malerei mit hohem künstlerischen Niveau im Inneren und die bedeutendem Werte der nachfolgenden Renovierungsarbeiten.

Die Fassadenuntersuchung des Offiziershauses ergab keine Ergebnisse, aber die frühesten Schichten von Wandputzen und Wandmalereien sowie dekorativen Malereien sind in den untersuchten Innenräumen erhalten geblieben. Die Periode der ersten dekorativen Malerei kann bis zum Ende des 18. Jahrhunderts datiert werden, man kann sagen, dass sie im spätbarocken, klassizistischen Stil bereitet wurde. Bisher haben wir in zehn Zimmern in unterschiedlichem Zustand und Qualität die Spuren dieser Zeit gefunden. Die wertvollsten Gemäldedetails des Schlosses wurden in den beiden Räumen im Obergeschoss enthüllt. In dem größeren Raum (5. Raum auf der Etage=E5) ahmte die Wandmalerei eine Kolonnade nach, in der wir auf die umliegende Landschaft blickten. Aus unserer Sicht könnte die nächste bedeutende Periode der Anfang des 19. Jahrhunderts gewesen sein, in dem Wandmalereien durch einfachere Färbung und Gesimsmalerei gekennzeichnet sind. Ende des 19. Jahrhunderts konnten die bevormundete, sich ausbreitende Motive hergestellt werden, die Textiltapeten imitieren. Die Gipsstückgesimse und Deckendekorationen im Schloss können viel später auf das 20. Jahrhundert datiert werden. 349

Zsófia Csilla Náday: Historische Gartenforschung mit archäologischen Methoden in dem Park des Tisza-Schlusses von Geszt, in dem Jahr 2019

Im Rahmen des Nationalen Schloss- und Burgprogramms wird auch das Schloss Tisza in Geszt erneuert. In der ersten Projektphase sind die Renovierung des Schlossgebäudes, des Offiziershauses und der Krypta, sowie die Rekonstruktion der unmittelbaren Umgebung des Hauptgebäudes geplant. In diesem Zusammenhang wurde im Herbst 2019 eine gründliche Untersuchung des Schlossparks mit Sonde durchgeführt, die im Rahmen der Anfertigung der Vorgängigen Archäologischen Dokumentation durchgeführt wurde. Während der Versuchsausgrabung untersuchten wir nur den südlichen Teil des 27 Hektar großen Landschaftsgartens, der das Schloss unmittelbar umgibt: Wir untersuchten die ehemalige Struktur und das Straßennetz des Parks, die Überreste des ehemaligen Küchenflügels; sowie haben wir die archäologischen Daten in Bezug auf den Investitionsbereich präzisiert: das Ausmaß und das Alter der bekannten Stätten, das Level des Auftretens der archäologischen Objekte.

Entschlüsselnd die Schichten des untersuchten Gebietes bis in die Neusteinzeit, zurückgehend von der Moderne entsprechend des Verlaufs der Ausgrabung, zeigte die Versuchsausgrabung die folgenden Schichtbeziehungen im Gebiet. Wir haben es geschafft, die mit den zwei Epochen des historischen Gartens zusammenhängende Straßenschichten zu trennen. Die Straßen des in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts angelegten Landschaftsgartens konnten in geringer Tiefe (10-30 cm), meist südlich des Schlossgebäudes, beziehungsweise neben dem Stall, erfasst werden. Im nördlichen Innenhof in einer Tiefe von 50-70 cm wurden Spuren der früheren Straßen gefunden, die aber bereits mit dem Besitz der Familie Tisza verbunden werden können, also zur Mitte des 18. Jahrhunderts datiert werden können. Auf dem letzteren Gebiet wurde das Gelände nivelliert, um die früheren Straßenschichten zu gestalten. Während der Nivellierung wurde eine Münze von 1703 als Beweis der Zursiedlung im frühen 18. Jahrhundert enthüllt. Zuvor wurde das Gebiet nur im Spätmittelalter sporadisch genutzt. Ein weiteres neues Ergebnis ist, dass im Mittelneolithikum die Westseite des Schlosshügels bewohnt war.....357

Zsuzsa Árvai Geráné: Der Garten des Schloss Tisza in Geszt anhand der Archivquellen

Die Erforschung des historischen Gartens des Schloss Tisza in Geszt, der seit 2019 als einzelnes Denkmal aufgezeichnet ist, begann 2015 im Rahmen des Nationalen Schlossprogramms. Die wissenschaftliche Dokumentation der Gartengeschichte, die den Gartenrestaurierungsplan begründete, wurde von Dr. Adrienn Szászné Várkonyi erstellt. Ihre Forschung geht auf das Jahr 2003 zurück, als sie eine vorbereitende Studie für den Sanierungsplan des Schutzgebietes, das auch als Teil des Nationalparks Körös-Maros geschützt ist, anfertigte. 2017 erweiterte sie ihre Beschreibung der Gartengeschichte mit einem Wertinventar der wertvollen Elemente des Schlossgartens, die bis heute erhalten sind. Anschließend erstellte der Autor dieser Zeilen 2019 eine zusätzliche Studie zur Geschichte des Grundstücks, die als Hintergrundmaterial für die Schutzdokumentation des Gartens diente. Darüber hinaus habe ich die Ergebnisse der baugeschichtlichen Forschung von Zsuzsanna Galamb und Norbert Jankovics, sowie der archäologischen Forschung von Zsófia Náday verwendet, die ebenfalls im Rahmen des Nationalen Schlossprogramms durchgeführt wurden.

Die neuen Forschungsergebnisse haben auch dazu beigetragen, die Geschichte des Gartens zu verfeinern. Nach dem Bau des Schlosses, vermutlich Ende des 18. Jahrhunderts wurde der Schlossgarten erstanden, der zu dieser Zeit möglicherweise einen Übergangsstil vertritt. Der Garten wird in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts von mehreren Quellen als englischer Garten erwähnt, jedoch die verfügbare Kartenquellen zeigen einen Garten mit einem tabellarischen System. Diese erste Periode des Gartens könnte bis zum Besitz von Kálmán Tisza dauern, als gleichzeitig mit dem Umbau des Schlosses der Ziergarten in einen Landschaftsgartenstil umgeformt wurde, während die wirtschaftlichen Flächen reduziert wurden.

Die Form und Teilung des damals gebildeten Gartens blieben bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs weitgehend erhalten.....	369
---	-----

Zsuzsanna Galamb: Eine vergessene Gruft – die Krypta der Familie Tisza in Geszt

Die Beachtung der kunsthistorischen Forschung hat das Schloss Tisza in Geszt und seine Nebengebäude bisher gemieden, obwohl das Schlossgebäude seit 1951 unter Denkmalschutz steht. Die Forschung des Schlosskomplexes fand während 2015-2017 im Zusammenhang mit den Vorbereitungsarbeiten des Nationalen Schloss- und Burgprogramms statt. Bei den Besichtigungen vor Ort wurden wir auf die Tisza Gruft aufmerksam, die Ruhestätte zweier Ministerpräsidenten, die mit ihrer anspruchsvollen Gestaltung und ihren feinen Einzelheiten nicht nur als historische Gedenkstätte, sondern auch als architektonisches Denkmal von herausragendem Wert von Interesse sein kann. Die im ägyptischen Stil gebaute Gruft ist die Ruhestätte von 33 Mitgliedern der Familie Tisza.....	379
---	-----